

M. T. B. COLLEGE, SURAT

Manuscripts Library

No. ^{Ref.}
Ser. 454

Title: *Raghuvansh*

454

रघुवंशः Incomplete

:	Raghuvamsha	:	Title
:	Kālidāsa	:	Author
:	with Mallinātha's Commen.	:	Editor
:	Canto, 4, 14, 15, 16	:	Year, Vols. 157
:	17, 18 + 79	:	Publisher
454 :	:	:	Remarks

रघुवरा १९२१

रघुवं. ती. सं.

१

ः श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ शारदा शारदां नो जवदना वदनां बुजे ॥ सर्वदा सर्वदा स्माकं संनिधिं संनिधिं संनि
धिं क्रियात् ॥ १ ॥ ॥ सः रघुः गुरुणा पित्रा दत्तं राज्ञं राजः कर्म प्रजापालनात्मकं ॥ पुरोहितत्वरित्वा
द्यकः ॥ प्रतिपद्य प्राप्य दिनां ते सायं काष्ठे सवित्रा सूर्येण निहितं तेजः प्रतिपद्य ऊताशानो ॥ शिरि
व अधिकं वनौ ॥ सौरं तेजः सायमग्निं संक्रमते ॥ आदित्यो वास्त्यतः अग्निमनु प्रविशति ॥

स राज्ञं गुरुणा दत्तं प्रतिपद्या अधिकं वनौ ॥ दिनां ते निहितं तेजः सवित्रे व ऊताशानः ॥ १ ॥

न्यस्तशस्त्रं दिनी पंचतचञ्चुश्च वृषां पतिः ॥ राजा मुधत नाराचे रुदिशाल्यमिवापितं ॥ २ ॥

दिनी पातं तं रं राज्ञे तं निशाम्य प्रतिष्ठितं ॥ पूर्वप्रधूमिते राजां रुदये शिरिवोत्थितः ॥ २ ॥

अग्निं वदित्यः ॥ सायं प्रविशतीत्यादि श्रुतिः प्रमाणं ॥ १ ॥ दिनीपेति ॥ ॥ दिनी पातं तं रं राज्ञे प्रतिष्ठितं

मवस्थितं तं रं घुनिशाम्याकर्ण्य सर्वं दिरीपकाष्ठे राजा रुदये प्रकर्षणधूमोऽस्य संजातः प्रधूमितो

ग्निः सता प्राग्विस्तृत इव प्रज्वलित इव ॥ पूर्वादभ्यधिकः सतापो भूदित्यर्थः ॥ राजकर्तृकस्या

पि निशामनस्या नो उपचारात् ॥ मानकर्तृकत्वविरोध इत्यर्थः ॥ २ ॥

स ग. ४

राम.

१

पुरुहूतेति ॥ ॥ पुरुहूतध्वजः इन्द्रध्वजः ॥ सकिलहृद्यं राजभिः पूज्यत इत्युक्तं न विष्णोत्तरे ॥ १ ॥

वयः कुरुते यात्रां मिदके तोयुधिष्ठिर ॥ पर्जन्यः कामवर्षास्या तस्मिन् राज्ञेन संशय इति ॥

पुरुहूत राजस्येव तस्म्य रघेर्न वा न्युत्पानमन्युनतिमन्युदयं च न वा न्युत्पानदर्शित्यः ॥ उर्ध्वं

प्रस्थिताः ॥ ह्यसिताश्च नयनपंक्तयो यासां ताः सप्रजानाः समंतानाः प्रजास्यात्संततौ जन

पुरुहूतध्वजस्येव तस्योत्पानपंक्तयः ॥ न वा न्युत्पानदर्शित्यो

न नंदः सुप्रजाः प्रजाः ॥ ३ ॥ सममेव समाक्रांतं द्वयं द्विरदगा

मिना ॥ ते न सिंहासने पितृमसिलं चारिमंडलं ॥ ४ ॥

इत्युच्यते ॥ मरसिंहः न नंदः ॥ ३ ॥ ॥ सममिति ॥ ॥ द्विरद इव द्विरदेश्च वागच्छतीति द्वि

रदगामिना ॥ कर्तव्युपमाने सुप्रजातविति णिच् ॥ ते न रघुणा समं युगपदेव द्वयं स

माक्रांतमधिष्ठितं ॥ किंतु द्वयं ॥ पितुरागतं पितृ ॥ पितुर्द्वयं त्रितयः ॥ सिंहासनम

सिलं अरीणां मंडलं राष्ट्रं च ॥ ४ ॥

रघुवं.टी.

२

अथसिंहासनाशेषणानंतरंतस्यलक्ष्मीसन्निधानमाह॥॥छायेति॥॥अत्ररघोस्तैजोविरो
षेणस्वयंसन्निहतयालक्ष्म्याछत्रधारणंकृतमित्युत्प्रेक्ष्यते॥पद्मालक्ष्मीः॥लक्ष्मीपद्माल
यापद्माकमलाश्रीहरिप्रियाइत्युमरः॥सस्वयंअदृष्टाकिलकिलेतिसेनावनाम्॥स्त
तीयाछायामंडललक्ष्मणकातिपुजाबुमेयेनतुस्वरूपतोदृष्टेन॥छायामंडलमित्य

छायामंडललक्ष्मणातमदृष्टाकिलस्वये॥

पद्मापद्मापैतेत्रेणजेसास्त्राज्यदीक्षिते॥५॥

नेनआतपज्ञानंदृष्टते॥छायासूयप्रियाकांतिःप्रतिबिंबमनातपइत्युजयत्रायम
रः॥तेनपद्मातपत्रेणपद्ममेवातपत्रेतेनकारणान्तेनसाम्राज्यैकर्मणिमंडलाधि
पत्येदीक्षितमभिषिक्तंतेजे॥अन्यथाकथमेतादृशाकांतिसंपत्तिरितिनाव॥५॥

सर्ग.४

रा.५

२

संप्रतिस्वरस्वतीसन्निधमाह॥॥परिकल्पितेति॥॥सरस्वतीकाळेकलेसर्वेष्वपियोग्यकाळेपुनित्य
वीश्रयोरितिबीश्रयोदिवचनं॥बंदिषुपरिकल्पितसोनिध्याकृतसंनिधानासतीस्तुसंतीस्तोत्रा
हंरघुंअप्यनिरयादिनपेताभिः॥धर्मपथ्यन्यायादितिपत्न्ययः॥स्तुतिनिःस्तोत्रैउपतस्ये
देवताबुध्यापूजितवतीत्यर्थः॥देवतात्वंचनाविस्तुष्टिबीपतिरितिवालोकापाज

परिकल्पितसोनिध्याकाळेकाळेचबंदिषु॥स्तुत्यंस्तुतिनिरयाभिरुपत
स्तेसरस्वती॥६॥मनुप्रवृत्तिनिर्मात्यैनुक्तायद्यपिराजनिः॥॥

त्यक्त्वादेत्यनुसंधेयं॥एवंसतिउपादेवपूजासंगतिकरणमित्यत्रकरणपाथ
घटिवर्तमानादात्मनेपदंसिध्यति॥६॥मन्विति॥॥वसुंधरामनुप्रवृत्तिनिर्मादि
निर्मात्यैःपूज्यैःराजनिःनुक्तायद्यपिनुक्तेवेत्यर्थःयद्यपीत्यवधारणे॥॥

रघुवं-ती.

3

अप्यर्थेयदिवार्थेस्वादितिकेशवः॥तथापितस्मिन्नरातिअन्यःपूर्वोयस्याःमाअन्यपूर्वअन्य
पूर्वाननवतीत्यनन्यपूर्वाअनन्योपचुक्तेवासीत्॥तत्प्रथमपधिकेवावुरक्तवतीत्यर्थः॥७॥
अत्रकारणमाह॥॥सशति॥॥यस्मात्कारणात्तरघुःयुक्तदंडतयायापराधदंडतयासर्वतो
कस्यमनःआददेजहार॥कथमिवअतिशीतोअत्युष्णोननवतीतिनातिशीतोसः॥न
तथाप्यनन्यपूर्ववतस्मिन्नासीदसुंधरा॥१॥सहिसर्वस्यलोकस्ययुक्त
दंडतयामनः॥आददेनातिशीतोऽत्युष्णोननस्वानिवदक्षिणः॥८॥॥
अर्थस्यनशब्दस्यमुष्णवेतिसमासः॥दक्षिणोदक्षिणादिग्नौननस्वानवायुरिवमल
यातिलइवेत्यर्थः॥युक्तदंडतयेत्यत्रकामंदकः॥उद्वेजयतितीक्ष्णेनमृडनापरिश्रूयते॥
दंडेनतपतिस्तस्माद्युक्तदंडःप्रशस्तशति॥८॥॥

मम

3

मंदेति॥॥तेनरघुणाप्रजाःयुरोदितोपेविषयेसहकारोअतिसौरनःचूतः॥आमश्चूतोरसातोसो
सहकारोतिसौरनइत्यमरः॥तस्यफलेनपुष्पोऽमेषुष्णोदयश्चततोपिगुणाधिकतयाहेतुनाम
दोक्तं॥॥अत्योत्तुकाःकृताःगुणांतरश्चउतरेविषयःपूर्वविस्मापयतीतिनावः॥९॥॥नये
ति॥नयविजिर्नीतिशास्त्रेनवेतस्मिन्नरातिविषयेतमधिकृत्येत्यर्थः॥सधर्मयुधादिकेच
पंचानामपिहृतानामुत्कर्षपुष्पगुणाः॥नवेतस्मिन्महीपालेसर्वंनवसिमिवोत्तमंदोक्तं॥
कृतास्तेनगुणाधिकतयागुरौ॥फलेनसहकारस्यपुष्पोऽमश्चप्रजाः॥१०॥नयविजिर्नवेरा
तिंसदसचोपदर्शितं॥पूर्वएवाजवत्यक्षस्तस्मिन्नाजवइतरः॥१०॥
शितंतस्मिन्नरातिपूर्वएवपक्षअनवत्॥संक्रातइत्यर्थः॥उतरःपक्षोनामवत्तनसंक्रातइ
त्यर्थः॥तत्रसदसतोर्मध्यंसदेवानिमित्तंनासतनत्तज्ञानंनुदानार्थमेवेत्यर्थः॥पक्षःसा
धनयोग्यार्थः॥पक्षःपार्श्वगरुत्साध्यसहायबलानिनिधितिकेशवः॥१०॥॥

रघुवंशी

४

पंचानामिति॥॥पृथिव्यादीनां पंचानां भूतानामपि गुणाः गंधादयः उत्कर्षं अतिशयेषु पुष्पुः॥ अ
त्रोत्प्रेक्षते॥ तस्मिन् रघो॥ नाम॥ नवे महीपाले सति सर्वं वस्तु जानेन वमिवाभवत्॥ तदेव भूता
जाते इदानीं अष्टवृण्यो गादष्टवमिवा नवरिति जाव॥११॥ यथेति॥ यथा चंदयत्वा ल्हा
दपतीति चंद्रः इन्द्रः॥ चदिधातो रीणादिकोरप्रत्ययः॥ प्रल्हादनादा ल्हादकरणादन्वयोऽत्र
पंचानामपि भूतानां मुत्कर्षेषु पुष्पुगुणाः॥ नवे तस्मिन् महीपाले सर्वं वमिवाभवत्॥
१॥ यथा प्रल्हादना चंद्रः प्रतापात्तपनो यथा॥ तथैव सो भूदन्वयो राजा प्रकृतिरंजना
दुगताय सो नामकोऽभूत्॥ यथा च॥ तथा च॥ तपता॥ तितपनः सूर्यः॥ नंदादित्वा
स्तु प्रत्ययः॥ प्रतापात्तपननादन्वयः॥ तथैव स राजा प्रकृतिरंजनादन्वयः साध
कः राजशब्दो भूत्॥ यद्यपि राजशब्दो राजतेर्द्विप्रार्थक्ये निरुपसंयतो नतुरंजेः॥ तथा
पि धातुना मनेकार्थत्वात् प्रजना प्राजेत्यक्तं कविना॥१२॥॥

सर्गः ४

रामः

४

काममिति॥॥विशालेतस्मरथोले चिने कामं कर्णं तयोर्विश्रांते कर्णं तपोतगते च क्षुभ्रातु च क्षुभ्रः
कलं त्वित्यर्थः॥ सस्मान्कायाधिनिर्तयाय निदर्शयति प्रकारायतीति॥ सस्मकार्यार्थदर्शनात्
स्वर्णवशात् सदृशिविवेकिनामिति जाव॥१३॥ लब्धेति॥ अथ लब्धस्वराज्यस्य प्रशमनेन परिप्रेक्षि
नामदुरंजनप्रतीकारायां स्तिरीकरणेन स्वस्वसमाहितचित्ते एनं रंघुं कमलेश्वराय चिन्हादि
कामं कर्णं तविश्रांते विशालेतस्मलोचने॥ चक्षुःप्रातुशास्त्रेण सस्मकार्यार्थदर्शनात्॥१३॥
लब्धप्रशमनस्वस्वमयैतसमुपस्थिता॥ पाथिवश्चाद्वितीये वशरस्यं कजलक्षणा॥१४॥ निर्व
ष्टलघुनिर्मेघैर्मुक्तवल्गुसिद्धः सह॥ प्रतापस्तस्मान्नेष्टयुगपद्यानशेदिशः॥१५॥ यो विविरो
युगमेतत्॥ शरद्वितीया पाथिवश्चाः राजलक्ष्मीरिव समुपस्थिता प्राप्ता॥१५॥ निर्वष्टेति॥ निर्वि
ष्टलक्ष्मीनिर्वृष्टः कर्तारिक्तः॥ अतएव लयवस्तैर्मेघैर्मुक्तवल्गुसिद्धमार्गः॥ अतएव मुद्रः सहः तस्य
रथोऽभानो ह्यप्रतापः पौरुषमातपश्चात् प्रतापो पौरुषात्तपावित्तिवादवः॥ युगपद्विशोभमानदेव
१॥१५॥॥

रघुवंश-सं

५

वार्षिकमिति ॥ १॥ इन्द्रो वर्षादुनवं वार्षिकं ॥ वर्षा निमित्तमित्यर्थः ॥ वर्षा निमित्तमिति टक्प्रत्ययः ॥ यदुःसं
जहार ॥ रघुः जैत्रं जयशीलं ॥ जैत्रशब्दात्तत्तात्पर्यादित्यस्येति स्वार्थे अणप्रत्ययः ॥ धनुर्दधौ ॥ हिय
स्मात्ताविंदरघुप्रजानामर्थस्य प्रयोजनं हरिविजयलक्षणसाधनविषये पर्यायेण उच्यते कार्मुके
याभ्यां तौ पर्यायोद्यत कार्मुकौ ॥ प्रागेतरे ॥ पर्यायेणोद्यमो विप्रमश्य योस्तौ पर्यायोद्यमविप्रम
अधिपमायुधं कर्तुं समयोऽरघोरिति ॥ स्वपनुः शंकितेनेव संजहेशतममुना ॥ १६ ॥ वार्षिकं
संजहारे ॥ रघुजैत्रं धनुर्दधौ ॥ प्रजार्थसाधनेतौ हि पर्यायोद्यत कार्मुकौ ॥ १७ ॥ पुंडरीकाक्ष
त्रस्तं विदुः सत्काशचामरः ॥ रुरुदिडं वयामासनपुनः प्रापतद्धियं ॥ १८ ॥ द्वयोः पर्यायिकरणाद
क्लेशतिभावः ॥ १६ ॥ पुंडरीकेति ॥ पुंडरीकं सितं नोजमेवातपत्रं यस्य सः ॥ तथोक्तः ॥ विकसंति काशा
निकाशात्म्यतण्डुलमान्येव चामराणि यस्मिन् ॥ तथोक्तः ॥ रुरुद्वयं पुंडरीकं निनातपत्रं काश
निचामरं तं रघुं विडं वयामास अनुकारतस्परयोः श्रियं पुनः शोभोतुन प्राप ॥ शोभासंपत्तिः प
त्यमुलक्ष्मीः श्रीरिवदृश्यते इति शाश्वतः ॥ १७ ॥

सर्ग-४

राम

प्रसादेति ॥ १॥ प्रसादेन सुमुखे तस्मिन् रघौ विशदप्रज्ञे निमलकं तौ वंदे च यो विषये तदा चक्षुष्य
तो प्रातिरनु रागः समरसा समसा दातुं नो गेति याचता ॥ रसो गंधरसः स्वाद इति विज्ञेयः ॥ आ
सीत् ॥ १८ ॥ हंसेति ॥ १॥ हंसा तो श्रेणी पुपं किं पुतारा सुनक्षत्रेषु कुमुदानियेषु संतपि कुमुद इति ॥
प्रसादसुमुखे तस्मिंश्चंदे विशदप्रज्ञे ॥ तदा चक्षुष्यतो प्रातिरसा समरसा द्वयोः ॥ १८ ॥
हंसत्वेण पुतारा सुकुमुदवसुचवारिषु ॥ विनृतयस्तदीयानां पर्यस्ता यशसा मिवा ॥ १९ ॥
कुमुदप्रायेषित्यर्थः ॥ कुमुदान् कुमुदप्राय इत्यमरः ॥ कुमुदं न वेतसेत्योऽप्युप ॥ तेषु
वारिषु च तदीयानां रघुसंबन्धिनां यशसां विनृतयः संपदः पर्यस्ता इव प्रसारिताः किमि
त्युत्प्रेक्षा ॥ अन्यथा कथमेवां राषधवलमेति भावः ॥ १९ ॥

सर्ग-४

राम
६

प्रससादेति॥॥महोजसः कुंभयोनेरगस्तस्य॥अगस्त्यः कुंभसंभवइत्यमरः॥उदयादेनः प्रससा
दप्रसन्नं बभूवमहोजसोरघोरुदयादभिजवाशंकिद्विषतां मनः चुक्षुभेकान्बुधं प्राप॥अगस्त्योद
येजवा निप्रसादेतात्मागमः॥११॥॥मदेति॥॥मदोदग्रामदोधताः ककुदेषामस्ततिककु संतः म
हाक कुंदइत्यर्थः॥पुवादित्वात्मकारस्पवत्वाभावः॥सरितां कूबानि उद्भुजंतीति कूबमुद्भु
तस्य गोष्ठु द्विरेकाणां कर्णोत्पन्ननिपातिनां॥स्वरसंवादिभिः कंठैः शालिगोप्येजगुर्धराः॥१२॥
प्रससादोदयादेनः कुंभयोनेर्महोजसः॥रघोः परिजवाशंकिचुक्षुभेद्विषतां मनः॥१२॥
मदोदग्राः ककु संतः सरितां कूबमुद्भुजाः॥लीलाखेलमनुप्रापुर्महोक्षास्तस्य विक्रमं॥१३॥
जाः॥उदिकूलेरुजिवहोरिति स्वराप्रत्ययः॥अरुर्द्विषेत्यादिनामुमागमः॥महोतः उक्षायाः
याः महोक्षाः॥अचतुरेत्यादिनानिपातनादकारांतत्वं॥लीलाखेलं विलाससुखं गंत्यर्थः
उत्साहवतीवपुष्पं तोः परं जकस्य विक्रमं शौर्यमनुप्रापुः अनुचक्रुः॥१४॥॥

रघुवंशः

9

प्रसवैरिति॥॥मदस्येवगन्धोयेषां तैर्मदगन्धिः॥उपमानाच्चेतिसमासांतश्कारः॥सप्तपर्णानांरक्षवि
शेषाणां॥सप्तपर्णेष्विशालत्वकश्चरदोविषमल्लहस्यमरः॥प्रसवैःपुष्पैराहतास्तस्यरयोर्ना
गाःगजाः॥राजेषिनागेमातंगवित्समरः॥असूययेवआहतनिमित्तंयौत्रेस्यर्धयेवसप्तधैवम्
लुश्रुषुवुः॥मदेववृषुः॥प्रतिगजगन्धमिमानादितिभावः॥करात्कटाभ्यामेवद्वन्द्वेनत्राभ्यामदस्तु
प्रसवैःसप्तपर्णानांमहगन्धिजिराहताः॥असूययेवतन्नागाःसप्तधैवप्रंशुवुः॥२३॥स-
रितःकुर्वतीगोधाःपयश्चाश्वानकदमान्॥यात्रायैप्रेरयामासतैरशक्तेःप्रथमंशरता॥२४
तिपालकाव्ये॥करान्नासारंभ्रातृमित्रार्थः॥२३॥॥सरितइति॥॥सरितोगाधःसुप्रतराः
कुर्वतीपायोमागन्निनआश्वानकदमान्शुष्कपंकान्कुर्वती॥संयोगादेरातोभतोर्ध्वण्व-
तइतिशपायतेनिष्ठानत्वं॥शरदतुः॥तैरर्धुशक्तेस्तसाहशक्तेःप्रथमंप्राक्यात्रायैदंडयात्रायैचोद-
यामास॥अनुमंत्रशक्तिसंपन्नस्यशरत्त्वयउत्साहमुत्पादयामासेत्यर्थः॥२४॥॥

सुगंध

रामः

तस्मादिति॥॥वाजिनामश्चानांनाराजनाविधौनाराजनाव्येनांतिकर्मणिसम्पदविधिवधुतोहोमस
मिधोवह्निःप्रागतादक्षिणंप्रदक्षिणंतिष्ठद्रुप्रभतित्वादव्ययीभावः॥प्रदक्षिणंयदचिन्त
त्वातस्मवाजेनहस्तेनेवतस्मैजयंददौ॥उक्तंमहायात्रायां॥इधःप्रदक्षिणगतोऽस्तुतुक्त्वा
पस्यधर्मासमुद्रवसनांवरणांकरोति॥इतिवाजिग्रहणंगजादीनामप्युपलक्षणं॥तेषामपिनो
तस्मैसम्पदकृतोवह्निर्वाजिनीराजनाविधौ॥प्रदक्षिणाचिन्तवाजेनहस्तेनेवजयंददौ॥२५॥
सगुप्तमूलपयंतःशुधपाक्षिरयान्वितः॥षड्विधं बलमादायप्रतस्तेदिग्गिणीपया॥१२६॥
राजनाविधानात्॥२॥॥स इति॥॥गुप्तोमूलंस्ननिवासस्नानंप्रत्यंतः प्रांतङ्गंचयेनसगुप्तमूल
प्रत्यंतः॥शुधपाक्षिरुधृतपृष्टरात्रुःसेनयारक्षितःपृष्टदेशोवाअयान्वितःशुभदेवान्वितः
अपःशुभावहोविधिरित्यमरः॥सरधुःषड्विधंमौलनृत्यादिरूपंबलंसत्यं॥मौलंनृत्यं
सुहृत्श्रेणादिषदाटादिकंबलमितिकामंदकः॥आदयांदिशंजिगीषयाजेतुंइष्टयाप्रत
स्ते॥२६॥

॥२६॥

रघुवंश
८

अवाकिरन्निति॥ वयसावधाः पौरयोषितः तं रघुं प्रयातं लाजैर्मंदरोद्धृतैः पृष्टतैः विंडन्ति॥ क्षीरोर्म
यः क्षीरोर्मसुप्रोर्मयः अच्युतं विष्णुमिव॥ वाकिरन्पर्यक्षिपन्॥ २७॥ स इति॥ प्राचीनबर्हि
नमकश्चिन्महाराज इति केचित्॥ इन्द्रः पर्जन्यो मघवावपाहरिहयः प्राचीनबर्हिस्तथेतादृश
अवाकिरन्वयो वृद्धस्तं लाजैः पौरयोषितः॥ पृष्टतैर्मंदरोद्धृतैः क्षीरोर्मयश्चाच्युतं॥ २८॥
सययो मघमं प्राचीतुल्यो चीनबर्हिषा॥ अहिताननिलोद्धृतैस्तर्जयन्नितिवकेतुनिः॥ २९॥
पर्येषु हलायुधानि धानात्॥ तेन तुल्यः सरघुः॥ अनिलेनावुक्त्ववातेनोद्धृतैः केतुभिर्ध
जैः॥ अहितानरिपूततर्जयन्नितिवत्सयन्नितिव॥ तर्जिजत्स्योरनुदात्तत्वेपि चक्षिडोडिः करणे
नावुदात्तत्वेन मिन्नस्यात्मनेपदस्यानित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदमिति वामनः॥ प्रथमप्राचीदि
शययो॥ २८॥ ॥

सर्ग ४

राम
८

रघुजोतिरिति॥ किं कर्तुं स्पन्दनोद्धृतैः रजोभिर्धनसन्निभैर्वर्षितः क्रियातः परिणामतश्च मेघ
तुल्यैर्गजैश्च यथाक्रमं॥ मम आकाशं तु वस्तुलमिव नूतलं च ममैव कर्तुं यथायाविति पूर्व
ण संबधः॥ २९॥ प्रताप इति॥ अग्नेप्रातापसंज्ञो विशेषः सप्रभावः प्रतापश्च पतेजः कोश
दंजमित्यमरः॥ ततः शब्दमेवाकलकलः तदनंतरं परागो धूलिपरागः पुष्परजसिधूलि
रजोनिस्करगोत्कीर्णैर्गजैश्च धनसन्निभैः॥ नुवस्तुलमिव व्योम कर्तुं न्योमेव नूतलं॥ ३०॥
प्रतापोऽग्रेततः शब्दः पुरोगः सदनंतरं॥ यथापश्चादथानीकंचतुस्कंधेवमाचमः॥ ३१॥
स्नानीययोरपातिविश्वः॥ पश्चादथान्वादि रथाश्वादि कंचतुरंगवत्तं इतीत्यं चतुःस्कंधेव
चतुर्हृदेव॥ स्कंधप्रकांडे काये संविज्ञानादिपुपंचसु॥ नृपे समूहे ह्येव हे चतिहेमः॥ सा
चम्ययो॥ रथानीकमिति पाठेति शब्दाध्याहारेण योज्यं॥ ३०॥ ॥

पुर्वे.रा.

मर्विति॥॥सरधुःशक्तिमत्वात्ममर्थत्वात्सरुष्टानिनिर्जलस्तानानि॥सत्तानासरुधन्वावावित्यमरः
उदेनासिउद्भूतजलानिचकारा॥नायाःनौनिसायनिदीः॥नामविनिगनौतार्यइत्यमरः॥नौनय
विपमूळेसादिनायत्यस्याः॥सुप्रतराःखेनतार्याश्चकारविपिनानिअरण्यानि॥अटत्परण्यं
विपिनंकाननेगहनंवनमित्यमरः॥प्रकाशानिदृक्षाणिचकार॥तस्यागम्यंकिमपिनास्तीत्य
मरुष्टासुदंशोसिनायाःसुप्रतरानदीः॥विपिनानिप्रकाशानिशक्तिमत्वाच्चकारमः॥
३१॥पुरोगैःकवृशास्तस्यसहप्रस्थायिनिःकृशाः॥पश्चात्प्रयायिनिःपंकाश्चकिरेमार्गानि
मृगाः॥३२॥ससैनोमहतोर्कपर्वत्पूर्वसागरगामिनी॥वनौहरजटादृष्टांगंगामिवनगीरथ
यः॥३३॥॥मइति॥॥महतोसैनोर्पूर्वसागरगामिनीकपर्वत्सरधुःहरस्यजटाशोभं॥३३॥
ष्टांगंगकपर्वत्॥सपिपूर्वसारगामिनीनगीरथइववनौ॥नगीरथोनामकश्चित्कपिलद
ग्ध्रनासागराणांनप्तातस्यावनायहरकिरीटगतंगाप्रकर्तयिताराजायतसंबंधाद्गंगाव
नगीरथीतिगीयते॥३२॥॥

सग.ध

राम.
९

त्याजितैरिति॥॥फलंलानंक्षपक्षेप्रसवंचत्याजितैः॥त्यजेत्यंतातदिकर्मकारप्रधानेकम
णिक्तः॥उत्वातैःस्वपदाच्चवितैरन्यत्रोत्यादितैर्वक्रधानमैःरणेजितैरन्यत्रछिन्नेरूपैःपाद
पेदंतिनोगजस्येवतस्यरघोर्मार्गउत्त्वणःप्रकाशासीत्॥प्रकाशंप्रकटंस्पष्टमुत्त्वणं
विशदंस्फुटमितियादवः॥३३॥॥पौरस्यानिति॥॥जयीजयनशीलः॥जिदक्षिविश्रीएवमे
त्याजितैःफलमुत्वातैर्नगैश्चवक्रधानपैः॥तस्यासीदुत्त्वणोमार्गःपा
दपैरिवदंतिनः॥३३॥॥पौरस्यानेवमाक्रोमंसांस्नानजनपदान्जयी॥
प्रापतालीवनस्याममुपकंठंमहोदधेः॥३४॥

रेवंपुरोभवान्पौरस्यान्प्राच्यान्॥दक्षिणापश्चात्पुरसस्तगितित्यकप्रत्ययः॥तासा
न्मवानित्यर्थः॥वीथ्यायादिरुक्तिः॥जनपदान्देशान्आक्रसत्॥तालीवनैः
स्याममहोदधेरुपकंठंअतिकंप्राप॥३४॥

अनम्राणामिति ॥ अनम्राणां कर्मणि पश्या ॥ समुधर्तुं रुन्मूढपितुरुन्माद्योः सकाशात् ।
नीचाधीनां नयहेतुरिति अपादानात्सचमी ॥ सिंधुरया लदीवेगादिव जिमुलैः सुमदेरी
धैः मुलादयः शब्दाजनपदवचनाः क्षत्रियमाचक्षते ॥ वेतसीवेतसंवेधिनो हस्तिप्रणतिमिति
त्यर्थः आश्रित्यात्मा संरक्षितः ॥ अत्र कोटित्यः बलाय सामर्थ्ये कोडवकः सर्वत्र अनुप्रणतो वेत
अनम्राणां समुद्धर्तुं स्मिन्मां सिंधुरयादिव ॥ आत्मा संरक्षितः सुलै
हस्तिमाश्रित्य वेतसां ॥ ३५ ॥ वेगानुत्वाय तरसानेता नौ साधनोध
तान् ॥ निचखानजयस्तं जान्गंगा श्रोतोतरेषु सः ॥ ३६ ॥

तसंधर्ममातिष्ठेत् इति ॥ ३५ ॥ वेगानिति ॥ नेतानायकः सरघुः नौभिः साधनैरुध
तान् संधानं वेगान् राज्ञः । तरसा वहेत् ॥ तरसा वहरहसीति यादवः ॥ उत्वाप उन्मूल
गंगायाः स्त्रोतसां प्रवाहाणां अतरेषु दीपेषु जयस्तं जान निचखान स्वापितवानित्यर्थः ॥ ३६ ॥

आपादपय इति ॥ आपादपयं अग्निप्रयपयं तं प्रणतानां अतएव उत्तराताः ॥ सर्वमुधता अपि
प्रतिरोपिताः पश्चात्स्थापिताः ते वेगाः कळमा इव शालिविशेषा इव ॥ शालयः कलमाद्याश्च
ष्टिकाद्याश्च पुंसीत्यमरः ॥ तेषां आपादपयं मूलपयपयं तं ॥ पादो बुधतरीयां राशौ लप्रत्यंतप
र्वते ॥ इति विश्वः ॥ उत्वात प्रतिरोपिताश्च रघुं फलैर्धनैरत्यत्र सस्यैः संवर्धयामासः ॥ फलैर्धनैः
नयोः सृष्टविच्छाणां तेन केरलयोपितां ॥ अलकेषु च मृरेणुषु च प्रतिनिधीकृतः ॥ ३७ ॥ आ
पादपय प्रपताः कळमा इव ते रघुं ॥ फलैः संवर्धयामासुस्त्वोत प्रतिरोपिताः ॥ ३७ ॥ स
तर्त्वाकपिशोसैर्धनैर्धनैर्दसेतुभिः ॥ उत्कवादेशितपयः कलिंगाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥
तेवाजे निष्पन्नौ गजानयोः सस्ये इति केशवः ॥ ३७ ॥ स इति ॥ सरघुर्वधः द्विरदा
एव सेतवो यैस्तैः सैर्धनैः कपिशोनामनदीकरामा मितिकेचित्य वंति तौ तर्त्वा उत्कळेः राज
निरादेशितपयः ॥ संदक्षितमार्गः स न कलिंगाभिमुखो ययौ ॥ ३८ ॥

सति॥॥सरघुर्महेंद्रस्य कृत्तव्यतविशेषस्य॥महेंद्रोमलयःसत्यःशक्तिमानक्षपर्वतः॥विष्णुश्च
 पारियात्रश्चसप्तात्रकृत्तव्यताइतिविष्णुपुराणात्॥मूर्ध्नितीक्ष्णंउःसहंप्रतापयंतासारथिर्ग
 भीरवेदेनोद्विपस्यगजविशेषस्यमूर्ध्नितीक्ष्णंनिशितंअंकुशमिवन्यवेशयतनिक्षिप्रवानात्
 ग्रेदात्प्रोणितस्त्रावात्संमस्यमथनादपि॥आत्मानंयोनजानातिसस्याङ्गंभीरवेदितेतिराज
 सप्रतापंमहेंद्रस्यमूर्ध्नितीक्ष्णंन्यवेशयत॥अंकुशंदिग्दस्मेवयंतागंभीरवेदिनः॥३९॥
 प्रतिजग्राहकालिंगसमस्वेगजसाधनः॥पक्षछेदोद्यतंशक्रंशिलावर्षविपर्वतः॥४०॥
 पुत्रीयेचिरकाळेनयोवेत्रिशिःपरिवितादपि॥गंभीरवेदाविज्ञेयःसगजोगजवेदिनि
 रितिसगवर्मयि॥३९॥॥प्रतापि॥॥गजसाधनःसत्कालिंगःकळिंगानाराजा॥यजम
 गंधकलिंगसूरमसादणित्यप्रत्ययः॥अस्त्रेराघुधेस्तरघुपक्षाणांछेदेउद्यतेउद्युक्तंश
 क्रंशिलावर्षविपर्वतस्वप्रतिजग्राहअभियुक्तवान्॥४०॥॥

द्विषामिति॥॥काकुत्स्थोरघुःतत्रमहेंद्रादौद्विषांनाराचडर्हिन्नाराचानांवाणविशेषाणांडर्हि
 नलक्षणयावर्षमुच्यते॥विषत्यसहित्वासत्पयाशस्त्रंमंगलस्मात्तद्विजयसंमंग
 लोर्थमभिषिक्तइवजयश्रियंप्रपेदेप्राप॥यत्तुसर्वोषधिस्नानंतन्मंगल्यमरोचकमिति
 द्विषांविषत्यकाकुत्स्थस्त्रनाराचडर्हिनां॥सन्मंगलस्मात्तद्विजयप्रपेदेजयश्रियं॥
 ४१॥दायमास्त्रविनिर्धूतात्सक्षाविधात्महोदधेः॥गजानीकासकालिंगताक्ष्यः
 सर्पमिवाददे॥४२॥तांबूलीनांदलैस्त्ररचितापानभूमयः॥नालिकेरासवंयोधाःशा
 त्रवंचपपुयशः॥४३॥
 यादवः॥४१॥तांबूलीनामिति॥तत्रमहेंद्रादौयुध्यंतेइतियोधाःप
 चाययच॥रचिताःकलिताःआपानभूमयःपानयोग्यप्रदेशाःयैस्तेतथोक्ताःसंतःना
 रिकेलासवंनारिकेलमद्यंतांबूलीनानागवह्नीनांदलैःपुपुः॥तत्रविजक्रुरित्यर्थः॥
 शात्रवंयशश्चपपुर्जक्रुरित्यर्थः॥४२॥॥

गृहीतेति॥॥धर्मविजयाधर्मार्थविजयशीलः स नृपं धुरैः गृहीतश्चासौ प्रतिमुक्तस्तस्य महेंद्रना
यस्य कालिङ्गस्य श्रियं जहार॥धर्मार्थमिति भावः॥मेदिनी तु न जहार॥शरणागतवात्स
ल्यादिति भावः॥४३॥॥ततश्चेति॥॥ततः प्राची विजयानंतरं फलवत्सूगमालिना फलित

गृहीतप्रतिमुक्तस्य सधर्मविजयान्नयः॥श्रियं महेंद्रनायस्य ज
हार न तु मेदिनी॥४३॥ततो वेद्या तटे नैव फलवत्सूगमालिना॥
अगस्ताचरितामाशा मनाशास्य जयो ययौ॥४४॥॥

कमुकश्रेणिमता॥ब्रीत्यादित्वादितिः॥प्रत्ययः॥वेद्यायाः समुद्रकलस्य तटे नोपात्येनैवाग
स्त्येनाचरितामाशा दक्षिणां दिशं अनाशास्य जयः॥अपत्नसिधत्वादप्रार्थनीयजयः स नय
यौ॥अगस्त्यो दक्षिणा माशा श्रोत्य न भसि स्थितः वरुणस्य तजो योगी विंध्यवातापि मर्द्दन्ति
ब्रह्मपुराणे॥४४॥॥

सरति॥॥सरधुधुर्गजाणां दानेन मदेन सुगंधिना सुरभिगंधिना॥गंधस्मेत्यादिना इकारादेशः सु
मासांतः॥यद्यपि गंधस्मेत्वे तदेकातग्रहणं कर्तव्यमिति॥नैसर्गिकगंधविवक्षया मेव इकारादे
शस्तथापि निरुक्ताः कवयः॥तथा माघकाव्ये॥ववुरयुक्छदगुच्छसुगंधयः सततगासत
गानगिरो सिमिः॥नैषधे च॥अपाहितप्रायनवारिधाराः स्वाडः सुगंधिः स्वदते तु पारेति॥न

स सैन्यपरिभोगेन गजदानसुगंधिना॥कावेरी

सरितापत्युः शंकनीयामिवाकरोत्॥४५॥॥

कर्मधारयान्त्वर्थाद्येति निषेधपूदिनिप्रत्ययपक्षोपि जघन्या एव॥सेनायां समवेताः सै
न्याः सेनायां समवेता॥यै सैन्यास्तै सैनिकाश्च ते इत्यमरः॥सेनायावेति अथ प्रत्ययः॥सैन्या
नां परिभोगेन उपभोगेन कावेरीनाम सरितं सरितां पत्युः समुद्रस्य शंकनीयामविश्वस
नीयामिवाकरोत्॥संयोगलिंगदर्शनाद्भुतुरविश्वासो भवतातिभावः॥४५॥॥

रघुवं. २१.

१३

बलैरिति॥ विजिगीषोर्विजेतुमिच्छोगतिध्वनस्तस्य रघोर्बलैः सैन्यैः॥ बलं शक्तिर्बलं सैन्यमिति यावत्
मराचेषु मरीचवनेषु उद्भ्रांताः परिभ्रांताः हारीताः पक्षिविशेषाः यासुताः॥ तेषां विशेषाहारी नाम
तुःकारं डवः जव इत्यमरः॥ मलयार्द्ररूपतया आसन्नत्सयः॥ उत्पत्तिकाद्रेरासन्नाभूमिरित्य
मरः॥ उपाधिस्योत्पत्तिकादिनात्पत्तकप्रत्ययः॥ अधुषिताः उपत्यकास्तु पितृमित्रार्थः॥ उ
बधेरधुषितास्तस्य विजिगीषोर्गतिध्वनः॥ मरिचोद्भ्रांतहारीतामलयार्द्ररूपतयाः॥ ४६॥
ससंजुरश्चक्षुष्मानामेलानामुत्पत्तिसवः॥ तुल्यगंधिषु मत्तैर्न कटेषु फळरेणवः॥ ४७॥॥
पात्वध्याडूः स इति कर्मत्वं॥ ४६॥॥ ससंजुरिति॥॥ अश्वैः क्षुष्मानामेलानामेलानां उत्पत्ति
सवः उत्पत्तनशीलाः॥ अलेच्छेत्तु त्रित्यादिना इत्थुच्प्रत्ययः॥ फळरेणवः फळरजांसि॥
तुल्यगंधिषु समानगंधेषु॥ सर्वधनीति वदिनं तो बज्रव्रीहिः॥ मत्तैर्नानां कटेषु गंडेषु ससं
जुः सक्ताः॥ गजगंडः कटिः कटावित्यमरः॥ ४७॥॥

सर्ग. ४

राम.

१३

भोगीति॥ चंदनानां चंदनद्रुमाणान्भोगिवेष्टनमार्गेषु सर्पवेष्टनानां निम्नेषु समर्पितं संजितं त्रिपदा
छिदिनां पादशृंगलच्छेदकानां अपि त्रिपदीपादबंधनमिति यावत्॥ करिणां ग्रीवासु नवैरेवैकं कठ
बंधनमिति॥ ग्रीवाभ्योऽर्धचेत्यण्प्रत्ययः॥ नाशंसत्तनस्तं अचूत्॥ द्युड्योलुडीति परस्मैपदं॥ पु
षादित्वादङ् अनिदितमित्यादिना नकारलोपः॥ ४८॥ दिशति॥॥ दक्षिणस्यां दिशि रेवरेपितेजो
मंदायते मंदनवति॥ लोहितादित्वात्क्वप्प्रत्ययः॥ वाक्स्पष्टत्वात्तन्नेपदं॥ दक्षिणायने ते
भोगिवेष्टनमार्गेषु चंदनानां समर्पितं॥ नाशंसत्करिणां ग्रीवं त्रिपदिच्छेदिनामपि॥ ४८॥
दिशि मंदायते तेजो दक्षिणस्यां रेवरेपि॥ तस्यामेवरघोः पांड्याः प्रतापं न विषेहिरे॥ ४९॥
जोमाद्यादिति भावः॥ तस्यामेव दिशि पांड्याः पांडूनां जनपदानां राजानः पांड्याः॥ पांड्यो
र्जुणवृक्षव्यः॥ रघोः॥ प्रतापं न विषेहिरे न सोढवंतः॥ सूर्यविजयिनोऽपि विजितवानिति
नायकस्य महाबुक्त्वे भोगिम्यते॥ ४९॥

रघुवं.टी.
१४

ताम्रपर्णाति॥॥॥तेपांआःताम्रपर्ण्यनिद्यासमेतस्यसंगतस्यमहोदधेःसंबंधिसंचितंमुक्तासारंमौक्तिक
वरंसारोबलेस्तिरोरोचन्यापेक्षीवरेविधित्यमरः॥संस्वकीयसंचितंयशस्तस्मैरघवेनिपत्य
प्रणिपत्यदः॥यशसःशुभत्वादौपम्यताम्रपर्णासंगमेमौक्तिकोत्पन्निरितिप्रसिद्धं॥५०॥॥स
इति॥॥असत्येतियुग्मेमेत॥॥असत्यविक्रमःसरधुःतदेषुमातुषुआजीनचंदनोव्याप्तचंदनो
ताम्रपर्णासमेतस्यमुक्तासारंमहोदधेः॥तेनिपत्यदःस्तस्मैयशःस्वमिवसंचितं॥५०॥॥सनिर्वि
रूपयथाकामंतदेषाजीनचंदनो॥स्तनाविवदिशस्तस्याःशैलौमलयुडर्शौ॥५१॥॥असत्य
विक्रमःसत्यंहरमुक्तमुदन्वता॥नितंबमिवमेदिन्याःश्रस्तांशुकमलंघयत्॥५२॥॥स्तनपक्षेपं
तेषुमाप्तचंदनातुलेषौतस्यादक्षिणस्यादिशस्तनाविवस्तिनौमलयुडर्शौनामशैलौयथाकामंयथ
छेनिर्विपउपपुत्रज्यनिर्वेशोभृतिनोगयोरित्यमरः॥५१॥॥अस्यहेतिउदेकानिअस्यसंतातिउदन्वा
नउदधिः॥उदन्वातुदधौचेतिनिर्यातः॥उदन्वताइरातुक्तंहरतस्यक्रे॥स्तोकांतिकहरा
चक्रेखणिक्तेनेतिसमासः॥पंचम्यास्तोकादिभ्यश्चलुक्स्तोकांशुकमेदिन्यानितंबमिवस्ति
तेतसत्यसत्यादिमलंघयत्प्राप्तःअतिकांतोवा॥५२॥॥

सर्ग.५

राम.
१४

संप्रतिप्रताप्तादिशंअजिययावित्याह॥॥तस्येति॥॥अपरांतानांपाश्चात्यानांजयेउद्यतेरु
द्युक्तेःअपरांतास्तृपाश्चात्यास्तैचस्तृपरिकादवइतिपादवः॥विसर्पक्षिर्गच्छिस्तस्यरघो
रनीकैःसैन्यैः॥अनीकंतुरगेसैन्येइतिविश्वः॥अर्षवोरामस्यजामदग्यस्यअस्वरुत्सा
रितोअपसारितोपिसत्यलग्नइवासीत्॥सैन्यंदितीपोर्षवदृश्यतइतिभावः॥५३॥

तस्यानीकैर्विसर्पक्षिरपरांतजयोद्यतेः॥रामास्त्रोसारितो
प्यासीत्सत्यलग्नइवाणवः॥५३॥॥जयोश्चष्टविभूषाणांतेनके
रल्योषिता॥अलकेषुचमूरेणुश्चूणप्रतिनिधीकृतः॥५४॥

जयेति॥॥तेनरघुणांजयेनोत्तृष्टविभूषाणांपरिहृतजृषणानांकेरलयोषिता
मलकेषुचमूरेणुःसेनारजःचूर्णस्यकुंकुमादिरजसःप्रतिनिधीकृतः॥तेन
योषितोपलायनंचमूनांचतदनुधावनंध्वस्यते॥५४॥॥

मरुलेति॥ ॥ मरुलानामकेरलदेशेषुकाचिलदी॥ मुरचातिकेचित्पुंति॥ तस्यामारुतेन
धृतं उत्थापितं केतकं केतकीसंबधिरजः तद्योधवारवाणानां रघुनटकचुकानां॥ कुंचुकोवार
वाणोस्त्रीत्यमरः॥ अयत्नपटवासतां अयत्नसिधवस्त्रवासनाप्रयत्नअगमत्॥ पिष्टातः
पटवासकश्यमरः॥ ५५॥ ॥ अम्यन्यतेति॥ ॥ चरतां गच्छतां वाजिनां वाहानां॥ वा
मरुलामारुतो धृतमगमत्केतकैरजः॥ तद्योधवारवाणानामयत्नपटवासतां॥ ५५॥
अम्यन्यतवाहानां चरतां गात्रसिंजितैः॥ वर्मजिः पर्वनो धृत राजतालीवनध्वनिः॥ ५६॥
जिवाहार्वगंधर्वहं यस्यैधवसप्तयस्यमरः॥ गात्रसिंजितैः॥ गात्रेषु शब्दापमानैः॥ कर्त्तरि
क्तः॥ संजितैरिति पाठः॥ सजतेर्प्यतात्कर्मणि क्तः॥ वर्मजिः कवचैः पवनेनो धृतानां कर्त्तरि
पितानां राजतालीवनानां ध्वनिरम्यन्यततिरस्कृतः॥ ५६॥ ॥ ॥

खर्जुराति॥ ॥ खर्जुरीणां तण्डुमविशेषाणां॥ खर्जुरः केतकीतालीखर्जुरी च तण्डुमास्यम
रः॥ स्कंधेषु प्रकांडेषु॥ अस्त्री प्रकांडः स्कंधः स्यान्मृत्वा लाखावधेस्तरोरित्यमरः॥ न धामां वधा
नां करिणां मदोद्गारेण मदस्त्रावेण सुगंधिषु॥ गंधस्येत्यादिना इकारः॥ कटेषु गंडेषु पुंन्तागेभ्यः
नागकेसरेभ्यः॥ पुंन्तागपुष्पाणि विहाय त्यप्लोपे पंचमी॥ शिलीमुखाः अलयः पेतुः॥ अ
खर्जुरास्कंधनां धानां मदोद्गारसुगंधिषु॥ कटेषु करिणां पेतुः पुंन्तागेभ्यः शिलीमुखाः॥ ५७॥
अवकाशं किलोदन्वान् रामायाभ्यर्चितोददौ॥ अपरांतमहीपालव्याजेन रघवे करं॥ ५८॥ ॥
लिबाणो शिलीमुखावित्यमरः॥ ततोपिसौ गंधातिशयादिति भावः॥ ५७॥ अवकाश इति भावः॥
५७॥ अवकाश इति॥ ॥ उदन्वानुदधिः रामाय जामदग्याय अभ्यर्चितः पाचितः सन्नवकाशं स्वा
नंददौ॥ रघवे तु अपरांतमहीपालव्याजेन करं बलिंददौ॥ बलिहस्तांशवः करा इत्यमरः॥ अ
परांतानां समुद्रमध्यदेशत्वात्तैर्दत्ते करे समुद्रदत्तत्वोपचारः॥ करदानं तु नीत्यानंतु याज्रेति
रामाद्राघोरुत्कर्षः॥ ५८॥ ॥

रघुवंशः
१६

मन्त्रेति ॥ तत्र सरधुर्मन्त्रानां इत्यानां रदनोत्कीर्णनिर्दंतक्षतायेव ॥ जावेत्तः ॥ अक्काजिस्फुटा
निविक्रमलक्षणातिपराक्रममेचिन्हा निविजयवर्मावलिस्नानानियस्मिन्तंतथोक्तं ॥ त्रि
कटमेवोच्चैर्जयस्तं चकार ॥ गढप्रकाशस्त्रिकूटोद्विरेवोत्कीर्णविष्यस्तं नद्वरधोर्जय

सर्ग-४

मन्त्रेभरदनोत्कीर्णविक्रमलक्षणं ॥ त्रिकूटमेवतत्रोच्चैर्ज
यस्तं चकार सः ॥ ५९ ॥ पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्व
ब्धवर्त्मना ॥ इन्द्रियारव्यानिवरिपुंस्तत्त्वज्ञानेन संयमी ॥ ६० ॥

स्थापकोद्भूतित्यर्थः ॥ ५९ ॥ पारसीकानिति ॥ ततः सरधुः संयमी योगी तत्त्वज्ञानेनेन्द्रिया
रव्यान् इन्द्रियनामकान् रिरिपुंस्तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियारव्यान् इन्द्रियनामकान् रिरिपुंस्तत्त्वज्ञानेनेन्द्रियारव्यान्
नापि जलपथेन समुद्रयानस्य निषिद्धत्वात् इति भावः ॥ ६० ॥ ॥

राम-
१६

यवनीति ॥ सरधुः यवनीनां यवनस्त्रीणां ॥ जातेरस्त्राविषयादिति टीका ॥ मुखानि पद्मानां वमुखपद्मा
नि ॥ उपमितसमासः ॥ तेषां मधुना मयेन योमदो मदरागः ॥ कार्यकारणभावयोरनेदेन निर्देशः ॥
तं न सेहे ॥ कथमिव अकाळे प्रादुर्भूततिरिक्तकाळे जलदोदयः ॥ प्रादुर्भूतपद्मविकाशस्याप्रसक्तत्वा
दपद्मानां संबंधिने बाढातपमिव अज्ञातत्वादज्ञसंबंधित्वं सौरातपस्य ॥ ६१ ॥ ॥ संग्राम इति ॥

यवनीमुखपद्मानां सेहे मधुमदंतसः ॥ बाढातपमिवाज्ञानामकाळ
जलदोदयः ॥ ६१ ॥ संग्रामस्तु मलस्तस्य पाश्चात्यैरश्वसाध
नैः ॥ शार्ङ्गकूजितवित्तैः प्रतियोधं रजस्य नृत् ॥ ६२ ॥ ॥

तत्सरघोरश्वसाधनैः पश्चाद्भवैः पाश्चात्यैर्यवनैः सह ॥ दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यक् ॥ सहायै
वृत्तीया ॥ शृंगाणां विकाराः शार्ङ्गानि धनुषितेषां कूजितैः ॥ अथवा शार्ङ्गसंबंधिभिः कू
जितैः वित्तैः अनुमेयाः ॥ प्रतियोधः प्रतिजटाः ॥ यस्मिन् तस्मिन् रजसितुमलः संग्रामः स
कृच्छयुधमनृत् ॥ तुमळरणमंकुळमिति विश्वः ॥ ६२ ॥ ॥

नह्येति ॥ ॥ सरघुः नह्यपवर्जितैर्बाणविशेषकृतैः ॥ स्नुहीदलफलोन्मूलशतियादवः ॥ अमृतेः प्र
वृधमुखरोमवर्जितैः ॥ सिधुसहितैश्चप्रत्ययः ॥ तेषां पाश्चात्यानां शिरोनिःसरघातिमधुमक्षिका
निर्वाहैः ॥ सरघामधुमक्षिकैस्समरः ॥ शुक्राः सरघाः शुक्रावंगानदीवेशपासरघाकटकारिकैस्सम
रः ॥ शश्वतैः ॥ शुक्रानिः कृतानिक्षौद्राणिमधुनि ॥ क्षौद्रमधुनिपानीयेत्यमरः ॥ शुक्रान्ममरव

नह्यपवर्जितैस्तेषां शिरोनिः स्मश्रुलैर्महां ॥ तस्मात्सरघात्पात्रैः सक्षौद्रपर
लेरिव ॥ ६३ ॥ अपनीतशिरस्त्राणाः शेषास्तंशरणययुः ॥ प्रणिपातप्रती
कारः संरंजो हि महात्मनो ॥ ६४ ॥

तरवातपादजितिसंज्ञायामन्प्रत्ययः ॥ ते
षां पटलैस्तव कैरिवमहां तस्मात्तरवाद्यामासः ॥ ६३ ॥ अपनीतेति ॥ ॥ शेषाः हतावशिष्टाः
अपनीतशिरस्त्राणाः अपसारितशर्षपाः संतः शरणागतलक्षणमेतत् ॥ तं रघुशरणय
युः ॥ तथा हि ॥ महात्मनो संरंजः संक्षौद्रः प्रणिपातः प्रणतिरेव प्रतीकारो यस्य सहि महतां पर
कीयमोधत्यमेवासत्यं न तु जीवितमिति भावः ॥ ६४ ॥

विनयंत इति ॥ ॥ तस्मिन् यो योऽपि नटाः आसीन् जितरत्नानि चर्मश्रेष्ठानि यासुद्राक्षावलयाणां
भूमिषु ॥ मृदाकागोस्तनीद्राक्षास्वादीमधुरसेति चेत्समरः ॥ मधुमिक्षिकाफळप्रकृतिकैर्मद्यैः
विजयश्रमं युधवेदं विनयं ते स्मन्नपनीतवतः ॥ कर्तस्ते चाशरीरे कर्मण्यात्मनेपदं ॥ नरस्य
इति नृतायेत्यु ॥ ६५ ॥ ॥ तत इति ॥ ॥ ततोरघुर्नस्नानसूर्यश्च शरैर्बाणैः उस्त्रैः किरणै
विनयं ते स्मत्तद्यो धाम धुर्निर्विजयश्रमं ॥ आसीन् जितरत्नानां सुद्राक्षावलयाणां भूमिषु ॥ ६५ ॥
ततः प्रतस्ते कौवेरीनास्वानिवरघुर्दिशं ॥ शरैरुस्त्रैरिवोदाचानुधरिष्यन् रसातिव ॥ ६६ ॥
जितान् जयंस्तानेव कृत्वा रथपुरःसरान् ॥ महापविम्वोर्बाणैः प्रविवेशोत्तराण्य ॥ ६६ ॥
रिव ॥ किरणोत्तमयूखं शुभ्रगजस्तिष्ठति रश्मय इत्यमरः ॥ उदाचान् उदञ्चवान् नृपात्
रसावुदकानीवो धरीष्यन् कौवेरीकुबेरसंबन्धिनीदिशमुदीचीं प्रतस्ये ॥ अनेके वशब्दे
नेयमुपमायया दंडी एका नेके वशब्दत्वात्सावाक्योपमादिधेति ॥ ६६ ॥ ॥ ॥

रघु. ८.
१६

विनीतेति॥॥सिंधुर्नमिकाश्मरदेशेषुकश्चिन्ताविशेषः॥देशो नदविशेषेधौसिंधुर्नमिरितःस्त्रियामि
त्यमरः॥सिंधोस्तीरेविचेष्टनेरेगपरिवर्तनेर्विनीताध्वश्ममास्त्रस्पर्धोर्वाजिनोअश्वाःलगाःकुंक
मकेसराःकुंकमकुसुमकिंजल्कायेषांतात॥यद्वा॥लगकुंकमकेसराःसराःयेषांतातस्कंधा
तडधुवुःकंपयंतिस्म॥६७॥॥तत्रेति॥॥तत्रोदीच्यादिशि नर्तपुष्पकविक्रमंनर्तवधेनस्फुट

विनीताध्वश्ममास्त्रस्त्रसिंधोस्तीरेविचेष्टनेः॥डधुवुर्वाजिनःस्कंधास्त्रय

कुंकमकेसरान॥६७॥तत्ररूपावरोधानांनर्तपुष्पकविक्रमं॥

कपोलपाटनादेशिबन्धवरघुचेष्टितं॥६८॥॥॥

पराक्रममित्यर्थः॥रघुचेष्टितंरघुव्यापारःरूपाःजनपदाःक्षत्रियाःतेषामवारोधाः
अतःपुरस्त्रियःतेषांकपोलेषुपाटलसपाटलिम्नःताडनादिकृतारुण्यस्यआदेशिज
पदेशिकंबन्धव॥अथवापाटलआदेशीआदेशायस्यतद्वन्धवस्वपलेस्मात्पतइत्यर्थ
॥६८॥

सर्ग. ४

राम.
१६

कांवेजाति॥॥कांवेजाराजनःसमरेतस्पर्धोर्वाजिनोअश्वाःलगाःकुंक
मकेसराःकुंकमकुसुमकिंजल्कायेषांतात॥यद्वा॥लगकुंकमकेसराःसराःयेषांतातस्कंधा
तडधुवुःकंपयंतिस्म॥६७॥॥तत्रेति॥॥तत्रोदीच्यादिशि नर्तपुष्पकविक्रमंनर्तवधेनस्फुट
विनीताध्वश्ममास्त्रस्त्रसिंधोस्तीरेविचेष्टनेः॥डधुवुर्वाजिनःस्कंधास्त्रय
कुंकमकेसरान॥६७॥तत्ररूपावरोधानांनर्तपुष्पकविक्रमं॥
कपोलपाटनादेशिबन्धवरघुचेष्टितं॥६८॥॥॥
पराक्रममित्यर्थः॥रघुचेष्टितंरघुव्यापारःरूपाःजनपदाःक्षत्रियाःतेषामवारोधाः
अतःपुरस्त्रियःतेषांकपोलेषुपाटलसपाटलिम्नःताडनादिकृतारुण्यस्यआदेशिज
पदेशिकंबन्धव॥अथवापाटलआदेशीआदेशायस्यतद्वन्धवस्वपलेस्मात्पतइत्यर्थ
॥६८॥

रघुवंश-
१०

ततश्चि॥ ततो वंतरं च साधनः स न गोयाः पुरुषितरं शौलं हिमवंतं उधंते रश्मिबुरो धृतैर्धत्तानां गे
रिकादीनां रेणुभिस्तत्कदा न तस्मिन् गणि॥ कूलोत्प्लावितं खरं गमित्य मर॥ वर्धयन्निव आरुहो
उत्पतन्निदं निहिरि शिखरं वधि वधि भ्रमा जायते शतिभावः॥ ७१॥ ॥ शशं सेति॥ ॥ तुल्य
सत्त्वानां सैत्यैः समानवज्जानां गुहासुरो रते इति गुहाशयाः॥ अधिकरणे रोते रित्यत्र प्रत्य
ततो गौरा पुरुषं शौलमारुहो हाश्वसाधनः॥ वर्धयन्निव तत्कलाय नु धृतैर्धत्तुरेणुभिः॥ ७१॥
शशं स तुल्यसत्त्वानां सैत्यघोषेऽप्यसंभ्रमं॥ गुहाशयानां सत्त्वानां परितस्मा विलोकितं॥ ७२॥
यः तेषां सिंहानां संबंधिपरित्यक्त्वा हत्याव॥ लोकि तं शयित्वैव ग्रावाजं गेनावलोकनं कर्तुं सैन्यघो
षे सैना कलकले संलभकारणो सत्यपि॥ असंभ्रमं अंतः क्षोभविभ्रं विरहं॥ नञः प्रसज्य प्रतिषेधेऽपि
समास इष्यते॥ शशं सकथमोयो स॥ सैत्येऽप्य इत्यर्थात् प्रत्यते वात्य चेष्टितमेव मनो रत्ने रतुमापक
मिति भावः॥ असंभ्रमत्वे हेतुः॥ तुल्यसत्त्वानां मिति न हि समवच्छः समवच्छादिनेतीति भावः॥ ७३॥

सर्ग-४

राम
१९

धूर्जधिति॥ ॥ धूर्जेषु धूर्जपत्रेषु॥ धूर्जपत्रोऽनुजो धूर्जो मिडत्वक् चर्मिकामते तियादवः॥ मर्मरः शुक्ल
पर्वध्वनिः॥ मर्मरः शुक्लपर्वध्वनिः॥ मर्मरः शुक्लमर्मनामितियादवः॥ अयं च शुक्लादिशब्दवद्गुणि
न्यपि वर्तते प्रयोज्यते च॥ मर्मरैरगुरुधूपगंधिभिरिति॥ अतो मर्मरीभूताः मर्मरशब्दवतो भूता इत्य
र्थः॥ कीचकानां वेषु विशेषाणां ध्वनिहेतवः॥ श्रोत्रमुखावहाश्चेति भावः॥ गंगा सीकरिणां शी
धूर्जेषु मर्मरीभूताः कीचकध्वनिहेतवः॥ गंगा सीकरिणो मार्गे मरुतस्तं सिधे विरे॥ ७३॥
विश्वमुत्तमैरुणा छायास्वध्यास्य सैनिकाः॥ दृषदो वासितो त्संगा निषण्णा मृगनाभिनि॥ ७४॥
तजा इत्यर्थः॥ मरुतो वाताः मार्गे तं सिधे विरे॥ ७३॥ ॥ विश्वमुत्तमैरिति॥ ॥ सैनिकायां सानायां
समवेताः॥ प्राग्वहतीयष्टक॥ प्रत्ययः॥ न मेरुणां सुरपुं नागानां छाया सुनिषण्णानां दृष
दुपविष्टानां कस्तुरीमृगाणां नानि निवासितो त्संगाः सुरमिततत्ताः दृषदः शिलाः अ
ध्यास्या धिया यविविष्टुर्विश्रान्ताः॥ ७४॥ ॥

रघुवं.री.

२०

सरलेति॥॥सरलेषु देवदारुविशेषेषु आसक्तानि यानि माते गानां गजानां ग्रीवानि ग्रैवेयाणि कंठस्थं
खलानि॥ग्रीवस्येण चेति चकारादुजप्रत्ययः॥तेषु स्फुरितत्वचः प्रतिफलितनासः उंपधयः नक्तं
जंतो लताविशेषाः॥नेतुर्नायकस्परघोरस्नेहदीपिकाः॥तैलनिरपेक्षाः प्रदीपाः आसन्॥३५॥
सरलासक्तमाते गग्रैवेयस्फुरितत्वचः॥आसन्नौषधयोर्नेतुर्नक्तमस्नेहदीपिकाः॥३५॥
तस्योत्सृष्टनिवासेषु कंठरज्जुस्तत्वच॥गजवर्ष्मकिरातेभ्यः शशंसुर्देवदारवः॥३६॥
तस्येति॥तस्परघोरुत्सृष्टेषु ऊज्जितेषु निवासेषु सेनानिवेशेषु कंठरज्जुभिर्गजैर्वैः क्षताः
निष्पिष्टाः त्वचो येषां ते देवदारवः किरातेभ्यो वनचरेभ्यो गजानां वर्ष्मप्रमाणं॥वर्ष्मदेहप्रमा
णयोरित्यमरः॥शशंसुः कथितवंतः॥देवदारुस्कपत्वक्षते गजानां मौल्यं अनुमीयत
इत्यर्थः॥३६॥

सर्ग. ४

राम

२०

पार्वतीयैः॥

तत्रेति॥॥तत्र हेमाद्रोरघोः पर्वतैर्नवैः पार्वती तच्छ्रुतिप्रत्ययः॥गणैरुत्सवसंकेतार्थैः सप्तभिः सह॥
गणानुत्सवसंकेतान् जयतः॥सप्तपांडव इति महाभारते॥नाराचानां क्षेपणीयानां निडि
पालानां अश्मनां च निष्पेणसंघर्षेण उत्सृजिता अनलायस्मिन्तयोक्तं॥क्षेपणीयो नीडिपालो मृगो
दीर्घो महाफल इति यादवः॥घोरं श्रीमं जन्म युधं अनृतं॥युधमायो धनं जन्ममित्यमरः॥३७॥
तत्र जन्मरघो घोरं पार्वतीयैर्गणैरुत्सृज्यते॥नाराचक्षेपणीयाश्मनिष्पेष्टोत्सृजितानलं॥३७॥
शरैरुत्सवसंकेतान् सक्तत्वाविरतोत्सवान्॥जयोदाहरणं बाह्योर्गोपयामास किं नरात्॥३८॥
परस्परस्य विज्ञातस्तेष्टयायनपाणिषु॥शरैरिति॥सरधुः शरैर्बणिः उत्सवसंकेतान् नाम गणा
नविरतोत्सवान् सक्तत्वाजित्वर्थः॥किं नरात् बाह्योत्सवान्॥योज्योदाहरणे जयख्यापकं प्रबंधवि
शेषं गायामास॥गतिबुध्नीत्यादिना किं नराणां कर्मत्वं॥३८॥॥परस्परेणेति॥तेषु गणेषु उपायन
युक्ताः॥पाणयो येषां तेषु सत्सु परस्परेणान्योन्यं राक्षसवतः सारो धनरूपो विज्ञातः॥॥

रघुवंश-
२९

हिमाद्रिपारातः सारोवळरूपो विज्ञातः ॥ एतेन तत्रत्यवस्तूनामनर्घत्वं गणानामरूतपूर्वः परज
य इति ध्वन्यते ॥ ७९ ॥ तत्रेति ॥ सरधुः तत्र हिमाद्रौ अक्षोभ्यमप्रधुष्य यशोराशिं निवेश्य निधाय पौ
लस्त्येन रावणेन तुलितस्यालितस्य अक्षेः कैलाशस्याक्रियमादधानो जयनिवारुरोह अवतता
रा ॥ कैलाशमगत्वेव प्रतिनिवृत्त इत्यर्थः ॥ न हि मूराः परेण पराजितं अनियुजते इति भावः ॥ ८० ॥
राजा हि मवतः सारोराजः सारो हिमाद्रिणा ॥ ७९ ॥ तत्राक्षोभ्यं यशोराशिं निवेश्य पाव
रुरोहसः ॥ पौलस्त्यं तुलितस्याक्षेरादधान इव क्रियं ॥ ८० ॥ चकंपेतीर्णलोहि
त्येतस्मिन्प्राग्योतिषेश्वरः ॥ तज्जालानतां प्राप्तेः सहकाब्बागरुडुमैः ॥ ८१ ॥
चकंपेति ॥ तस्मिन् रघोतीर्णलोहित्यानामनदायेन तस्मिन्तीर्णलोहित्ये सति प्राग्योति
षाणां जनपदानां ईश्वरः ॥ तस्परधोर्गजानामालानतां प्राप्तेः काब्बागरुडुमैः रुक्मागरु
वृक्षैः सह चकंपेकं पितवान् ॥ ८१ ॥ ॥

सर्ग-४

राम-
२९

नेति ॥ सः प्राग्योतिषेश्वरः ॥ रुक्माकर्मधारवत्सूर्यप्रधारावर्षतडुर्दिनं च धारा दृष्टि विनाड
दिनी नूते अस्परधोरथवत्सरजोप्तिनप्रसेहे ॥ पाताकिनी कृतएव प्रसेहेन कृतोपात्तार्थः
८२ ॥ तमिति ॥ कामरूपाणां नामदेशानां प्रभुः ॥ अत्यारवंडविक्रममतींद्रपराक्रमं
न प्रसेहे सरुधाकर्मधारवत्सूर्यप्रधारावर्षतडुर्दिनं ॥ रथवत्सरजोप्तिनप्रसेहेन कृतए
व पाताकिनी ॥ ८२ ॥ तमीशः कामरूपाणामत्यारवंडविक्र
मं ॥ भजे जित्तकटैर्नीगैरन्यानुपरोधयैः ॥ ८३ ॥
रघुं निन्नाः स्ववत्सदाः करागंडाः येषां तैर्नीगैः गजैः साधनेर्भजे ॥ नागान्दत्ताशरणं गत
स्यर्थः ॥ कीदृशैर्नीगैः ये नीगैरन्यान् रघुवरितक्रान्तपानुपरोधाभ्युपगमपि मूरोरघुरिति भावः ॥

रघुवं. सं.

२२

म

कामरूपेति॥॥॥कामरूपेश्वरोहेमपीवस्पाधिदेवतोतसरयोः पादयोः छायांकनमयपादपीठव्यापि
नीकांतिरत्नोत्प्रेवपुष्पाणितेषामुपहारेण समर्पणेनानर्च्य अर्चयामास॥६४॥॥इतीति॥॥जि
सुः जयनशीलः॥राजस्थिश्चसुरितिरुप्रत्ययः॥सरघुः इतीत्यंदिशोजित्वारथैरुधतेरजः छत्रं
न्येपुरघोरेकछत्रकत्वादितिभावः॥राज्ञोमौलिषुविश्रमयन्सक्रामयन्नित्यर्थः॥त्यवर्ततेतिवर्त
कामरूपेश्वरस्यहैपीवस्पाधिदेवतो॥रत्नपुष्पोपहारेणछायामानर्चपादयोः॥६४॥इति
जित्वादिशोजिसुन्यवर्ततरयोधते॥रजोविश्रमयन्राज्ञोछत्रंन्येपुमौलिषु॥६५॥स
विश्वजितमार्गंयत्सर्वस्वदक्षिणं॥आदानंहिविसर्गायसतांवारिसुचामिव॥६६॥॥
६५॥सरघुः सर्वस्वदक्षिणायस्यतंसर्वस्वदक्षिणं॥विश्वजित्सर्वस्वदक्षिणइतिश्रुतेः॥विश्व
जितेनामयजं आजक्रेकृतवानित्यर्थः॥युक्तं चेत्तदित्याह॥सतोसाधूनांवारिसुचामेघानामिव
आदानमर्जनेविसर्गायदित्यागायः॥पात्रविनियोगायेत्यर्थः॥६६॥॥

सर्ग. ४

राम.

२२

सत्रोतइति॥॥काकुत्स्नोरघुः सत्रोतेयज्ञोते॥सत्रमाछादनेपज्ञेसदादानेधनेपिचेतिविश्व॥
सचिवानांसखासचिवसखः सन्तेषामात्यंतानुसरणद्योतनार्थराज्ञः सचिवत्वव्यपदेशः॥
राजाहः सखित्यएव॥पुर्वानिर्महतीनिः पुरस्क्रियानिः पूजानिः शमितंपराजयेनयद्य
सत्रोतेसचिवसखः पुरस्क्रियानिपुर्वानिः शमितपराजयव्यलीकान्॥काकु
त्स्नश्चिरविरहोत्सुकावरोधानराजन्यान्स्वपुरनिवर्तयेदुमेने॥६७॥॥

लीकंडः खं वै क्षयं वायेषां तान्॥५ः खं वै लक्ष्ये व्यलीकमिति यादवः॥चिरविरहेणोत्कंठिताः
उत्सुकाः अवरोधाः अंतःपुरांगनायेषां तान्॥राज्ञोऽपत्यानिराजन्याः क्षत्रियास्तान्॥रा
जश्चसुराद्यदितिजातौयत्यत्ययः॥मूर्धनिषिक्तो राजन्योवाङ्मजः क्षत्रियोविराडित्यमरः
स्वपुरं प्रति निवर्तये प्रतिगमनायानुमेनेऽनुज्ञातवान्॥६७॥॥

रघुवंश

२३

त इति ॥ तेराजानं रेखा च ध्वजाश्च कुलिशनिवातपत्राणि च । ध्वजाद्याकारो रेखा इत्यर्थः ।
तानि विक्लानि यस्मिन् तयोक्तं ॥ प्रसादेनैव लभ्यं प्रसादलभ्यं ॥ सम्राजः सार्वभौमस्य रघोः चर
ते रेखा ध्वजकुलिशातपत्रचिह्नं सम्राजश्चरणायुगं प्रसादलभ्यं ॥ प्रस्ता
नप्रणतिभिरंगुलीषु च कुमौलिमुक्कच्युतमकरंदरेणुगौरं ॥ ६६ ॥ ॥
अयुगं प्रस्ताने प्रयाणसमये याः प्रणतयो नमस्काराः तानिः करणैः अंगुलीषु कुमौलिषु केश
बंधेषु याः सजः माल्यानिताम्यश्चुतैर्मकरंदैः पुष्परसैः रेणुभिः परागैश्च गौरंगौरवर्षे च
कुः ॥ ६६ ॥

सर्गः ४

राम

२३

इति श्रीमहोपाध्यायकोळचळमहर्षिनाथविरचितायां रघुवंशसमाख्या

इति श्रीरघुवंशमहाकाव्ये कालिदासकृतौ

रघुद्विजयो नाम चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥ ॥

यो संजीविनी चतुर्थः सर्गः समाप्तः ॥ ४ ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥

ग.सा.

२४

संग.

संग.

२४

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ संजीवनं मेधिलकृत्यकायाः सौंदर्यस्वस्वमहानिधानं ॥ राशोकपंकेत
हयोसमानं रामस्य वंदे रमणीयमास्य ॥ १ ॥ ॥ ननु रिति ॥ ॥ अथ दाशरथीरामलक्ष्मणोत्पत्तौ
राशयदृक्षस्य ॥ उपपन्न आश्रय इति निपातः ॥ तस्य छेदात् तत्र तस्यो लते इव ॥ वल्ली तु तत्र तालते स
मर ननुः प्रशात् शोचनीयं दशोत्तरं प्रपन्ने प्राप्ते जनन्यौ कौशल्यामुमित्रे तत्र सा केतोपवने समं
मनुः प्रणाश दथ शोचनीयं दशोत्तरं तत्र समं प्रपन्ने ॥ अपरपतां दाशरथीजनन्यौ
छेदादिवोपपन्नतरो र्वतस्यो ॥ १ ॥ उजावु नाभ्या प्रणतौ हतारी यथाक्रमं विक्रमशो
भि नौतौ ॥ विस्पष्टमस्त्रांधतया न दृष्टौ जातौ सुतस्य श्मुखोपलंजात् ॥ २ ॥ ॥
युगपदपरपतां ॥ १ ॥ ॥ उजाविति ॥ ॥ यथाक्रमं स्वस्वमात् पूर्वकं प्रणतौ नमस्कृतवंतौ ह
तारी हतशत्रु कौविक्रमशोभि नौतावुजौ रामलक्ष्मणो उजाभ्यामात्प्या अस्त्रैरश्रुतिरंध
तया हेतुना ॥ अस्त्रमश्रुचशोभितमिति यादवः ॥ विस्पष्टं न दृष्टौ किंतु सतस्य श्मनि यतसु
खंतस्योपलंजात् जातौ ॥ २ ॥

आनंदज इति ॥ ॥ तयोर्मात्रो गनंदजः शिशिरो बाष्पः शोकजमशीतमुल्लसत्तप्रे ग्रीष्म
तप्रे गंगासरयोर्जलं कर्मप्रवर्ती षो हि माद्रेर्निष्पंदो निर्जर इव विभेद ॥ आनंदेन शोकस्ति
रस्कृत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ॥ ते इति ॥ ॥ ते मातरो पुत्रयो रंगेशरीरे नैरुत शस्त्राणां राक्षसशस्त्रा
आनंदजः शोकजमश्रुबाष्पस्योरशांतं शिशिरे विभेद ॥ गंगासरयोर्जलमुल्लसत्
प्रे हि माद्रेः निःस्पंद इवावतीर्णः ॥ ३ ॥ ॥ ते पुत्रयो रंगेशस्वमार्गानां प्राणिनां गे सद्यं
सृशंत्यो ॥ अपीप्सितं क्षत्रकुलंगनानां वीरसूत्राब्दमकामयेतां ॥ ४ ॥ ॥ केशवहा
ननु रलक्षणा हंसीतेति नामस्वमुदीरयंती ॥

॥ गंगाक्षसशस्त्राणां मार्गान् व्रणान्
आजानुसरसानिवसदयं सृशंत्यो क्षत्रकुलंगनां नामाश्रितमिष्टमपि वीरसूत्रमा
ते निशब्दनाकामयेतां ॥ वीरप्रसवोऽऽस्वहेतुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥ केशवहेति ॥ ॥ आवही
तात्प्रावहाननुः केशवहा केशकारिणी ॥ अतएव अलक्षणा हंसीतेति स्वं नाम उदी
रयंती ॥ ॥

सर्ग-१६

साम्

2

सरिदिति॥ ॥ रक्षः कपींद्रैः सरितोगंगाद्याः समुद्रान्पूर्वादीन्सरसाः मानसादींश्च गत्वा उप
पादितानि उपनीतानि जलानि जिह्वोर्जयनशीलस्य॥ प्राजिस्वस्वस्मुरिति स्तुप्रत्ययः॥ तस्य
रामस्य विंधस्य विंध्यादेः मूर्ध्नि मेघप्रनवा आपश्वापतन्॥ ८॥ ॥ तपेति॥ ॥ यो रामस्तपस्वि
सरिः समुद्रान् सरसांश्च गत्वा रक्षः कपींद्रैरुपपादितानि॥ तस्यापतन्मूर्ध्नि जि
ह्वानि जिह्वोर्विंधस्य मेघप्रनवाश्वापः॥ ८॥ तपस्वि वेषक्रियया पिता बधः
प्रक्षणीयः सुतरां बभूव॥ नरेंद्रनेपथ्यविधानशोभा सा पुनरु
क्तशोभा॥ ९॥ समौलरक्षो हरि मिश्रसैन्यस्त्यस्वनानेदित पौरवर्गाः॥ ॥ ॥
वेषक्रियया पितपस्वि वेषरचनया पि सुतरां प्रेक्षणीयस्त्वा बद्दर्शनीयो बभूव॥ तस्य राजेंद्र
नेपथ्यविधानेन राजवेषरचनया उदिता शोभा सा पुनरुक्तनाम दोषो यस्याः सा पुनरु
क्तदोषा आसीत्॥ द्विगुणा आसीत्॥ ९॥ स इति॥ ॥ सरामः स सैन्यः त्वयस्वने रानेदित
पौरवर्गः स नृमुखेन वाः मौलाः मे॥

रघुवं.रा.सं.

३

विवेशः तैरक्षीतिः हरिनिश्चसहसो धेः स उरुतालाजवर्षा मुत्तोरणामन्वयराजधानी विवेश
प्रविष्टवान् ॥ १० ॥ ॥ सौमित्रिणेति ॥ ॥ सावरजेन शत्रुघ्नयुक्तेन सौमित्रिणामेदमाधूतेवा
लव्यजने चोमरे यस्य सरथस्थः नरतेन धृतातपत्रः ॥ एवं च तुर्हो रामः प्रवृधः साक्षा
विवेश सौधो रुतलाजवर्षा मुत्तोरणामन्वयराजधानी ॥ १० ॥ सौमित्रिणा सावर
जेन मेदमाधूतबालव्यजनोरथस्य ॥ धृतातपत्रो नरतेन साक्षा दुपायसंघातः
वप्रवृधः ॥ ११ ॥ ॥ युग्मे ॥ ॥ स्वश्रूजना नुष्टितचारुवेषां कर्णारि रथस्थं रघुवीर्य
त्वा ॥ प्रासादवातायनदृश्यबंधैः साकेतनार्यैर्जलिभिः प्रमुणैः ॥ १२ ॥ ॥

दुपायानां संघातः समष्टिरिवेति पूर्वणसंबंधः ॥ ११ ॥ स्वश्रूजनेति ॥ ॥ स्वश्रूजनेति ॥ ॥ स्वश्रू
जनेन नुष्टितचारुवेषां कृतसौम्यनेपथ्यं ॥ आकल्पवैषो नेपथ्यमित्यमरः ॥ कर्णारि रथः स्त्री
यो योः स्मरथः ॥ कर्णारि रथः प्रवहणं इत्यनेन रथगर्भक इत्यादवः ॥ तत्र स्तारघुवीरपत्नी
सीता साकेतनार्यः ॥ प्रासादवातायनेषु दृश्यबंधैर्लक्षपुटे रजलिभिः प्रणमुः ॥ १२ ॥ ॥

सर्ग १०

रामः

३

स्फुरदिति ॥ ॥ स्फुरत्प्रनामंडलमानसूयं अनसूयं अनसूयं धीयादवशाश्च तेने अंगरागं वि
व्रंती सा सीता नत्रास्वियं धेति संदर्शिता पुनर्वक्ति गते वरराज ॥ १३ ॥ ॥ वेष्मानीति ॥ ॥ सु
हृदः भावः सौहार्दं सौजत्यं ॥ रुद्रगमिधंते पूर्वपदस्येत्युत्तमपदद्वयः ॥ सौहार्दनिधिः रामः
सुग्रीवादित्यः परिवर्हवन्ति उपकारणवन्ति वेष्मानीति विश्राण्य दत्त्वा आलेख्य शेषस्य चि
स्फुरत्प्रनामंडलमानसूयं सावित्रीतीशाश्च तमंगरागं ॥ रराजमुधेति पुनः स्वपुत्रं
संदर्शिता वन्ति गते वरराज ॥ १३ ॥ ॥ वेष्मानिरामः परिवर्हवन्ति विश्राण्य सौहार्दनिधिः
सुहृदः बाष्पायमानो बलिमन्त्रिकेतमालेख्य शेषस्य वितुर्विवेश ॥ १४ ॥ ॥ प्रासादका
लागरुधूमराजिस्तस्याः पुरोवायुवशेन निन्ना ॥ त्रशेषस्य पितुर्बलिमत्सृजा युक्तं
निकेतनं गृहं बाष्पायमाणो बाष्पमुद्धमन् विवेश ॥ बाष्पाप्रभं उद्धमन् इति कपडः प्र
त्ययः ॥ १४ ॥ ॥ प्रासादेति ॥ ॥ वायुवंशेन निन्ना प्रासादयः काळाग्रुधूमस्त
स्फुराजिरेखा ॥ ॥

रघुवं. ८१. सं.

४

वनान्निहन्नेनरघुहनेनरामेणस्वयंमुक्तातस्याः पुरःपुर्वाः वेणिरिवावजासे ॥ १५ ॥ पुरोपिपतिव्रतासमा
धिरुक्तः ॥ न प्रोषितेतु संस्रुयन्निवेणी च प्रमोचयेदितिहारीतः ॥ १५ ॥ ॥ कृतांजलिरिति ॥ ॥ तत्रनिके
तनेकृतांजलिः सनरामः ॥ हेअंबनो गुरुः पितास्वर्गः फलंयस्यतस्मात्सत्यान्ता न्नरपतनन्नश्व
नइतियदन्नशनेचिंत्यमानेविचार्यमाणंतवसुकृतंइत्येवप्रकारेणन्नरतस्यमातुः कैकेयाः
वनान्निहन्नेनरघुहनेनमुक्तास्वयंवेणिरिवावजासे ॥ १५ ॥ कृतांजलिस्तत्रयदंबसत्यान्ता
न्नरपतस्वर्गफलाद्गुरुर्नः ॥ तच्चिंत्यमानं सुकृतं तवेतिजहारलज्जां नरतस्यमातुः ॥ १६ ॥
तथैवसुग्रीवविभीषणादीनुपाचरत्कृत्रिमसंविधाजिः ॥ संकल्पमात्रोदितसिधय
स्तेक्रांतायथाचेतसिविस्मयेन ॥ १७ ॥ लज्जांजहारअपोनयत् ॥ राज्ञांप्रतिज्ञापरिपालनं
गसाधनमित्यर्थः ॥ नरतग्रहणंतदपेक्षयापिकैकप्यनुसरणंइतिद्योतनार्थः ॥ १६ ॥ ॥ तथेति ॥ त
थासुग्रीवविभीषणादीन्संविधीयतइतिसंविधाः जोग्यवस्तुनिहन्निमसंविधाजिस्तथातेनप्र
कारेणउपाचरत् ॥ यथासंकल्पमात्रेणेछामात्रेणोदितमिधयस्तेसुग्रीवादयश्चेतसिविस्मयेन
क्रांताभाक्रांताः ॥ १७ ॥ ॥

सर्ग. १५

राम
४

सनाजनायेति ॥ ॥ सः रामः सनाजनायअनिवादनायउपगतान्दिमान्दिविजवान्मुनीन्
अगस्सादीन्पुरस्कृत्यपूजयित्वाहतस्यशत्रोरावणस्यप्रजवादिजन्मादिकंस्वविक्रमेण
रवमुत्कर्षमादधानंइतंतैः मुनिभ्यः शुश्रावश्रुतवान् ॥ विजितोत्कर्षाज्जेतुरुत्कर्षइ
त्यर्थः ॥ १८ ॥ प्रतीति ॥ ॥ तपोधनेषु मुनिषुप्रतिनिहन्नेनगतेषुसत्सुखादविज्ञातएवगतो
सनाजनायोपगतान्सदिआन्मुनीन्मस्कृत्यहतस्यशत्रोः ॥ शुश्रावतेभ्यः प्रजावा
दिहन्तेस्वविक्रमेणौरवमादधानः ॥ १८ ॥ प्रतिप्रयातेषुतपोधनेषुसुखादविज्ञात
गतार्धमासान् ॥ सातास्वहस्तोपकृताग्न्यपूजानूरक्षः कपीप्राप्तिस्ससर्जरामः ॥
१९ ॥ तच्चात्मचिंतासुलभंविमानंरुतंसुरारः सहजीवितेन ॥ धर्मासौयेषांतानंतरंसा
तायाः सहस्तेन ॥ पुरुतादत्राअप्यपूजाउत्तमसंभावनायेस्यस्तान् ॥ एतेनसौहादिति
शयउक्तः ॥ रक्षः कपीप्राप्तरामोविससर्जविसृष्टवान् ॥ १९ ॥ ॥ तच्चेति ॥ ॥ आत्मचिंतासुल
भंस्वेछामात्रलभ्यंसुरारः रावणस्यजीवितेनसहकृतंदिवः पुष्पपुष्पध्वजद्वजरणंनतुपुष्प

रघुवंशी सं

५

कं जयः पुनरपि कैलाशनाथस्य कुवेरस्योदहनाय अन्वमंस्त अनुज्ञातवान् ॥ मन्त्रतेर्लुङ्
नृयो ग्रहणेन पूर्वमप्येतत्कौवेरमेवेति मुच्यते ॥ २० ॥ पितुरिति ॥ राम एव पितुर्नियोगा
तृणा सनादनवा संनिस्तार्य अनंतरं प्रतिपन्नराज्यः सन्धर्मार्थकामेषु यथा तथैवावरजे
कैलाशनाथोदहनाय जयः पुष्पं दिवः पुष्प कमन्वयुं क्रं ॥ २० ॥ पितुर्नियोगादनवा
समेव निस्तार्य रामः प्रतिपन्नराज्यः ॥ धर्मार्थकामेषु समां प्रयेदे यथा तथैवावरजे
बुद्धिर् ॥ २१ ॥ सर्वासु मातृषु पितृषु सलत्वास्मिन्निर्विशेषप्रतिपत्तिरासीत् ॥ षडानना
पीतपयोधरा सुनेता च मूनामिव कृत्तिका सु ॥ २२ ॥ धनुजेषु समां हन्ति प्रयेदे ॥ २३ ॥
सर्वास्त्विति ॥ ॥ सरामो वत्सलत्वात्स्निग्धत्वात्तुलोकप्रतीत्यर्थं ॥ स्निग्धस्तु वत्सल इ
त्यमरः ॥ सर्वासु मातृषु अपि निर्विशेषप्रतिपत्तिस्तुल्यसत्कारे आसीत् ॥ कथमिवा च
मूनां नेता षण्मुखः षड्विराननैरापीताः पयोधराः सनायासां तु मुकृत्तिकास्त्विव ॥ २४ ॥

सर्ग-१४

राम-

तेनेति ॥ ॥ लोकः लोचनपराङ्मुखेन वदत्येन तेन रामेण कं अर्थवानधनिक आसन्नव ॥
तिष्ठतप्रतिरूपकमवयमेतत् ॥ विघ्ने स्यो नयं घ्नतानुदता तेन क्रियावानुशानवान्विने
त्रानिया मकेन तेन पितृमानपितृवन्नियच्छतीत्यर्थः ॥ शोकमपनुदतीति शोकापनुदः तेन
मुखस्याहर्त्रानुदशोकयोः परिमृजापनुदोरितिकप्रत्ययः ॥ तेन पुत्री पुत्रवानास ॥ पुत्र
तेनार्थवानलोचनपराङ्मुखेन तेन घ्नता विघ्नजयं क्रियावान् ॥ तेनासलोकः पि
तृमान्विनेत्रा तेनैव शोकापनुदेन पुत्री ॥ २३ ॥ स पौरकायाणि समृक्षकाळरेमेवि
देहाधिपते इहि आ ॥ उपस्थितश्चारुवपुस्तदीयं कृत्वोपनोगोत्सुकयेवलक्ष्म्याः
वदानंदयतीत्यर्थः ॥ २४ ॥ स इति ॥ ॥ सरामः कालेऽवसरे पौराणोकायाणि ॥ २४ ॥
प्रयोजनानि समास्य विदेहाधिपते इहि आसीत् या उपनोगोत्सुकया अतएव तदीयं
साता संबंधि चारुवपुः कृत्वा स्थितया लक्ष्म्यैव उपस्थितः संगतः सन्नेरेम ॥ उपसंस्त
ने संगतिरिति यादवः ॥ २४ ॥

रघुवंश-सं.
६

तयोरिति॥ ॥ चित्रवत्सुवनवासवत्क्रांतलेख्यवत्सुसप्रमुयथाप्रार्थितं यथेष्टं इन्द्रियार्थं
नूंद्रियविषयान्शब्दादीनामेदुषोः प्राप्रवतोस्तयोः सीतारामयोः दंडकेषु दंडका
रण्येषु प्राप्तानि दुःखानि अपि विरहविलापान्वेषणादीनि संविंत्मानानि स्मर्यमा
णानि सुखान्यनूवन्॥ स्मारकं तु चित्रदर्शनमिति दृष्टव्यं॥ २५॥ ॥ अथेति॥ ॥ अथ सा
तयोर्वथाप्रार्थितमिन्द्रियार्थानामेदुषोः सद्यसु चित्रवत्सु॥ प्राप्तानि दुःखान्य
पि दंडकेषु संविंत्मानानि सुखीवन्तुः॥ २५॥ अथाधिकास्तिग्धविलोचनेन सु
खेन सीताशरण्यदुरेण॥ आनंदयित्री परिणेतुरासीदक्षरं जितदौर्गुदेन॥ २६॥
ता अधिकास्तिग्धविलोचनेन॥ त्वेतमसृणविलोचनेन शरवत्त्रणविशेषवत्सोदरे
ण॥ त एवानक्षरं अवाग्यापारं यथा जवतितथा ज्वजितं दौर्गुदेनो येन तेन सुखेन
परिणेतुः पत्नुरानंदयित्री आसीत्॥ २६॥

सर्ग-२४

राम-
६

नामिति॥ प्रतातः गर्जतानात्प्रीतः रमयतातिरमणः प्रियः कृशांगयष्टिवर्ष्मतिरेणवीलिना आ
क्रांतपयोधरायां विलज्जमानां तारामारहस्यं कमारोप्याजिजाषं मनोरथं पप्रच्छ॥ एतच्च देह
दस्याप्रदानेन गन्नेदोषमवाप्नुयादिति शास्त्रात्तनतुलौल्यादित्यनुसंधेयं॥ २७॥ ॥ सेति॥ ॥ सा
सीता हिंस्त्रेदानीं वाराएव बलयोयेषु तानि तिर्यक् भिक्षुकादिदानं बलिः कृतसंबंधाः कृतस
तामं कमारोप्यकृशांगयष्टिवर्ष्मतिराक्रांतपयोधरायां॥ विलज्जमानां रहसिप्रतीतः
पप्रच्छ रामो रमणो जिजाषो॥ २७॥ सा दृष्ट्वा वारफलानि हिंस्त्रैः संबध्यैरवान सकन्य
कानि॥ इयेष नृयः कृशवैति गंतुं भागीरथातीरतपोवनानि॥ २८॥ तस्यै प्रतिश्रुत्य र
घुप्रवीरस्तदीप्सितं पार्श्वचरानुयातः॥ ख्याः वैरवानसाना कन्यका येषु तानि कृशवै
ति भागीरथातीरतपोवनानि नृयः पुनरपि गंतुं इयेषा जिजाषा॥ २८॥ ॥ तस्या इति॥ ॥
रघुप्रवीरो मतस्यै सीतायै तत्पूर्वोक्तं मनोरथं इप्सितं प्रतिश्रुत्य पार्श्वचरैः तत्कालो
चिंतैरनुयातः॥

रघुवे-स-मे-

9

सन्मुदितामयोध्यामालोकयन्त्रन्त्रेदीत्यन्त्रं लिहमन्त्रं कषं प्रासादमारुरोह ॥ वहा नैर्लिह
इति वशाप्रत्ययः ॥ अरुर्दिषेत्यादिना मुमागमः ॥ ३० ॥ ॥ रुधा कणमिति ॥ ॥ सरामः रुधाः स
मृधाः आवणाः पण्यन्मयोयस्मिन्तं राजपयं नौतिः समुद्रवाहिनीति विगात्यमानां सर
यंच पौरैर्विलासिजिरधुषितानि पुरोपकंठोपवातानि पश्यन्तरेमेविलासिन्यश्च विलसि
आलोकयिष्यन्मुदितामयोध्यां प्रासादमन्त्रं लिहमारुरोह ॥ ३० ॥ रुधा पणं राजपयं
सपश्यन्विगात्यमानां सरयंच नौतिः ॥ विलासिजिश्चाधुषितानि पौरैः पुरोप
कंठोपवनानिरेमे ॥ ३० ॥ सकिंवदंती वदतां पुरोगः स्ववृत्तमुद्दिश्य विशुधवृत्तः
सर्पाधिराजोरुधुजोपसर्पपप्रच्छन्नं विजितारि नमः ॥ ३१ ॥ ॥ नश्च विलासिः ॥ पु
मान्स्त्रियेत्येकशेषः ॥ ३० ॥ ॥ स इति ॥ ॥ वदतां वाग्मितां पुरोगः श्रेष्ठः विशुधवृत्तः सर्पाधि
राजः शेषस्तद्वहन्नुजोयस्य सः ॥ विजितारि नमः विजितारि नमः ॥ सरामः सदृष्टमुद्दिश्य नमः
नमः नामकं अपसर्पचारकिंवदंतीजनां वादयप्रच्छ ॥ अपसर्पश्चरः स्पृशत्यमरः किंवदंतीजन

सर्ग-१४

सुतिरिसमरः ॥ ३१ ॥

राम-
9

निर्वंधेति ॥ ॥ निर्वंधेनष्टः सोपसर्पः जगादकिमिति ॥ हेमानवदेवरक्षो नवनेउपितायाः स्त्रि
तायाः देव्याः सीतायाः परिग्रहात्स्वीकारादत्यन्त इतरं शोते वर्जयित्वेत्यर्थः ॥ त्वदीपं
सर्वचरितं पौराः स्नुवेति ॥ ॥ एवं कलत्रनिंदायुरुणा उर्वहेण कीर्तिविपर्ययेणापकीर्ति
निर्वंधष्टः सजगादसर्वं स्नुवेति पौराश्चरितं त्वदीपं ॥ अत्यन्तरक्षो नवनेउपितायाः
परिग्रहात्स्मानवदेव देव्याः ॥ ३२ ॥ कलत्रनिंदायुरुणा किलैव मम्याहतं कीर्तिवि
पर्ययेण ॥ अयोधनेनायुः स्वामितं वैदेहिबंधोद्दयं विदधे ॥ ३३ ॥ किमात्मनिर्वा
दकथा मुपेक्षे जायामदोषा मुत संत्यजामि ॥ ॥ स्यात्साहतं वैदेहिबंधो वैदेहिवध्न
स्य बंधुर्नत्तरिबंधवे इति विश्वः ॥ यो योः संज्ञा छेदसो ब्रह्मलमिति रुस्वः ॥ काचिदा
स इति वत् ॥ रुदयं अयोधनेनाभिहतं अनितं अयं इव विदधे विदीर्णकं तैरिलिह ॥
३३ ॥ ॥ किमिति ॥ आत्मनो निर्वाद एव कथा ता मुपेक्षे उत अदोषा साध्यां जायां संत्यजा
मिउनेयत्रापि प्रश्ने लोह ॥ ॥

इत्येकपक्षाश्रयेऽन्यतरपक्षपरिग्रहे विक्रवत्सारा मोदो जाचलचित्ररत्निर्यस्य स आसीत् ॥ ३४ ॥ निश्चित्येति ॥ किंच वाच्यमपवादं न स्यात्तागातिरिक्तो पारिचेन निरुत्तर्यस्य नास्ति तदन्य
निरुत्तरि निश्चित्यपत्त्याः सागेन परिमार्ष्टुं परिहर्तुं छत् ॥ तथा हि यशोधनानां पुंसोऽसदे
हादपि यशः गरीयः गुरुतरं इन्द्रियाथ तस्मै कचं दनवनितादेरिन्द्रियविषयाजरी यश्चित्कि
इत्येकपक्षाश्रयविक्रवत्वादासीत् मोदो जाचलचित्ररत्निर्यस्य ॥ ३४ ॥ निश्चित्य चानन्मनि
रुत्ति वाच्यं सागेन पत्त्या परिमार्ष्टुं मे छत् ॥ अपि स्वदेहात्किमुतेन्द्रियाथ यशोध
नानां हि यशो गरीयः ॥ ३५ ॥ ससन्निपात्यावरजान् हतौ जास्तद्विक्रियादर्शनलुप्त
हर्षात् ॥ कोलीनमात्माश्रयमाचक्षते तेऽप्युनश्चेदमुवाच वाक्यं ॥ ३६ ॥ ॥

सुवक्तव्यं ॥ पंचमीसीता च इन्द्रियाथ एव ॥ ३५ ॥ स इति ॥ हतौ जाः निस्तिजस्कः सरामः तस्मै रामस्य वि
क्रियादर्शनलुप्तहर्षात् ॥ अवजान्सन्निपात्य समागमस्य आत्माश्रयं स्वविषयकं कोलीनं नि
रातेऽस्य आचक्षते पुनरिदं वाक्यं उवाच च ॥ ३६ ॥

राजर्षीति ॥ ॥ रविः प्रसूतिर्जन्म यस्य राजर्षिर्वंशस्य सदाचारशुचेः सहजातश्रुतात्मनो
मत्सकाशात् दर्पणस्य पयोदवातादिवाञ्छः कणादित्यर्थः ॥ कीदृशो ये कलंकः उपस्थि
तः प्राप्नोति पश्यत ॥ ३७ ॥ ॥ पौरेष्विति ॥ मोहं अयोतरंगेषु ते लविडमिव पौरेषु बङ्गलीजवं
राजर्षिर्वंशस्य रविप्रसूतेरूपस्थितः पश्यत कीदृशो ये ॥ मत्तः सदाचारशुचेः क
लंकः पयोदवातादि वदर्पणस्य ॥ ३७ ॥ पौरेषु मोहं बङ्गलीजवंतमयोतरंगेष्वि
वते लविडं ॥ मोहं तत्सर्वमवर्षमात्रा आलानिकं स्थाणुमिव द्विपेन्द्र ॥ ३८ ॥
तं प्रसरंते तदेव पूर्वयस्य तत्सर्वमवर्षमपवादं ॥ अवर्णक्षेपनिर्वादिपरिवादापवाद
वदित्यमरः ॥ द्विपेन्द्र आलानमेव आलानिकं ॥ विनयादित्वात् स्थाप्येदं क ॥ अथवा आ
लानं बंधनप्रयोजनमस्येत् आलानिकं ॥ प्रयोजनमिति टक ॥ स्थाणुस्तं नमिव चूतह
क्षे इति वत्समाव्यविशेषजवादपौनरुक्त्यं प्रष्टव्यं ॥ सोढुन इति नशक्रोमि ॥ ३८ ॥

रघुवंश-सं.

९

तस्येति॥॥तस्यावर्णस्यापनोदायफलप्रवृत्तौअपत्योत्पत्तौउपस्थितायांसत्यामपिनिर्वक्षो
निःस्पृहःसन्वैदेहसुतांपुरस्तात्पूर्वपितुराज्ञयासमुद्रोनेमिरिचनेमिर्यस्याःसाक्षमिः
तामिवत्यक्ष्यामि॥३९॥॥ननुसर्वथासाध्वीनत्याज्याइत्याह॥॥अवैमीति॥॥एतांसीतां
तस्यापनोदायफलप्रवृत्तावुपस्थितायामपिनिर्वक्ष्येक्षः॥त्यक्ष्यामिवैदेहसु
तांपुरस्तात्समुद्रोनेमिंपितुराज्ञयेवा॥३९॥अवैमिचैनामनघेतिकिंतुलोका
पवादोबलवान्मतोमे॥छायाहिभूमेःशशिनोमलत्वेनिरूपिताशुधिमतःप्र
अनघासाध्वीतिचावैमि॥किंतुमेममलोकापवादःबलवान्मत॥क
तःहियस्मात्ताज्जिःभूमेःछायाप्रतिबिंबंशुधिमतोनिर्मलस्मशशिनोमलत्वेनक
लेकत्वेनारोपिताअतोलोकापवादएवबलवानित्यर्थः॥४०॥॥

सर्ग-१४

राम-

९

तदित्यागेततदानयनक्लेशोऽनर्थकइत्याह॥॥रक्षइति॥॥किमेरक्षोवधांतःसःप्रयासोव्य
तर्थोनकिंतुवैरप्रतिमोचनापवैरशोधनाय॥नियतिवैरशुधौइत्यमरः॥॥तथाहि॥अमर्षणो
सहनोद्विजिह्वःसर्पःपदापादेनस्पृशंतंपुरुषंशोणितकाक्षयादशतिकिंतुवैरनिर्गयतिना
रक्षोवधांतोनचमेप्रयासोव्यर्थःसवैरप्रतिमोचनाय॥अमर्षणःशोणितकाक्ष
याकिंपदास्पृशंतंदशतिद्विजिह्वः॥४१॥तदेषसर्गःकरुणाद्विचित्रैर्नमैश्वर्यैः
प्रतिषेधनीयः॥यद्यर्थितानिगतिमशाल्यान्प्राणान्मयाधरयितुंचिरंवः॥४२॥
येत्यर्थः॥४१॥॥तदिति॥॥तत्रस्मादेषमेसर्गःनिश्चयः॥सर्गःस्वभावनिर्देशनिश्चया
ध्यायस्तृप्तिमित्यमरः॥करुणाद्विचित्रैःनवद्भिर्नप्रतिषेधनीयः॥निर्गतंवाच्यमेवश
ल्ययेषांतान्प्राणान्मयाचिरंधरयितुंधारणकारयितुंबोयुष्माकंअर्थिताऽर्थित्वं
इच्छायद्यस्तीतिशेषः॥४२॥

रघुवंश-सं

१०

इति॥ ॥ इत्युक्तं वंते जनकात्मजायां विषये नितान्तरुक्षा निनिवेशमतिक्रूरग्रहमाशंस्वा
मिनंतेषु न्नातृषु मध्ये कश्चनपि निषेधं निवारयितुं अनुवर्तयितुं वा शक्नोतीति तत्र पक्षद्वयस्य
विप्रबलत्वादित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ॥ स इति ॥ ॥ लोकत्रयगीतकारिः यथापजापालक्ष्मणपूर्वजन्माल

इत्युक्तं वंते जनकात्मजायां नितान्तरुक्षा निनिवेशमाशं ॥ न कश्चन न्नातृषु तेषु
शक्योतिषेधुमासीदनुमोदितुं वा ॥ ४३ ॥ स लक्ष्मणं लक्ष्मणपूर्वजन्मा विलो
क्य लोकत्रयगीतकारिः ॥ सोम्येति चाप्ययथापजापास्थितं निदेशेष्टयगा
दिदेश ॥ ४४ ॥ ॥

क्ष्मणपूर्वजन्मालक्ष्मणाग्रजः सरामः निदेशे स्थितं आत्मा
कारिणं लक्ष्मणं विलोक्य हे सोम्य सुजगत्या ज्ञाप्य पृथक् ॥ तत्रात्रुघ्नाभ्यां
विना कृत्यं आदिदेशात्तापयामास ॥ ४४ ॥ ॥

सर्ग-१४

राम-
१०

प्रजावतीति ॥ ॥ दोहदोगर्भिणी मनोरथः तच्छेसिनीते प्रजावती न्नातृजाया ॥ प्रजावती न्नातृजाये
त्यमरः ॥ तपोवनेषु स्पृहया लुरेव स स्पृहेव ॥ स्पृहिगृहादिना ॥ लुचप्रसूयः ॥ सत्वरथास
नृतद्यपदेशेन दोहदमिषेण वनेनेयां नेतव्यामेतां सीतां वाल्मीकेः पदं स्नानप्राप्य गमयित्वा
विजाषाया इत्ययादेशः ॥ सत्यज ॥ ४५ ॥ स इति ॥ ॥ पितुर्नियोगात्तत्रासनात्तत्रागविण्णजामद
प्रजावतीर्दोहदं सिनीते तपोवनेत्यः स्पृहया लुरेव ॥ सत्वरथास नृतद्यपदेशेनेयां प्राप
य्य वाल्मीकिपदं त्यजेतां ॥ ४५ ॥ स शुक्रवात्मा तत्रिणागविनपितुर्निदेशात्प्रकृतं द्विष
दत् ॥ प्रत्यग्रहीदग्रजशसनं तदात्तायु रूपाद्यविचारिणीया ॥ ४६ ॥ ॥

येन कर्त्तृनि लोकेत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ॥ मातरि द्विषता वद्विषदत्तत्रस्येति वतिप्रत्य
यः ॥ प्रकृतं प्रहारं शुश्रुवान् श्रुतवान् ॥ ज्ञाप्यायां सदवसंश्रुव इति कसुप्रत्ययः ॥ स लक्ष्म
णस्तदग्रजशसनं प्रत्यग्राही त्रहियस्मात्पुरुषाणां आत्मा विचारणीया ॥ ४६ ॥ ॥

अथेति॥ असौ लक्ष्मणः अनुकूलश्रवणेन प्रतीतां दृष्ट्वा कर्णवदुत्तुशं वै देहसुतां च त्रस्तुतिरनीरुभिर्ग
र्जिणी बह्वनयोग्यैः॥ त्रसिगृधिध्विषिषेः कुरितिक्रकृप्रत्ययः तुरगैर्युक्तं धुरं सुमंत्रेण प्रति
पत्तरश्मिगृहीतप्रगृहं रथमारोप्य प्रतस्ते॥ ४७॥ ॥ सेति॥ सा सीतारुचिरान्प्रदेशाननी
यमाना प्राप्य माणा सती मेममप्रियः प्रियं करोतीति प्रियं करः॥ प्रियकारीत्यनंदत्॥ ४८॥

अथानुकूलश्रवणप्रतीतामत्रस्तुतिर्युक्तधुरंतुरंगैः॥ रथं सुमंत्रप्रतिपत्तरश्मिमा
रोप्य वै देहसुतां प्रतस्ते॥ ४७॥ सानीयमानारुचिरान्प्रदेशान्प्रियं करो मे प्रिय
त्यनंदत्॥ नाबुधकल्पद्रुमतां विहाय जातं तमात्मन्यसिपत्रवक्षं॥ ४८॥

मप्रियेति खचप्रत्ययः॥ तं प्रियमात्मनि विषये कल्पद्रुमतां विहाय सिपत्रवक्षं जातं ना
बुधना ज्ञासीत्॥ बुध्यते लुङ्॥ असिपत्रः खड्गाकारदलकोशवर्षो वक्षविशेषः॥ अ
सिपत्रो जवेकोशकारे च नरकांतरद्विति विश्वः॥ आसन्नघातुक इति ज्ञावः॥ ४८॥

जुह्वहेति॥ पयिलक्ष्मणः यदुःखं तस्याः सीतायाः जुगुह्वप्रतिसंस्तुतवान् तज्जुह्वानविनविष्यदुःखं अ
त्यंतं लुप्तप्रियदर्शनं यस्य तेन स्फुरता स येतरेण दक्षिणेन अक्षणाः स्येपीताये॥ आख्यातं स्त्रीणां
दक्षिणाक्षिस्फुरणं दुर्निमित्तमाहुः॥ ४९॥ ॥ सेति॥ सा सीता दुर्निमित्तं न दक्षिणाक्षिस्फुरणरू
पेणोपगता तप्राप्ता विवादात्तुः खात्सद्यः परिस्नानमुखारविदा सती सावरस्यमानुजस्य

जुगोपतस्याः पयिलक्ष्मणो यत्स येतरेण स्फुरता तदक्षणा॥ आख्यातं स्ये गुरुजा
विडुः खमत्यंतं लुप्तप्रियदर्शनं॥ ४९॥ सा दुर्निमित्तोपगमादिवादात्सद्यः परिस्ना
नमुखारविदा॥ राज्ञः शिवं सावरजस्य नृयादित्याशं संकरणैरवात्तैः॥ ५०॥
गुरोर्नियोगद्वयितां वनां ते साध्वी सुमित्रा तनयो विहास्यन्॥

ति अवात्यैः करणैः आशं सं॥ शंसते रयेक्षायायात्यनेन दमिष्यते॥ करणैरिति वक्र
वचनं क्रियावृत्तिनिप्रायं पुनः पुनराशं सं इत्यर्थः॥ ५०॥ ॥ गुरोरिति॥ ॥ गुरोर्ज्यैष्ठ्य
नियोगात्साध्वी वनिता मत्याज्यामित्यर्थः॥ वनां ते विहास्यत्यक्ष्यन् सुमित्रा तनयौ लक्ष्मणः॥

पुरस्तादग्रेष्ठितया जज्ञोऽहि आजा क्रमा उच्छिर्तैर्वा विहसै रवा यत इव अकार्यं मा कुर्वि
त्यवार्थत इवेत्यल्लेखा ॥ ५१ ॥ ॥ रथादिति ॥ ॥ सत्यसंघः सत्प्रतिज्ञः सलक्ष्मणो यंत्रासारथि
नानिग्रहीतवाहातरथा ततां ज्ञातजाया पुलिने वतार्य आरोप्य निषादेन किरातेनाह
तनो विशेषः ॥ आनीतहटनो विशेषः सवर्गं गां जागारथां संघं प्रतिज्ञामिव ततार ॥ संघ
निवार्यते बोद्धितवा विहसैर्जज्ञोऽहि त्रास्वितया पुरस्तात् ॥ ५१ ॥ रथात्स यंत्रप्र
तिपन्नवाहात्तां ज्ञातजाया पुलिने वतार्य ॥ गंगां निषादाकृतनो विशेषस्ततार सं
धामिव सत्यसंघः ॥ ५२ ॥ अथ व्यवस्थापितवा कथंचित्सौमित्रिरंतर्गतवाष्पकं वः
उत्प्रातिकं मेघ इवाश्मवर्षमहीयतेः शासनमुक्तगार ॥ ५३ ॥ ॥ प्रतिज्ञामर्षादेत्यमरः
५३ ॥ ॥ अथेति ॥ ॥ अथेति ॥ ॥ अथ कथंचित्सौमित्रिरंतर्गतवाष्पकं वः
अंतर्गतवाष्पः कंठो यस्य सः कंठस्तंभिताश्चुरित्यर्थसौमित्रिर्महीयतेः शासनं उत्पातेज
वं औत्प्रातिकं मेघो अश्मवर्षं शिलावर्षमिवोक्तगार उक्ताणवान् दारुणत्वेनावाच्यमु

तत इति ॥ ततोऽभिषंगः पराभवः ॥ शापे त्वभिषंगः पराभव इत्यमरः ॥ सा एवानिजस्तेन
विप्रविधाभिहता प्रञ्जस्य मानानि पतंति आचरणा येव प्रसूनानियस्याः सासीताल
तेव सह सा स्वमृत्त्रिलाभस्वशरीरलाजस्य प्रकृतियोनिसौत्यैः कारणं धरित्री जग
मस्तसौ पपातेत्यर्थः ॥ स्त्रीणां मापदिमा ता एव शरणमिति भावः ॥ ५४ ॥ ॥ इक्ष्वाकि
ततोऽभिषंगनिजविप्रविधा प्रञ्जस्य मानाचरणप्रसूता ॥ स्वमृत्त्रिलाभप्रकृति
धरित्री लतेव सीता सह सा जगाम ॥ ५४ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवः कथं त्वां त्यजेद
कस्मात्पतिराय वृत्रः ॥ इति क्षितिः संशयितेव तस्यैददौ प्रवेशं जनना न तावत् ॥
ति ॥ ॥ इक्ष्वाकुवंशप्रभवो महाकुलप्रसूत इत्यर्थः ॥ आर्यवृत्रः साधुचरितः ॥ ५५ ॥
पतिभर्ता त्वामकस्मादकारणात् कथं त्यजेत् ॥ असंजावितमित्यर्थः ॥ इति संश
यितेव संदिहानेव तावत्प्रागहेतुज्ञानावधेप्रागित्यर्थः ॥ जननी क्षितिस्तस्यैसा
ता ये प्रवेशमात्मनातिशेषः न ददौ ॥ ५५ ॥ ॥

रघुवं.ली.सं.

१३

मेति ॥ ॥ लुप्रसंज्ञानविवेदनामृद्धितामाः खंनविवेद ॥ प्रत्यागतासुर्जध्वसंज्ञासतीअंतःसम
तप्यतः खेनादत्यतेत्यर्थः ॥ तपेः कर्मणि लङ् ॥ कर्मकर्तरि किकेचित्तत्रतपस्तपः कर्मकस्येव
यइति नियमात् ॥ तस्याः सातायाः सुमित्रात्मजयत्नलब्धः प्रबोधो मोहात्कष्टतराः खदो
भवत् ॥ ५६ ॥ खवेदनासंनवादिति भावः ॥ ५६ ॥ नचेति ॥ आयसिध्वीसासीतावृजिनादते

सालुप्रसंज्ञानविवेदः खंप्रत्यागतासुः समतप्यतांतः ॥ तस्याः सुमित्रात्मजयत्नलब्धो
मोहादभूत्कष्टतरः प्रबोधः ॥ ५६ ॥ नचावदभूत्तुरवर्णमायानिराकरिस्त्रोवृजिताद
तेपि ॥ आत्मानमेवस्तिरः खजाजंपुनः पुनः कृतिनं निनिंद ॥ ५७ ॥ ॥

एतसाविनापि ॥ कलुषं वृजिनैतोऽघमित्यमरः ॥ अन्यारादितरैरिति पंचमी ॥ निराकरि
स्त्रोः निरासकस्य ॥ अलेकृजितीलुचप्रत्ययः ॥ भर्तुरवर्णमपवादं नचावदतनैवावादी
त् ॥ किंतुस्तिरः खजाजं अतएव कृतिनं आत्मानं पुनः पुनर्निन्द ॥ ५७ ॥ ॥

सर्ग १४

राम.
१३

आश्वास्येति ॥ ॥ रामावरजो लक्ष्मणः सती साध्वी सीतामाश्वास्य आरव्यात उपदिष्टो वात्मा केः नि
केत स्यात्प्रमस्य मार्गयेन मतथोक्तः सन्निघ्नस्पराधनस्य ॥ अधीनोतिघ्न आयत इत्य
मरः ॥ मे कर्तुर्निदेशेन स्वाभ्यनुज्ञायाहेतुना यदौक्ष्यं पारुष्यं तत्तद्देवि क्षमस्वेति तन्नः प्रणतो
बभूव ॥ ५८ ॥ सीतेति ॥ सीतातं लक्ष्मण उत्थाप्य वाक्यं जगाद किमिति हे सौम्य साधोते प्राप्ता
आश्वास्य रामावरजः ससीतामारव्यात वात्मा किनिकेतमार्गः ॥ निघ्नस्पमेन तन्निदेश
रौक्ष्यं देवि क्षमस्वेति बभूव तन्नः ॥ ५८ ॥ सीतातमुत्थाप्य जगाद वाक्यं सीतास्मिते सौ
म्यचिराय जीव ॥ विडौजसा विस्तुरिवाश्रयेन ज्ञात्रा यदित्यं परवानसित्वं ॥ ५९ ॥ श्वश्रू
जनं सर्वमनुक्रमेण विज्ञापयः प्रापितमत्प्रणाम ॥ स्मिचिराय चिरं जीवय ॥ यद्यस्मा
द्विडौजसा इंद्रेण विस्तुरूपेण इव श्वश्रूजेन ज्येष्ठेन ज्ञात्रा इत्यं परतंत्रोसि ॥ ५९ ॥ ॥ श्व
श्रूजनमिति ॥ सर्वश्वश्रूजनमनुक्रमेण प्रापितमत्प्रणामः सन्मत्प्रणाममुक्ता इत्यर्थः ॥

विज्ञापयतिकिमिति॥ निषिध्यते इति निषेकः॥ मयि वर्तमानं सूतोस्त्वयुत्र सप्रजानि षेकं ग
र्भं चेतसा अनुध्यायत शिवमस्त्विति चिंतयत इति॥ ६०॥ वाच्य इति॥ सराजा त्वयामद्वच
नामद्वचनमिति कृत्वा॥ त्वयूलोपेकमण्यधिकरणे पंचमा॥ वाच्यो वृक्तव्यः॥ किमिति उ
त आह॥ वन्हावित्यादिभिः सप्रजिः श्लोकैः॥ अक्षणोः समीपे समक्षे विनक्तये अत्यया
प्रजानि षेकं मयि वर्तमानं सूतो रतु ध्यायत चेतसेति॥ ६०॥ वाच्यस्त्वयामद्वचना
त्सराजा वक्तो विशुधामपियत्समक्षं॥ मालोकवादश्रवणादहासीः श्रुतस्य
किंतत्सदृशं कुलस्य॥ ६१॥

भावः॥ अयया नावेशारत्नप्रतिभ्यः समासो तोऽन्व
प्रत्ययः॥ समक्षमग्रे वक्तो विशुधामपि मालोकवादस्य मिथ्यावादस्य श्रवणाधेतोः उ
हासीत्याक्षीरितियन्नतश्रुतस्य प्रत्यातस्य कुलस्य सदृशं किंतत्सदृशमित्यर्थः॥ य
द्वा श्रुतस्य श्रवणस्य कुलस्य चेति योजना कामचार्यसीति भावः॥ ६१॥ ॥

कल्याणेति॥ अथवा कल्याणबुधेः सुधियः तव कर्तुः मयि विषयेऽयं त्यागो न कामचारः इच्छा
याः करणं न शंका नीयः॥ कामचारशंकापिन क्रियत इत्यर्थः॥ किंतु ममैव जन्मांतरपातका
नां अप्रसक्तो विपश्यत इति विपाकः फलं स एव विस्फूर्जयुः अशानिति धेषिः स्फूर्जयुर्व
कल्याणबुधेरथवा तवायं न कामचारो मयि शंका नीयः॥ ममैव जन्मांतरपातका
नां विपाकविस्फूर्जयुः प्रसक्त्यः॥ ६२॥ उपस्थितां पूर्वमपास्य लक्ष्मीं वनं मया सा
धर्मसि प्रपन्नः॥ त्वय्यास्यदं पाप्यतयातिरोषासीदस्मिन् त्वद्भवने वसंती॥ ६३॥

जनिर्घोष इत्यमरः॥ ६२॥ ॥ उपस्थितामिति॥ पूर्व उपस्थितां प्राप्तां लक्ष्मीं अपास्य
मया साधं वनं प्रपन्नोऽसि प्राप्तासि॥ तत्र स्था त्वया लक्ष्म्याः तिरोषात् त्वद्भवने आस्यदं प्र
तिष्ठां॥ आस्यदं प्रतिष्ठाया मिति निपातः॥ प्राप्य वसंती अहंसीदनास्मि॥ ६३॥ ॥

निशाचरोपप्लुतनर्तकाणां तपस्विनीनां नवतः प्रसादात् ॥ नृत्वा शरण्याशरण समर्थी नृ
तश्चेतिकप्रत्ययः तासां तपस्विनीनां नवतः प्रसादात् अनुग्रहात् शरण्याशरण समर्थी नृ
त्वाऽद्य त्वयि दीप्यते प्रकाशमाने सत्येव शरणार्थमन्यतपस्विनं कथं प्रपत्स्ये प्राप्सामि ॥ ६४ ॥

निशाचरोपप्लुतनर्तकाणां तपस्विनीनां नवतः प्रसादात् ॥ नृत्वा शरण्याशरण
र्थमन्यं कथं प्रपत्स्ये त्वयि दीप्यमाने ॥ ६४ ॥ किं वा तवात्यंतवियोगमोघे कुर्यामपे
क्षां हतजीविते स्मिन् ॥ स्याद्रक्षणीयं यदि मे न तेजस्त्वदीयमंतर्गतमंतरायः ॥ ६५ ॥

किंचेति ॥ ॥ किं वाऽथ वातवसंबधिनात्यंतेन पुनः प्राप्तिरहितेन वियोगेन मोघेनिः फले
स्मिन् हतजीविते तु हतजीविते उपेक्षां कुर्यामन कुर्यामिव रक्षणीयं रक्षणाहं अंतर्गतं क
क्षिस्त्वदीयं तेजः शुक्रं गजरूपं ॥ शुक्रं तेजो रेतसा च बीजवीयेन्द्रियाणि चेत्यमरः ॥ मेम
मांतरायो विघ्नो न स्याद्यदि ॥ ६५ ॥ ॥

मेति ॥ ॥ साहं प्रसूते रूध्वं स्थूयनि विष्टदृष्टिः सती तथा विधंत पश्चरितुं यतिष्ये ॥ यथा मृज
तेन तपसा मे मम जननांतरे पितृमेव न तत्र वियोगश्च न स्यात् ॥ ६६ ॥ ॥ नृपस्येति ॥ ॥ वृष्णी
नां ब्राह्मणादीनां आश्रमाणां ब्रह्मचर्यादीनां च पालनं परिपालनं यत्स एव नृपस्य धर्मः ॥

साहं तपः स्थूयनि वधदृष्टि रूध्वं प्रसूते चरितुं यतिष्ये ॥ नृपस्य धर्मो मे जन्मेनान्त
रे पितृमेव न तत्र निचविप्रयोगः ॥ ६६ ॥ नृपस्य वर्णाश्रमपालनं यत्स एव धर्मो मनु
ना प्रणीतः ॥ निवासिताप्येवमतस्त्वयाहं तपस्वि सामान्यमवेक्षणीया ॥ ६७ ॥ ॥

अत्र सवुना प्रणीतः ऊक्तः ॥ अतः कारणादेवं त्वयानिवासितानिः कासितापि अ
हं तपस्विन्यः सामान्यं साधारणं यथा जवतितथा वेक्षणीया ॥ कलत्रहृद्यजावे
पिवर्ष्मश्रमदृष्टिमीतायां कर्तुमेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ॥

रघुवं. रा. सं.
१६

तथेति॥॥तथेति तस्याः सीतायाः वाचं प्रति गत्यञ्जगी कृत्य रामा बुजे लक्ष्मणे दृष्टि पथं व्यतीते
ते अतिक्रान्ते सति॥ सा सीता व्यसनातिजारात् डः स्वातिजारात् डः स्वातिरेका तमुक्तकं
कं यैवैषा स्यात्तथा वाग्दत्तेत्यर्थः॥ विवरा जीता ऊररी वत्कोशीव॥ उत क्रोशी वा ॥

तथेति तस्याः प्रति गत्यवाचं रामानुजे दृष्टि पथं व्यतीते॥ सा मुक्तकं व्यसना
तिजाराच्चक्रंदविज्ञा ऊररी वत्त्यः॥ ६८॥ नृत्यं मयूराः कुसुमानि दृक्षादर्जु
पात्रान्विजङ्ग हरिण्यः॥ तस्याः प्रपन्ने समडः पञ्चावमत्यर्थमासीदुदितं वनेपि॥

क्रोशकुररौ समावित्यमरः॥ नृत्यो नृपिष्टं चक्रंद बुक्रोश॥ ६९॥ ॥ नृत्यमिति॥॥ म
यूराः नृत्यं विजङ्गः त्यक्तवंतः वृक्षाः कुसुमानि हरिण्यः उपात्रान् दर्जन्ति॥ इत्यंतस्याः
सीताः समडः स्वेव जावं प्रपन्ने तुल्यडः खलं प्राप्ते वनेपि अत्यंतं रुदितमासीत्॥ यथा
रामरीगे हे पात्यपि नार्थः॥ ६९॥॥

सर्ग १४

राम
१६

तामिति॥॥ ऊशो धाहरणाय यातः कविर्वाज्मीकिः रुदितानुसारी सन्तां सीताम न्यगच्छन् अग्नि
गमनं चक्रे कृपा लुतयेत्याह॥॥ निषादेन व्याधेन विधस्या उजस्मकौ च स्पदर्शनोत्थः उत्यन्तोय
स्पर्शकः श्लोकत्वमापद्यत श्लोकरूपेणावोचदित्यर्थः॥ स च श्लोकः॥ मानिषादप्रतिष्ठां त्वमग
मः शाश्वतीः समाः॥ यत्क्रौंचमिथुनादेकमवधीः काममोहितमिति तिरश्चामपि डः खं न सेहे
तामन्यगच्छदुदितानुसारी कविः ऊशो धाहरणाय यातः॥ निषादविद्वां उजदर्शनोत्थः
श्लोकत्वमापद्यत यस्मिन् श्लोकः॥ ७०॥ तमश्च नेत्रावरणं प्रमृज्य सीता विलापादिरता
ववंदे॥ तस्यै मुनिर्दोहदलिंगदर्शादत्वा सुपुत्राशिषमित्युवाच॥ ७१॥॥

किमुतायेषामिति जावः॥ ७०॥॥ तमिति॥॥ सीता विलापादिरता सती नेत्रावरणं दृष्टिप्र
तिबंधकमश्रुप्रमृज्य तमुनिववंदे॥ दोहदलिंगदर्शागर्जचक्रदर्शा मुनिस्तस्यै सीताये सु
पुत्राशिषं तत्प्राप्तिहेतुं तां दादात् दत्तवान् इति वक्ष्यमाण प्रकारणो वाचदाश्चान्सा
कान्मादोश्चेति कसुप्रत्ययो तो निपातः॥ ७१॥॥

रघुवं. टी.
१७

जानेति॥ त्वांमिष्यापवादेषु जितेन जन्तुविस्तरं त्यक्त्वा प्रणिधानतः समाधिदृष्ट्या जाने हे वै
देहिविषयांतरस्त्वदेशांतरस्त्वापितुर्जनकस्यैव निकेतं गृहं प्राप्तासि तत्र स्मान्माययिष्टाः माशो
चीः॥ अये लुङ् नमाङ् योगइत्यङ्गमप्रतिषेधः॥ जन्तोपेक्षितानां पितृगृहपास एवोचितइ
तिभावः॥ ७१॥ उत्वातेति॥ उत्तरातलोकत्रयकंटकेपिरावणादिकंटकोधरणोपि सर्व
जानेविस्तरं प्रणिधानतस्त्वांमिष्यापवादेषु जितेन जन्तु॥ तन्माययिष्टाविषया
ंतरस्त्वापितासि वैदेहिपितुर्निकेतं॥ ७२॥ उत्वातलोकत्रयकंटकेपि सत्यप्रतिज्ञेप्य
विकल्पनेपि॥ त्वां प्रत्यकस्मात्कलुषप्रवृत्तावस्थेवमस्युर्जरताग्रजेमे॥ ७३॥ ॥
लोकोपकारिण्यपीत्यर्थः॥ सत्यप्रतिज्ञेपि सत्यसंधेपि अविकल्पनेपि अस्माद्विषयपितुं
प्रतिअकस्मादकारणात्कलुषप्रवृत्तौ गृहितमापारेजरताग्रजेमेमस्युः कोपोअस्मै
वसर्वगुणाच्छादकोयं दोषइत्यर्थः॥ सातानुनयार्थं रामोपलंजः॥ ७३॥ ॥

सर्ग-१४

राम
१७

तवेति॥ ॥ इंदुकीर्तिस्तवम्बसुरोदशरथोमेममसखातेपिताजनकः सतां विड्वांश्च वृद्धे
करः सानोपदेशादिना संस्कारः स्वध्वंसकारीत्वं पतिदेवतानां पतिव्रतानां धुरिअग्नेस्ति
ता येन निमित्तेन मसानुकंप्मानुयात्यानासितत्किं न किंचिदित्यर्थः॥ ७४॥ तपस्वाति॥

तवेइंदुकीर्तिः स्वसुरः सखामे सतांश्च वृद्धेदकरः पिताते॥ धुरिस्तितात्वं पतिदेवतानां
किंतलयेनामिममानुकंप्मा॥ ७४॥ तपस्विसंसर्गविनीतसत्वे तपोवने वीतत्रयाव
सास्मिन्॥ इतो न विष्यत्यनघप्रसूतेरपत्यसंस्कारमयोविधिस्ते॥ ७५॥ ॥

तपस्विसंसर्गेण विनीतसत्वे शांतजंतुके अस्मिंस्तपोवने वा तत्रयानिर्जीकावस॥
इतोस्मिन् वने अनघप्रसूतेः ते अपत्यसंस्कारमयोजातकर्मादिरूपो विधिरनु
ष्ठानं न विष्यति॥ ७५॥ ॥

रघुवं-८- सं
१८

अन्येति॥॥ संनिविशंते ये बुद्धिं संनिवेशः उदजाः॥ अधिकरणार्थे धनं॥ मुनीनां सन्निवेशो रु
टजैरप्यतीरांतमसः शोकस्य पापस्यापहं त्री॥ तमस्तुक्तीवेपापेन रक्तशोकयोरित्यमरः॥
तमसां नर्दविगात्य तत्र स्नात्वा बलिक्रियापेक्षयापेक्षया पूर्वकाळतातस्याः सैकतोत्संगे
बुबलिक्रियाभिरिष्टदेवतापूजाविधिभिः ते मनसः प्रसादः संपत्स्यते न विष्पति॥१६॥ ॥ पु

अश्रूयतीरां मुनि संनिवेशो स्तमोपहं त्री तमसां विगात्य॥ तसैकतोत्संगबलिक्रिया
भिः संपत्स्यते ते मनसः प्रसादः॥१६॥ पुष्पं फलं चार्त्रविमाहरंत्यो बीजं च बाले
यमरुष्टरोहि॥ विनोदयिष्यंति नवाभिषंगमुदारवाचो मुनिकन्यकास्त्वो॥१७॥
ष्यमिति॥ रतुरस्य प्राप्तिस्तार्त्रवं सकालप्राप्तपुष्पं फलं चारुष्टरोहि॥ अरुष्टरौ त्रयोत्संग
रुष्टपचंबलयेहितं बालेयं रजायोग्यं॥ छदिरुपधिवलेदजिति टजप्रत्ययः॥ बीजं न
वारादिधातुं चाहं तः उदारवाचः प्रगल्भगिरः मुनिकन्यकाः नवाभिषंगं नूतनदुःखा
त्वां विनोदयिष्यति॥१७॥ ॥

सर्ग-१४

राम-
१८

पयइति॥॥ सबलानुरुपैः सरात्पनुसारिः पयसामंजसां घटैः स्तनैरिति च ध्वन्यते॥ आश्रमवा
लवक्षान् संवर्धयतीत्यंतनयोपपत्तेः प्राक्पूर्वमसंशयं यथा तथा॥ स्तनंधयति पिबतीति स्त
नंधयः शिशुः॥ नासिकास्तनयोर्ध्माधेदोरिति रवश्च प्रत्ययः॥ अरुर्द्विषेसादिना मुमागमः॥

पयो घटैराश्रमवाळवक्षान् संवर्धयती सबलानुरुपैः॥ असंशयं प्राक् तनयोपपत्तेः
स्तनंधयप्रतिमवाप्तिसिद्धिः॥१८॥ अनुग्रहप्रत्यभिर्नंदिनीतां वात्मीकिरादाय दया
ईचेताः॥ सायं मृगाध्यासितवेदिपार्श्वस्वमाश्रमं शोतमृगं निनाय॥१९॥

तस्मिन् याप्रीतिसामवाप्तिसिद्धिः॥ ततः परं सुखमवाविनोदइति भावः॥१९॥ ॥ अनुग्र
हइति॥ दया ईचेता वात्मीकिरनुग्रहं प्रत्यभिर्नंदतीति तथोक्तां सीतामादाय सायं मृ
गेरध्यासितवेदिपार्श्वमधिष्ठितवेदिप्रांतं शोतमृगं स्वमाश्रमं निनाय॥१९॥ ॥

तामिति ॥ ॥ समुनिः शोकदीनो तोसां तस्याः सीतायाः आगमन आगमनेन प्रीतिर्यासां तासु तापसा
 युपितिरगिषात्रादिनिर्विष्टसारां जुक्तसारां हिमां शोरत्वं अवशिष्टं कलादर्शः मावासा काल
 ऊषधीष्विवाप्यामासा ॥ अत्र पराशरः ॥ पितृवित्तुविमले सोमेशिष्टा तस्य तु या कला ॥ सुधाममते यो
 मुष्पातामिदोः पितरो मुने इति व्यासश्च ॥ अमाकांतु सदा सोम उषधी प्रतिपद्यत इति ॥ ६० ॥ ॥

तामर्पयामास च शोकदीनो तदा गम प्रीति युतापसा ॥ निर्विष्ट सारां पितृनिर्हिमां शोरं
 त्यां कलादर्शं वौषधीषु ॥ ६० ॥ ता इन्दुदीप्ते ह कृत प्रदीपामा स्तीर्णमि ध्याजिन तत्समं
 तः ॥ तस्यै स पयानुपदं दिनां ते निवास हेतोरुद जं वितेरुः ॥ ६१ ॥ ॥

ता इति ॥ ॥ ता स्नापस्यः त
 स्पे माता ये स पयानुपदं पूजानं ते रं दिनां ते सायं काले निवास एव हेतुः तस्य निवास हेतोर्निवा
 सार्थमित्यर्थः ॥ षष्ठा हेतु प्रयोगे इति षष्ठी इन्दुदीप्ता य सत रुरित्यमरः ॥ इन्दुदीप्ते हेतु कृत
 प्रदीपमंतरा स्तीर्णमि ध्याजिन एव तत्समं शायं यस्मिन् तमुद जं पश्यन् शालो वितेरुर्दृष्टः ॥ ६१ ॥

तत्रेति ॥ ॥ तत्राश्रमे अग्निषेकेण स्नानेन प्रयतानियतानियता वसंती विधिना शास्त्रेणातिथिभ्यः प्र
 युक्तपूजा कृतसत्कारा बल्कलिनी सा सीतापत्युः प्रजासंततये संताना विच्छेदाय हेतोर्वन्येन कंद
 मूळदिनाशरीरं वजारपुपोष ॥ ६२ ॥ अयाति ॥ प्रभुः राजा अधुना पिसानुशयः स्यादपिसानु
 तापः स्यात्किमितिकाकुः उत्सकः शक्रजित इन्द्रजितो हंतालक्ष्मणोपि सीतापरिदेव नो तं सीता

तत्राग्निषेकप्रयता वसंती प्रयुक्तपूजा विबुधातिथिभ्यः ॥ वन्येन सा बल्कलिनी शरीरं पत्युः
 प्रजासंततये वजार ॥ ६२ ॥ अपि प्रभुः सानुशयो धुमा स्यादित्युक्तः शक्रजितो पहंता ॥
 शक्रं सीतापरिदेव नो तं मनुष्टितं शसनमग्रजाय ॥ ६३ ॥ वत्वरामः सहसा सबाष्प
 स्तुषारवर्षा विसहस्य चंद्रः ॥ विलापांतं अनुष्टितं शसनमग्रजाय शक्रं स ॥ ६३ ॥ वत्
 वेति ॥ ॥ सहसा सबाष्पो रामः तुषारवर्षा सहस्य चंद्र इव वत् ॥ अत्यश्रुपाता तुषार
 वर्षिणा पोष चंद्रेण तुल्यो नृत् ॥ योषंते स सहस्योद्वावित्यमरः ॥ युक्तं चैतदित्याह ॥ ॥

कीलानशति॥ ॥ कीलानलोक॥ पवादाज्ञीतेनरमेणवैदेहसुतासीतागृहानिरस्तानमनसः॥ मनस
 श्रितान्निरस्ता॥ पंचम्यास्तसिल॥ ८४॥ ॥ निगृह्येति॥ ॥ धीमानवर्णानामाश्रमाणांचवेक्षणेतु
 संधानेजागरूकोअप्रमत्तः॥ जागरूकइत्युक्तप्रत्ययः॥ रजोरिक्रमनाः रजोगुणशून्यचेताः॥
 सरामः स्वयमेवशोकंनिगृह्यनिरुध्यन्नाहृतिः साधारणजोगंशरीरस्थितिमात्रेणयुक्तंशोकं
 कीलानश्रीतेनगृहानिरस्तानतेनवैदेहसुतामनसः॥ ८४॥ निगृह्यशोकंस्वयमेवधामा
 नवर्णाश्रमावेक्षणजागरूकः॥ सन्नाहसाधारणजोगमृधंराज्यंरजोरिक्रमनाः शशास
 ८५॥ तस्यैकत्रायांपरिवादश्रीरोः साध्वीमपिभक्तवतोत्पस्य॥ वक्षस्यसंघट्टसुखंव
 संतीरेमेसपत्नीरहितेवलक्ष्मीः॥ ८६॥ धंराज्यंशशास॥ ८५॥ ॥ तामिति॥ ॥ परिवादश्रीरो
 निंदाश्रीरोरतावराकत्रायामपिसाध्वीमपितांसीतांयत्नवतोत्पस्यवक्षस्यसंघट्टसु
 खमसंजायासुखंवसंतीलक्ष्मीः सपत्नीरहितेवरेजेदिदीपे॥ तस्यस्त्रतरपरिग्रहोना
 भूतइत्यर्थः॥ ८६॥ ॥

सीतामिति॥ ॥ दशमुखरिपुः रामः सीतांहित्वात्यक्ताऽन्यांस्त्रियंनोपयेमे॥ नपरिणीतवान्इतियता॥
 पाद्यमः स्वकरणाइत्यात्मनेपदं॥ किंचतस्याः सीतायाएवप्रतिकृतेः प्रतिमायाहिरण्यम्याः स
 रवाप्रतिकृतिसखः सत्कृतनआजहारआरुतवान्इतियततेनश्रवणविषयप्रापिणाश्रोत्र
 सीतांहित्वादशमुखरिपुर्नोपयेमेयदत्यांतस्याएवप्रतिसखोयत्कृतनआजहार॥ हन्त्रां
 तेनश्रवणविषयप्रापिणातेननर्तुसाडुवारव्ययमपिपरित्यागदुःखंविषेहे॥ ८७॥
 इतिश्रीरघुवंशेमहाकाव्येकविंशिकादिदासरुतौसीतापरित्यागोनामचतुर्दशःसर्गः
 ॥१४॥
 देशगामिनानर्तुर्दन्तांतेनवार्त्तयाहेतुनासासीताडुवारिंडनिरोधंपरित्यागेनयत्तुः
 खंतकथमपिविषेहेविमोढवती॥ ८७॥ ॥ इतिश्रीमहोपाध्यायकोलचलमस्त्रिनानायसू
 रिविरचितायोरघुवंशटीकायांसंजीविनीसमारब्धायांसीतापरित्यागोनामचतुर्दशःस
 र्गः॥१४॥ ॥

सुक्तां सं

२१

सर्गः १५

रामः

२१

श्रीगणेशाय नमः ॥ नमो रामपदो जरेण वो यत्र संततं ॥ कुर्वति कुमुदप्रतिमरण्यगृहमेधिनः ॥
१ ॥ ॥ कृतेति ॥ ॥ कृतसीतापरित्यागः सः पृथिवीपालो रामो रत्नाकर एव मेखलायस्मात्सा साण
वोऽत्यर्थः ॥ केवलमेकामित्यर्थः ॥ पृथिवीमेव बुभुजे चक्रवान् ॥ ननु पार्थिवामित्यर्थः ॥ सापि
रत्नखचितमेखला पृथिव्याः का ता समाधिर्व्यज्यते ॥ रामस्य स्त्र्यंतरपरिग्रहो नास्तीति लोका

कृतसीतापरित्यागः सरत्नाकरमेखला ॥ बुभुजे पृथिवीपालः पृथिवीमेव केवलो ॥
१ ॥ लवणेन विलुप्ते ज्यातामिस्त्रेण तमन्वयु ॥ मुनयो यमुनाजा जो शरण्यं शरणाधि
नः ॥ १ ॥

मिप्रायः ॥ १ ॥ ॥ लवणेति ॥ ॥ लवणेन लवणारम्येन तामिस्त्रेण तमिस्त्रचारिणा
रक्षसेत्यर्थः ॥ विलुप्ते ज्याः लुप्तया गक्रियाः ॥ अत एव शरणार्थिनः यमुनाजा जो यमुना
सौरवासिनो मुनयः शरण्यं शरणाहं रक्षणसमर्थं तं रामं रक्षितारमन्वयुः ॥ प्राप्ताः याते लब्धिः
॥ १ ॥

ता

अवेक्ष्येति ॥ ते मुनयः राममवेक्ष्य रक्षितारं इति शेषः ॥ तस्मिन् लवणे स्वतेजसा शपदरूपेण न प्रत
पुः ॥ तथा हि ॥ त्रायत इति त्राणः ॥ रक्षकः ॥ कर्त्तरि ल्युट् ॥ तदभावे शपदवास्त्रं येषां तेषां पास्त्रा
संतः तपसो व्ययं कुर्वति शपदानां तपः क्षयः प्रसिद्धः ॥ ३ ॥ ॥ प्रतीति ॥ ॥ काकुत्स्थो रामस्त्रेण्ये

मुवेक्ष्य रामं ते तस्मिन् प्रजह्यस्व तेजसा ॥ त्राणाभावे हि शपास्त्राः कुर्वन्ति तपसो व्ययं ॥
३ ॥ प्रतिशुश्रावकाकुत्स्थस्तो विघ्नप्रतिक्रियां ॥ धर्मसंस्थापनार्थाय प्रवृत्तिर्बुविश
दिग्गः ॥ ४ ॥

मुनिभ्यो विघ्नप्रतिक्रियां लवणवधरूपं प्रतिशुश्राव प्रतिजज्ञे ॥ तथा हि ॥
बुविशार्दिणो विस्रोः प्रवृत्तिः रामरूपेणावतरणं धर्मसंरक्षणमेवार्थः प्रयोजनं य
स्याः सा तदर्थेव ॥ ४ ॥ ॥

रघुवंश-से.

२

तइति॥॥तेमुनयो रामाय विबुधद्वयः सुरारे लवणस्य वधोपायमाचरन्तुः॥ लुनातीतिलवणः॥
नेदादिताह्युदप्रत्ययः॥ तत्रैव निपातत्वात् त्वं॥ लवणः शूली शूलवान् इर्कयः अक्षयः किंतु
विशूलः॥ शूलहितः॥ प्रार्थितामिति गम्यतो॥ याज्ञायामनियाने च प्रार्थना कथ्यते बुधेरिति के
रावः॥ अथवा प्रार्थितो उपरुध्यतां इत्यर्थः॥ अवप्रेर्यते रथं प्रार्थयान्नावरोधयोरिति॥५॥
ते रामाय वधोपायमाचरन्तुर्विबुधद्वयः॥ इर्कयो लवणः शूली विशूलः प्रार्थितामिति॥
५॥ आदिदेशात् शत्रुघ्नं तेषां क्षेमाय राघवे धवः॥ करिष्यन्निवनामास्य यथा रथमिति
आदिदेशेति॥॥ अथ तेषां मुनीनां क्षेमाय क्षेमकरणा य राघवो रामः शत्रुघ्नहात॥६॥
घ्नमादिदेशः॥ अत्रोक्तं स्यते॥ अस्य शत्रुघ्नस्य नामरि निग्रहात् शत्रुघ्नना धेतोः यथा कृतो
अर्घ्यस्य तद्यथा रथं करिष्यन्निवना शत्रुघ्नं हन्तीति शत्रुघ्नः॥ अमनुष्मकत्वं कपिचेत्यपिशब्द
कृतघ्नशत्रुघ्नादयः सिधा इति दुर्गसिंहः॥ पाणिनीये विबुधलग्रहणाद्येष्टमिधिः॥ के
स्य लुरो विबुधमिति॥६॥॥

सर्ग-१५

रामः

२

रामस्य स्वयमप्रशंसायां हेतुमाह॥॥यइति॥॥परां शत्रुघ्नतापयतीति परंतपः॥ द्विषत्यरयोक्ता
पेरिति वच् प्रत्ययः॥ स्वचिह्नस्त्वइति ह्रस्वः॥ द्विषस्माद्घृणां मध्येयः कश्चन एकः॥ द्विषवा दोषि
शेषशास्त्रं उत्सर्गमात्यशास्त्रमिव परं शत्रुं व्यावर्तयितुं बाधितुं मांश्चरः समर्थः॥ अतः शत्रुघ्नमे
वादिदेशेति पूर्वोक्तं च॥१॥॥ अग्रजेनेति॥॥ अग्रजेन रामेण प्रयुक्ता शीः कृताशीर्वादी

यः कश्चन रघुणां हि परमेकः परंतपः॥ अपवाद इवोत्सर्गमावर्तयितु
मांश्चरः॥१॥ अग्रजे प्रयुक्ता शीस्ततो दशरथी रथी॥ ययौ वनस्थलीः प
श्यन्मुष्मिताः सुरजीरनी॥८॥ रामदेशादनुपदं सेनां गंतस्य मिधये॥

रथी रथिकप्रतीर्त्तिकांदाशारथिपुष्पाण्यामांसे जानिपुष्पिताः सुरजी आमोदमा
ताः वनस्थलीः पश्यन्त्ययं॥८॥ रामेति॥॥ रामादेशानुगतां सेनां तस्य शत्रुघ्नस्य अ
ध्ययनमर्थः॥ निधयेयस्य तस्य धातोरिड् अध्ययने इत्यस्य धातोः॥॥

रघुवंश-से-

३

पश्चादध्युपसर्गइवार्थसिधयेप्रयोजनासाधनयेत्येकत्रअत्यत्रात्रिपेयायअत्रवत्॥अर्थो
निधेयेरेवस्तुप्रयोजनिरुन्निधित्यमरः॥यथेडि-कावध्युपसर्गनअत्रिचरतइतिन्यायेन
अध्युपसर्गःस्वयमेवार्थसाधकस्यधातोःसंनिधिमात्रेणउपकारोतिसेनापितस्यतद्व
दितिभावः॥९॥॥आदिष्टेति॥॥रथएष्टेःरथस्याग्रगामितिःएष्टेअग्रगामीतिनिपा

पश्चादध्ययनार्थस्यधातोरधिरिवात्रवत्॥९॥आदिष्टवत्समुनिभिःस
गच्छन्पतावरः॥विराजराजयष्टेवालिखित्येतिवांश्चमान्॥१०॥॥

तः॥मुनिभिःएवोक्तैरादिष्टवत्सनिर्दिष्टमार्गेगच्छन्तपतांदाप्समानानामध्येवरः
श्रेष्ठःशंसन्नुद्धःसंवालिखित्येःमुनिभिरंश्चमानस्य्यइवविरराज॥तेपिस्वरथ
प्रशस्त्यनुसंधेयं॥मुनिसंनिधौतस्यरथारोहणमुनीनामाज्ञयेतिनविरुद्धं॥
॥१०॥

सर्ग-१५

राम-

३

तस्येति॥॥यतो गच्छतः॥१०॥धातोःशत्रुप्रत्ययः॥तस्यशत्रुघ्नस्यमार्गवशात्तूरथस्वनेउद्गोक्ता
वाउद्गीवामगायस्मिन्वाल्मीकीसंबंधिनि॥रथाद्यइतिछप्रत्ययः॥तपोवनेएकावसतिः
रात्रिर्वत्॥तत्रैकारात्रिर्वत्तत्रैकांरात्रिंउषितइत्यर्थः॥वसतीरात्रिवेत्तमोरित्य
मरः॥११॥तमिति॥॥क्वांतवाहनंश्रांतयुग्यंतंकुमारंशत्रुघ्नंरुषिर्वाल्मीकीःतपःप्रभाव

तस्यमार्गवशादेकावत्तववसतिर्यतः॥रथस्वनोत्कर्णमृगेवाल्मीकीयेतपोवने
११॥तमृषिःएजयामासकुमारंक्वांतवाहनं॥तपःप्रभावसिधात्रिर्विषयप्रतिप
त्तिभिः॥१२॥तस्यामेवास्ययामित्यामंतर्वत्नीप्रजावती॥

सिधात्रिःविशेषप्रतिपत्ति
भिःउत्कृष्टसंज्ञावनाभिःएजयामास॥१२॥॥तस्यामिति॥॥तस्यामेवयामित्यांरा
त्रौअस्यशत्रुघ्नस्य॥अंतरस्याअस्तीत्यंतर्वत्नीगर्भिणीअंतर्वत्नीचगर्भिणीत्यमरः॥
अंतर्वत्त्यतिवतीनुमितिडी५॥नुगागमश्च॥प्रजावती॥

रघुवंश. सं.

४

नरतायासीतासंपत्नीसमग्रीकोशदंडाविवकोशोधनंदंडश्चतुरंगवलंताविव॥ दंडोयमेवा
ननेदेतुडेदमसैत्ययोरिति विश्वः॥ सुतोअसत॥ १३॥ ॥ संतानेति॥ ॥ आतुर्त्येष्टस्य सं
तानश्रवणाधेतोः सौमनस्यवान्प्रीतिमान्सौमित्रिःशत्रुघ्नः प्रातर्पुक्तरथःसनसकर

मुतावस्तसंपत्ताकोशदंडाविवक्षितिः॥ १३॥ संतानश्रवणाज्ञातुः सौमित्रिःसौ
मनस्यवान्॥ प्रांजलिमुनिमामंअप्रतर्पुक्तरथोययो॥ १४॥ सचप्रापमधुपघ्नं
कुंतीनस्याश्वकुक्षिजः॥ वनाकरमिवादायसत्वरारिमुपस्थितः॥ १५॥

यःसनप्रांजलिःकृतोजलिःमुनिमामंआएक्ष्यययो॥ १४॥ ॥ सचेति॥ ॥ सशत्रु
घ्नश्चमधुपघ्ननामलवणपुरंप्राप॥ कुंतीनमानामरावणस्वसातस्याःकुक्षिजःपु
त्रालवणश्चवनाकरंवलंइवसत्वा नोप्राणिनोराशिमादायउपस्थितःप्राप्तः॥ १५॥

सर्ग. १५

राम.

४

धूमेति॥ ॥ किंनूलवणःधूमश्चधूमःरुक्मलोहितवर्णः॥ धूमधूमःलोकललोहितइत्यमरः
वसागंधोरुन्येदो गंधःसोअस्यअस्तीतिवसागंधी॥ रुन्येदस्तुवपावसेत्यमरः॥ ज्वालाश्चत्रक
यिंगलाःशिरोरुहाःकेशाःयस्यसतथोक्तः॥ विपुलेनकुलेविस्तोबन्धुःस्नातपिंगलेत्रिधित्य
मरः॥ कर्ममासंअदंतीतिनेकआदाःराक्षसाक्षिपः॥ तेषांगणएवपरिवारोयस्यसतथोक्तः॥

धूमधूमोवसागंधीज्वालाबन्धुशिरोरुहः॥ कव्याकणपरीवारश्चिताग्निरिवजंगमः॥ १६॥
अपश्लंतमासाद्यलवणलक्ष्मणानुजः॥ रुग्ंधसन्मुखीनोहिजयोरंध्रप्रहारिणो॥ १७॥

अतएवजंगमश्चरिषुःचिताग्निरिवस्थितः॥ रुक्मानुपक्षेधूमैःधूमवर्णःज्वालाएवशिरो
रुहाःकव्यादायध्मादयइत्यनुसंधेयो॥ १६॥ ॥ अपश्लमिति॥ ॥ लक्ष्मणानुजःशत्रुघ्नश्च
पश्लश्चसरहितंतलवणमासाद्यरुग्ंध॥ तथाहि॥ रंध्रप्रहारिणोरंध्रप्रहारशीलानां
पश्लमेवात्ररंध्रंजयःसंमुखीनोदसंमुखदंष्ट्राहि॥ यथामुखसंमुखस्यदंष्ट्रनिखड्गतिर
प्रत्ययः॥ अधिकरणलक्षणलक्षणाधस्तुडलंजगव॥ १७॥ ॥

रघुवं-स-
५

नेति॥॥इतीति॥॥राक्षसोलवणः अद्यमत्कुक्षेः नुज्यत इति नोजनं नोज्यं मृगादिकं नातिपयाप्रमन
तिसमग्रं आलक्ष्य दृष्ट्वा नीतेनेव धात्रादिष्टा नान्य नमेतं उपपादितः कल्पितोसीति शत्रुघ्नसंत
ज्यराक्षसस्तस्य शत्रुघ्नस्य जिघांसाया हेतुमिच्छया प्राशुमुत्पत्त्या संभवमिव कुमे शोन उ
त्पादयामास॥१९॥॥युग्मं॥॥सौमित्रैरिति॥॥नैरुतेरितः राक्षसेरितः शाखी अंतरामयेति

नातिपयाप्रमालोक्य मत्कुक्षेरद्यवेतनं॥दिष्टात्वमसिमेधात्रा नीतेनेवोपपादितः॥१९॥
इतिसंतज्यरात्रुघ्नराक्षसस्तजिघांसाया॥प्राशुमुत्पादया संभवमुत्पत्त्या संभवमिव कुमे॥१९॥
युग्मं॥॥सौमित्रैर्निशितैर्बाणैरंतराशकलीकृतः॥गात्रं पुष्परजः प्रापत शाखी नैरुते
रिति॥२०॥निशाणं स्वस्य शूलस्वरक्षस्तस्मै महोपलं॥प्रजिघापकृतांतस्य मुष्टिं पृथगिव स्थितं

शितैर्बाणैः शकलीकृतः स न सौमित्रैः शत्रुघ्नस्य गात्रं प्राप किंतु पुष्परजः प्राप॥२०॥विनाशादिति॥
रक्षोलवणः तस्य दृष्टस्य विनाशाधेतोर्महोपलं महोपापापाणं पृथक् स्थितं कृतांतस्य यमस्य मुष्टि
मिव॥मुष्टिं शब्दो द्विलिङः॥तस्मै शत्रुघ्नाय प्रजिघाप्य प्रहितवान्॥२१॥॥७॥॥

सर्ग-१५

राम-
५

रं प्रमिति॥॥समहोपलः शत्रुघ्ने नैर्दंडं देवताकं अस्त्रं उपादाय ताडितो प्रिहतः स न सिकतात्वा
तमिकतात्वा वादिपि परां परमाणुतां प्रपेदे॥यतोऽणुर्नास्ति स परमाणुरित्याहुः॥२२॥॥दक्षिण
मिति॥॥दक्षिणं दोषमुद्यम्य राक्षसस्तमुपाद्रवत् इति मूलपाठः॥राक्षसो निशाचरो दक्षिणं दो
षं द्रमस्त्रमुपादाय शत्रुघ्ने न स तांडितः॥मिकताभ्योपि परमां प्रपेदे परमाणुतां॥२२॥
दक्षिणं दोषमुद्यम्य राक्षसस्तमुपाद्रवत्॥एकताल इतोत्पातपवनप्रेरितो गिरिः॥२३॥
कार्त्तनपत्रिणशत्रुः सुनिर्लक्ष्यदयः पतन्॥

यस्मिन् स एकतालः उत्पातपवनेन प्रेरितो गिरिरिव तं शत्रुघ्नमुपाद्रवत् अजिह्वतः॥
२३॥॥कार्त्तनैति॥॥वैश्वदेन उक्तं च रामायणे एव मेघः प्रजनितो विष्णोस्तेजोमयः श
रः॥विष्णुनारायणः कृष्ण इत्यमरः॥स शत्रुलवणः कार्त्तनपत्रिण बाणेन निर्लक्ष्य द
यः पतन्नुवः॥॥

रघुवंशः
६

कंपंआनियानीतवान्देहजारादित्यर्थः॥आश्रमवासिनांकंपंजहारतन्नाशदकुतोभयावत्
वुरित्यर्थः॥२४॥॥वयसामिति॥॥हवस्परक्षमउपरिवयसोपंकयःपेतुः॥तत्प्रतिद्वंद्विनःरा
त्रुघ्नसमृद्धिर्दिवाःकुसुमवृष्टयःपेतुः॥२५॥॥सइति॥॥वीरःसशत्रुघ्नोलवणंहत्वातदा
त्मानमहोजसोमहाबलस्यइंद्रजिदधशोचिनःआतुलक्ष्मणस्यसमानोदरेशयितंसोद
अनिनायत्रुवःकंपंजहाराश्रमवासिनां॥२४॥वयसोपंकयःपेतुर्हतस्योपरिरक्षसः॥
तत्प्रतिद्वंद्विनोमृद्धिर्दिवाःकुसुमवृष्टयः॥२५॥सहत्वालवणवीरंतदामेनेमहोजसः॥
आतुःसोदयमात्मानमिंद्रजिदधशोचिनः॥२६॥तस्यसंस्तूयमानस्यचरितार्थेसपस्मि
निः॥शुश्रुतेविक्रमोदग्रवीडयावनतेशिरः॥२७॥यएकोदरंमेने॥सोदराद्यदितिय
त्स्ययः॥२६॥॥चरितेति॥॥चरितार्थेकृतार्थेकृतकार्येस्तपस्विनिमुनिनिःसंस्तूयमा
नस्यतस्यशत्रुघ्नस्यविक्रमेणोदग्रंउल्लंघितंवीडयालजयाःवनतंनमंशिरःशुश्रुतेवि
क्रांतस्यलजैववृषणमितिभावः॥२७॥॥

सर्गः १५

राम
६

उपेति॥॥पौरुषनृपणःअर्थेषुविषयेषुनिर्ममःनिःस्पृहःमधुरारुतिः॥सौम्यरूपःसशत्रुघ्नः
कालिंघायमुनायाःउपकृलंकृलंकेविजक्त्यर्थःवयःभावः॥मधुरांतामपुरांनिर्ममेनिर्मित
वान्निर्ममोव्याख्यातः॥२८॥॥येति॥॥यापूःशत्रुघ्नःशोचनोराजायस्याःपुरःपुरात्तामु
रात्यःभावसोराज्यंतेनप्रकाशानिःप्रकाशमानानिःपौराणांविभूतिनिःशेषैःस्वर्गस्याभि

उपकृलंसकालिंघाःपुरंपौरुषनृपणः॥निर्ममेनिर्ममोर्थेषुमधुरांमधुरारुतिः॥
२८॥यामोराज्यप्रकाशानिर्वजोपौरविभूतिनिः॥स्वर्गानिस्पदवमनंकृत्वेव
विनिवेशिता॥२९॥तत्रमोधगतःपत्रपन्यमुनांचक्रवाकिनां॥॥॥

स्यदोअतिरिक्तंजनस्तस्यवमनंआहरणंकृत्वाउपनिवेशिताउपस्थितेववती॥अत्रको
रित्यः॥अतएवमनतुष्टवर्जनपदंपरदेशप्रवाहेनस्वदेशानिस्पदवमनेनवानिवेशये
दिति॥२९॥॥तत्रेति॥॥तत्रमथुरायांसोधगतोहर्म्यारूढःशत्रुघ्नःचक्रवाकिनीचक्रवतीयमु
नां॥

रघुवंश-सं

७

हेमजकिमतीसुवर्णरचनावतीरुमेःवेणीप्रवेणीमिव॥वेणीप्रवेणीत्यमरः॥पञ्चनपिप्रियेप्रीतः॥प्र
उ-प्रीणनइति॥धतोरैवादिक्लिष्टा॥३०॥संप्रतिरामसंतानवृत्तान्तमाह॥॥सखेति॥दशर
थस्यजनकस्यचसरवामंत्ररुत॥मंत्रदृष्टासवात्मकिरपि॥सुकर्मपापेत्यादिनाकिप्र॥उभयोर्द
देशरथजनकयोप्रीत्यास्तेहेनमैथिलेयौमैथिलीपुत्रौयथाविधियथाशास्त्रंमंत्रस्कारसंस्कृतवान्
हेमजकिमयोःरुमेःसवेणीमिवपिप्रिये॥३०॥सखादशरथस्यायजनकस्यचमंत्ररुत॥मंत्र
स्कारोजयप्रीत्यामैथिलेयौयथाविधि॥३१॥सतौकुशलवोन्मृष्टगर्जकेदौतदारव्यया॥
कविःकुशलवावेवचकारकिलनामतः॥३२॥

जातकमिदिरितिशेषः॥३१॥सइति॥
सकविःवाल्मीकिःकुशोर्दत्तैर्लवैर्गोपुच्छलोमनिः॥लवोलवनकिजल्कपक्ष्मगोपुच्छलोमसि
तिवैजंजयंतीउन्मृष्टगर्जकेदोगर्जोपिद्रवोययोस्तौकुशलवोन्मृष्टगर्जकेदौमैथिले
योतेषांकुशानांलवानांचारव्ययानामतोनाम्नायथासंख्यंकुशलवावेवचकारकिला॥कुशो
न्मृष्टःकुशःलवोन्मृष्टोलवइत्यर्थः॥३२॥॥

सर्ग-१०९

राम-

७

सांगमिति॥॥किंचिदुक्तांतशौशवावतिकांतवाल्मीकीसांगवेदंअध्याप्यकवीनांप्रथमपधितिकवि
ताबीजइत्यर्थः॥स्वरुतिकाव्यरामायणारव्यगापयामास॥गायतेर्लिटिशब्दकर्मकत्वाजतिबुद्धी
त्यादिनादिकर्मकत्वं॥३३॥रामस्येति॥॥तौसुतौरामस्यवृत्तंमातुरग्रतोमधुरंगायंतौतद्विद्यो
गव्यथांरामविरहव्यथोकिंचिल्लिथिलीचक्रतुः॥३४॥॥इतरेपीति॥॥रघोर्वंशःवंशोभवाः॥
सांगंचवेदमध्याप्यकिंचिदुक्तांतशौशवो॥स्वरुतिंगापयामासकविःप्रथमपधिति॥३३॥
रामस्यवृत्तमधुरंगायंतौमातुरग्रतः॥तद्विद्योगव्यथोकिंचिल्लिथिलीचक्रतुस्तुते॥३४॥
इतरोपिरघोर्वंशस्वयस्वताम्रितेजसाः॥तद्योगात्यतिवलीपुपत्नीयासद्विस्तनवः॥३५॥
त्रेतायुगेतरतादीनांसंबंधादत्रयसेषांतेजइवतेजोयेषांतेवेताम्रितेजसः॥इतरेरामाद
न्यत्रयोतरतादयोपितद्योगात्रेयायोगात्यतिवलीपुजर्तमतीपुजीवत्यतिकासुरव्याति
मतीधित्यर्थः॥पतिवलीसजर्तकामरः॥अंतर्वत्यतिवतोर्नुगिदोतिकासुरव्यातिमती
धित्यर्थः॥पतिवलीसजर्तकाइत्यमरः॥अंतर्वत्यतिवतोर्नुगिति॥प्रप्रत्ययोर्नुगा
मश्वतासुपत्नीपुद्विस्तनवआसत्॥दोद्वौस्तनववाणाद्विस्तनवइतिविग्रहः॥

रघुवंशः

६

कचित्संख्याशब्दस्य द्विविधयेवास्मात्तत्संज्ञपणादिवत् ॥ ३५ ॥ ॥ शत्रुघातिनाति ॥ पूर्वजो
त्सुको ज्येष्ठप्रियः शत्रुघ्नो बह्वृकः शत्रुघातिनि सुबाहो च तन्नामकयोः सूक्तो ॥ मथुराव
विदिशा च तेन गणैर्निर्दिधे निधाय गत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ नृप इति ॥ ॥ मशत्रुघ्नः ॥ मैथिलीत
नययोः कृशजवयोरुजातेन निस्पंदमृगांगतप्रियतया निश्चलहरिणं वात्मा केराश्रम

शत्रुघातिनि शत्रुघ्नः सुबाहो च बह्वृकः शत्रुघातिनि सुबाहो च तन्नामकयोः सूक्तो ॥ मथुराविदिशे सूक्तो निर्दिधे पूर्वजो सु
कः ॥ ३६ ॥ ॥ नृपस्तपो व्योमामनृदात्मिकेरिति सोत्पगात् ॥ मैथिलीतनयो जातनिस्पंद
मृगमाश्रमं ॥ ३७ ॥ ॥ वशीविवेशाचो ध्योरप्यासंस्कारशोभिनी ॥ लवणस्य वधात्सो
रैरधिगौरवमाक्षितः ॥ ३८ ॥ ॥ नृपः पुनरपि तपो व्ययः संविधानकरणा र्यतिष्ठो हानिमा

नृदिति हेतोरत्यगात् अतिक्रम्य गत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ ॥ वशीति ॥ ॥ मलवणस्य वधादेतोः
पौरैः जनैः अत्यंतगौरवं यस्मिन् कर्मणि तत्र या इक्षितः स नृप्यासंस्कारैस्तोरणादिभिः
शोभते पातो अयोध्यां विवेश ॥ ३८ ॥

मर्गः

रामः
६

स इति ॥ मशत्रुघ्नः सनाम ध्ये सनाम हिः सत्यैरुपस्थितं सेवितं सीता ॥ परित्यागात् जुवः असा
मात्यपतिः असाधारणपतिरामं ददर्श ॥ ३९ ॥ ॥ तमिति ॥ ॥ अग्रजो रामः लवणस्योतकं हंतारं प्र
णतं शत्रुघ्नं कालनेमिनामराक्षसः तस्य वधात्सीतः तुरंगं सहते इति नुराष्ट इहः ॥ छंदसिम
ह इति ण्विप्रत्ययः जाषायामपि प्रयुज्यते ॥ तेषामपि दृश्यते इति दीर्घः ॥ सहेः साटः स इति पल
सददर्शमनाम ध्ये सनाम हि रूपस्थितं ॥ रामं सीता परित्यागात् सामान्यपतिं जुवः ॥ ३९ ॥
तमस्य नंदस्य मेलवणांतकमग्रजः ॥ कालनेमिवधात्सीतस्तराषाडिवशाद्भिः णं ॥ ३९ ॥
स एष्टः सर्वतो वार्त्तमाख्याजातेन संतति ॥ प्रख्यापयिष्यतः काले कवे राद्यस्य शासनात् ॥
शाद्भिर्णोऽपेक्षमिवात्यनंदत् ॥ ४० ॥ ॥ स इति ॥ ॥ मशत्रुघ्नः एष्टः स नृसर्वतः वा ॥ ४१ ॥
नृकुशलं आरभ्य त आत्मा तवान् ॥ रमा तेलुडः ॥ संततिं कुशलवोत्यन्ति ते रामाय ताल्य
त ॥ कुतः कालेऽवसरे प्रत्यर्पयिष्यतः आद्यस्य कवेः वात्मीकेः शासनात् ॥ ४१ ॥ ॥

रघुवं. रा. सं.

९

अथेति॥ जनपदेनवः जानपदेनवो जानपदेविप्रः कश्चिदिति शेषः॥ अग्राप्रयौवनं शिशुमृतमि
ति शेषः॥ नृपरोतेमस्य दारिं अंकरायास्तं यथा तथाः वतार्य अंकरस्तत्वेन यावावराप्यचक्रं
दचुकोश॥ ४२॥ ॥ शोचनीयेति॥ ॥ हेवसुधेदशरथाच्युतायात्वं रामहस्तमनुप्राप्य कष्टक

अथ जानपदेविप्रः पुत्रमग्राप्रयौवनं॥ अवतार्य किरायास्तं धारिचक्रं दचुपतेः॥ ४२॥
शोचनीयासिवसुधेयात्वं दशरथाच्युता॥ रामहस्तमनुप्राप्य कष्टकष्टतरंगता॥ ४३॥
श्रुत्वा तस्य श्रुचो हेतुं गोप्राजिज्ञावराघवः॥ नत्यकालनवो मृत्युरिक्ष्वाकूपदमसृश

ष्टतरंगतासती शोचनीयासि॥ ४३॥ ॥ श्रुत्वेति॥ ॥ गोप्राक्षकः राघवः तस्य विप्रस्य श्रु
चः शोकस्य हेतुं पुत्रमरणरूपं श्रुत्वा जिज्ञासुः कृतः हियस्मादकाळजवः मृ
त्युरिक्ष्वाकूणापदं राघुं॥ नासृशतद्वधे जीवति यवीयान्नम्रियते इत्यर्थः॥ ४४॥

सर्ग १५

राम
९

स इति॥ ॥ स्वगमोऽऽरितं दिजं मुहूर्तं महसेत्याश्चस्य वैवस्वतस्यांतकस्य जिगीषया जेतुमिच्छया
कोवेरं यानं पुष्पकं सस्मार॥ ४५॥ ॥ आत्नेति॥ ॥ सरघूदहो राम आग्रशस्त्रः स नृत्युष्पकम
ध्यास्य प्रस्थितः॥ अथ तस्य पुरः गृहस्थासरस्वती भगवती रवागुच्चचार उद्धतव॥ ४६॥ रा
जलिति॥ ॥ हे राजन ते प्रजासुकश्चिदपचारो वर्षधर्ममतिकरः प्रवर्तते तमपचारमन्विष्य
समुहूर्तं महसेति दिजमाश्वास्यऽऽरितं॥ यानं सस्मारकोवेरं वैवस्वतजिगीषया॥ ४५॥
आत्ने शस्त्रस्तदध्यास्य प्रस्थितश्चरघूदहः॥ उच्चचारपुरश्चास्य गृहस्थासरस्वती॥ ४६॥
राजन प्रजासुते कश्चिदपचारप्रवर्तते॥ तमन्विष्य प्रशमयेः जवितासिततः कृती॥ ४७॥
इत्याप्रवचनामो विनेष्यत्वं विक्रियां॥ दिशः पपात पत्रेण वेगनिष्कंपके तुना॥ ४८॥
प्रशमयेः॥ ततः कृती कृतकृत्यो जवितासि न विष्यसि॥ ४७॥ ॥ इतीति॥ ॥ इत्याप्रवचनामो
वर्णविक्रियां वर्णापचारं विनेष्यन् अपनेष्यन् वेगेन निःकंपके तुना पत्रेण वाहनेन पु
ष्पकेण॥ पत्रं वाहनपक्षयोरित्यमरः॥ दिशः पपात धावति स्म॥ ४८॥

रघुकंठः

१०

अथेति॥॥अथेश्वाकुवंशेनवःशेवाकोरामः॥कोपधादित्यणिकृतेरांदिनायनेत्यादिना
उकारलोपनिपातः॥धूमनयोयमानेनामिताम्रंक्षराखाविलंबिनेधूमुरवतपस्यतेतपश्च
रतंकंश्चित्पुरुषददर्श॥४९॥॥एतेति॥॥राज्ञानामचञ्चल्यश्च॥एतेनामानयोयस्यसत
द्योक्तः॥धूमपिबतीतिधूमपः॥सुपीतियोगविजागलप्रत्ययः॥सपुरुषःआत्मानंमुरपदा

अथधूमानिताम्राक्षंक्षराखाविलंबिने॥ददर्शकिंचिदिक्षाकुसुमपस्येतमधोमुखं॥
४९॥एतेनामानयोराज्ञासकिलाचधूमपः॥आत्मानंशंबुकंनामशूद्रंमुरपदाधितं॥
५०॥तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानांतमघावहं॥शीर्षछेद्यंपरिज्ञायनियताशस्वमाददे॥५१॥

धिनंस्वर्गाधिनं॥अनेनप्रयोजनमपिष्टइतिज्ञेयं॥शंबुकंनामशूद्रंआचष्टवजापे॥५१॥
तपसाति॥॥तपस्यनधिकारित्वात्प्रजानामघावहंडःखावहंतंशूद्रंशीर्षछेद्यं॥शीर्षछे
दाच्चेतिवत्ययः॥परिच्छिद्यनिश्चित्यनियंतारक्षकोरामःशस्वमाददेजग्राह॥५१॥॥

सर्ग १५

राम

१०

सइति॥॥सरामःज्योतिष्कणैःस्फिलिंगैराहतानिदग्धानिभूमिष्यतन्नस्यवक्रंहिमक्ति
एकिंजल्कंपंकजमिवकंठरावनालेतस्मादपादयत्॥५२॥॥कृतंति॥॥शूद्रःशंबुकःरातो
तास्वयंकृतदंडःकृतशिक्षःसन्मतांगतिंशूद्रेणापिस्वमार्गविलंबिनाधिकारदुष्टेनेस

सनदत्तंकंहिमक्तिएकिंजल्कामिवपंकजं॥ज्योतिःकणाहतस्मश्रुकंठनालादपादयत्॥
५२॥कृतदंडःस्वयंराज्ञालेनेदृशूःसतांगतिं॥तपसाशूद्रेणापिनस्वमार्गविलंबिना॥
५३॥रघुनाथोप्यगस्तेनमार्गसंदर्शितात्मना॥महौजसासंयुयुजेनारत्नालवेडना॥

॥५४॥

यः॥तपमानजेने॥अत्रमनुः॥राजनिःकृतदंडास्तुक्त्वापापानिमानवाः॥निर्मलाःस्वर्ग
मायांतिसंतःसुकृतिनोयथेति॥५३॥॥रघुनाथेति॥॥रघुनाथोपिमागसंदर्शितात्मना
गस्तेनइडनाशरत्नालवसंयुयुजेसंगतः॥इदावपिविशेषणंयोज्यं॥५४॥॥

कुंजेति॥॥कुंजयोनिरगस्त्यः॥पातेनसमुद्रेणत्मनिःक्रयमिवात्ममोचनमृत्युमिवदत्तं॥अतएव
परिगृह्यतइतिमुत्पन्नादिव्यपरिग्रहोदिव्यानापरिग्राह्यइत्यर्थः॥तमलंकारंतस्मैरामायद
५५॥॥तमिति॥॥मैथिलीकंठेतिव्यापारेणवाक्यनातमलंकारंदधतरामःपश्चात्निवर्तते

कुंजयोनिरलंकारंतस्मैदिव्यपरिग्रहं॥ददौदत्तंसमुद्रेणपीतेनेवात्मनिःक्रयं॥५५॥
तंदधन्मैथिलीकंठेतिव्यापारेणवाक्यना॥पश्चात्निवर्ततेरामःप्राक्परासुर्दिजात्मजः॥
५६॥तस्यपूर्वोदितांनिर्दोद्विजःपुत्रःसमागतः॥स्नुत्पानिवर्तयामासत्रातुर्वेवस्वतादपि॥५७॥

निवर्तःपरासुर्मजोदिजात्मजःप्राक्परासात्पूर्वमेवनिर्देवते॥५६॥॥तस्येति॥॥पुत्रसमा
गतःपुत्रेणसंगतःद्विजःवेवस्वतादंतकात्अपित्रातुःरक्षकस्य॥जीवाथनिर्जयहेतुरिति
अपादानात्संचमी॥तस्यरामस्यपूर्वोदितांपूर्वोक्तांनिर्दोस्नुनिवर्तयामास॥५७॥॥

तमिति॥॥अध्वरायअश्वमेधायमुक्ताश्वंतंरामंरक्षःकपिनरेश्वराःसुग्रीवविज्जीषणादयोरा
जानश्चमेघाःअंनोनिःसस्यमिवउपायनेरस्यवर्षन्॥५८॥॥दिश्येति॥॥निमंत्रिताआह
ताःमहर्षयश्चनृप्याःसंबंधीनिर्मानिधिष्णानिष्ठानात्येवनाधिष्णंस्तानेष्टहेतुःग्रावि
तमध्वरायमुक्ताश्वंरक्षःकपिनरेश्वराः॥मेघाःसस्यमिवान्नोन्निरस्यवर्षन्नुपायनेः॥५८॥
दिश्योनिमंत्रिताश्चनमजिजग्मुर्महर्षयः॥नर्मानोमान्येवधिष्णानिहित्वाज्योतिर्मयात्य
पि॥५९॥उपशान्त्यनिविष्टेस्तेश्चतुर्दशमुखीवर्तौ॥अयोध्यासृष्टलोकैवसद्यःपैता
महीतन्॥६०॥

तमरः॥किंतुज्योतिर्मयानिनक्षत्ररूपाणिधिष्णान्यपिहित्वादियोरा
नंराममजिजग्मुः॥५९॥उपेति॥॥चत्वारिद्वाराण्येवमुखानियस्याःसाअयोध्याउपश
ान्त्येषुग्रामांतेषुनिविष्टेः॥ग्रामांतमुपशान्त्यस्यादित्यमरः॥तैर्महमितिःसद्यःसृष्टलो
कापिनामहस्येयंपैतामहीतनुमृत्तिरिववर्तौ॥६०॥॥

आप्यति॥॥वैदेत्यास्मा गोपिआप्योवर्ण्यएवकृतःयद्यस्मात्प्राग्वंशःप्राचीनस्त्वयोयत्तु
लाविशेषः॥तद्वासिनःनास्तिअत्याजायायस्यतस्यानम्यजानेः॥जायाजातिडितिसमासोतो
निडादेशः॥पत्युःरामस्यहिरण्मयीसौवर्णी॥दोडिनायनादिस्त्रेणतिपातः॥सानिजेवव
आप्यस्यागोपिवैदेत्याःपत्युःप्राग्वंशवासिनः॥अनन्यजानेस्तस्यासीसैवजायाहिरण्म
यी॥६१॥विधेरधिकसंचारस्ततःप्रवृत्तेमखः॥आसत्यत्रक्रियाविघ्नाराक्षसाएवरक्षिणाः
जायापत्नीआसीत्॥कविवाक्यमेतत्॥६१॥॥विधेरिति॥॥ततोविधेःशास्त्रादधि
कसंचारोऽतिरिचमानपरिकरोमखःप्रवृत्तेप्रवृत्ते॥यत्रमखेयतेविहृत्यतएजिरिति
विघ्नाःप्रत्यूहाः॥घञर्थेकविधानमितिप्रत्ययः॥अत्रकर्तृत्वलक्षणायाःक्रियायाः
विघ्नाअनुशानविघातकाःराक्षसाएवरक्षिणोरक्षकाःआसन्॥६२॥

अपेति॥॥अथमैथिलेयैर्मैथिलीतनयोस्त्रीत्योदकत्ययः॥कुशलबौगुरुणावाल्मीकि
नानोदितोप्ररितो॥प्राचेतसोवाल्मीकिःउपज्ञायतइत्युपज्ञा॥आतश्चापसर्गइतिकर्मण्य
उ.प्रत्ययः॥प्राचेतस्मउपज्ञाप्राचेतसोपज्ञाप्राचेतसेनादौज्ञातमित्यर्थः॥रामस्यायनेच
रितेरामायणारामायणारम्भकाव्यंपूर्वपदात्संज्ञायामगइतिणत्व॥उत्तरायणवत्॥६३॥

अथप्राचेतसोपज्ञारामायणमितस्ततः॥मैथिलेयोलवकुशौजग
तगुरुनोदितो॥६३॥वृत्तमस्यवाल्मीकेःकृतिस्त्रौकिंनरस्व
रो॥किंतद्येनमनोहर्तुमलस्यातांनश्रावतां॥६४॥॥

स्ततो जगतुः॥गायतेर्लिट्॥६३॥॥वृत्तमिति॥॥रामस्यवृत्तंवर्ण्यवस्त्वितिशेषः॥वा
ल्मीकेःकृतिःकाव्यमेयमितिशेषः॥तौकुशलबौकिंनरस्वरोकिंनरकंवोगायको
पुनरितिशेषः॥अतएवतत्किंयेनतिमित्रेनतौशृण्वतांमनोहर्तुअलंशक्तोनस्यातांस
र्वसरसमित्यर्थः॥६४॥॥

रूपमिति ॥ ते जानता तज्ञाः तज्ज्ञैरभिज्ञैः ॥ रूपगीतज्ञैरित्यर्थः ॥ निवेदितो तयोः कुशलवयोः रूपेण
कारेगीते च माधुर्यं रामः पथिकं रामः कुतूहलीसानंदः स न यथा संख्यं तददृष्टिमावा ॥ ६५ ॥ तदिति
तयोर्गीतिप्रवणे एकाग्रा आसकाश्च मुखा आनंदादिति भावः ॥ संसत्सना प्रातर्हिमनिस्पंदिना नि
वाता रहिता वनस्त्वलीव वनौ शुश्रुणे ॥ आनंदपारवशान्तिष्णंदमासे इत्यर्थः ॥ ६६ ॥ वयं शते ॥

रूपेगीते च माधुर्यं तयोस्तज्ञैर्निवेदितं ॥ ददर्श सानुजो रामः शुभ्रावच कुतूहली ॥ ६५ ॥
तज्ञा तप्रवणे काग्रा संसदश्च मुखा वनौ ॥ हिमनिष्पंदिना प्रातर्निवर्तिव वनस्त्वली ॥ ६६ ॥
वयो वेषविमंवादि रामस्य च तयोश्च सा ॥ जनता प्रेक्षसा दृश्यं वीक्ष्या पत्तामतिष्ठतः ॥ ६७ ॥
जनता जनानां समूहो ग्रामजनेत्यादिना तत्र प्रत्ययः ॥ वयो वेषान्यामिव विमंवादि विलक्षणं
तदा तयोः कुशलवयोः रामस्य च सा दृश्यं प्रेक्षतास्त्यक्षि कं पंथाय ॥ न त्रयं स्पृशन् शब्दस्य
बहुव्रीहिः अतिष्ठत् अतिष्ठत् ॥ समवप्रविश्यः स्त इत्यात्मनेपदं विस्मयादनिमिषमप्राक्षा
दित्यर्थः ॥ ६९ ॥

उत्तयोरिति ॥ लोको जनः उत्तयोः कुमारयोः प्रवीण्येन नैपुण्येन तथा न विस्मिस्मियेन विस्मि
तवान् ॥ यथा नृपतेः प्रातिदानेषु वीतस्पृहतया वीता गता स्पृहा योस्तौ तयोर्भावस्तया नैस्
हेण विस्मिस्मिये ॥ ६८ ॥ गेय इति ॥ गेये को नु विनेता वा मिति वाच्यः ॥ गेये विषये को नु वा युवा
युवयोर्विनेता शिक्षकः ॥ नृशब्दः प्रश्ने नुः प्रछायां वितर्कस्य मरः ॥ इयं च कस्य कवेः कृतिरि
उत्तयोर्न तथा लोकः प्रावीण्येन विस्मिस्मिये ॥ नृपतेः प्रातिदानेषु वीतस्पृहतया यथा ॥ ६८ ॥
गेये केन विनीतो वा कस्य च यं कवेः कृतिः ॥ इति राज्ञा स्वयं पृष्टो तौ वात्स्याकिमशंसतां ॥ ६९ ॥
अथ सावरजो रामः प्राचेतसमुपेयिवान् ॥ ६९ ॥ कृत्यात्मनो देहं राज्यमस्मै न्यवेदयत् ॥ ७० ॥
तिराज्ञा स्वयं पृष्टो तौ कुशलवौ वात्स्याकिमशंसतां उक्तवैतौ विनेतारं कविं चेत्यर्थः ॥ ६९ ॥
अथेति ॥ अथ सावरजो रामः प्राचेतसं वात्स्याकिमुपेयिवान् प्राप्तः स न देहमात्मानं उ
क्तव्यं आत्मानं स्थापयित्वेत्यर्थः ॥ राज्यमस्मै प्राचेतसाय न्यवेदितवान् समर्पितवान् ॥

रघुवंश.सं.
१४

स इति ॥ ॥ करुणा प्रयोजनमस्य कारुणिको दयालुः ॥ प्रयोजनमिति वक्तुं ॥ साह्यालुः कारुणि
क इत्यमरः ॥ सकविः रामायतौ मेघिले यौ तदात्मजौ राममुतावाख्यायसीतायाः तं परिग्रहं स्वी
कारं वन्नययाचे ॥ ७१ ॥ तातेति ॥ ॥ हे तात ते स्नुषासीतानो म्याकं अक्ष्णोः समापे समक्षं ॥ शरत्तनति
त्वात्ममासांतोऽनु प्रत्ययः ॥ जातवेदमिव क्रौं विशुधानो म्याकं अविश्वास इत्यर्थः ॥ किंतु रक्षसः
सतावाख्याय रामस्य मेघिले यौ तदात्मजौ ॥ मुनिः कारुणिको वब्रे सीतायाः सं परिग्रहं ॥ ७
१ ॥ तदाकर्ण्य वन्नययाचे रामो राजीवलोचनः स मे हर्षविषादाभ्यामुक्तं संप्रोक्तवान्मुनिः ॥ ७२ ॥
तात शुधासमक्षनः स्तुपाते जातवेदसि ॥ दौ रात्म्या प्रक्षेमस्मात्तु नात्रत्याः श्रद्धाः प्रजाः ॥ ७३ ॥
ताः स्वचारित्र्यमुद्दिश्य प्रत्याययतु मेघिली ॥ ततः पुत्रवती मेना प्रतिपश्येत् तदा तयाः ॥ ७४ ॥
वणस्य दौ रात्म्या दत्रत्याः प्रजास्मां न रधुः न विशाश्वसुः ॥ ७५ ॥ ता इति ॥ ॥ मेघिली स्वचारित्र्य
मुद्दिश्य ताः प्रजाः प्रत्याययतु विश्वासयतु विश्वासस्य बुधिरूपत्वात् ॥ णौ गमिरवोधने इति ॥
णौ गम्यादेशो नास्ति ॥ ततो नंतरं पुत्रवती मेना सीतां तदा तया प्रतिपश्येत् स्वीकरिष्ये ॥ ७६ ॥

सर्ग. १५

राम.
१४

इति ॥ ॥ राता प्रतिश्रुते प्रतिज्ञाते सति मुनिराश्रमात् जानको शिष्यैः प्रयोज्यैः स्वधिं स्वार्थमिधिं
नियमैः स्तुपो निरिव आनाययामास ॥ ७७ ॥ ॥ अन्ये दुरिति ॥ ॥ अथ काकुत्स्वो रामश्च त्र्यदु
रत्यस्मिन्नहनि प्रसुत प्रतिपत्रये प्रकृतकार्यानुसंधाताय पुरौ कसः यो रात् संनिपात्य मे
इति प्रतिश्रुते रातां जानको माश्रमात् मुनिः ॥ शिष्यै राताय यामास स्वसिधिं नियमैरि
व ॥ ७८ ॥ अन्ये दुरय काकुत्स्थः सन्ति पात्य पुरौ कसः ॥ कविमादाय यामास प्रसु
त प्रतिपत्रये ॥ ७९ ॥ स्वरसंस्कारवत्येव पुत्राभ्यां सह सीतया ॥ रुचे वोद चिषं सूर्यं रा
मं मुनिरुपस्थितः ॥ ८० ॥ कै जयित्वा कविं वात्मा किमात्कापया मासाकारयामास ॥
७५ ॥ स्वरिति ॥ ॥ अथ स्वर उदात्तादिः संस्कारः शब्दश्रुतिः ॥ तद्वत्प्राक्चासा विभ्रा उद
चिषं सूर्यमिव पुत्राभ्यामुपलक्षितया सीतया करणेन उदचिषं रामं मुनिरुपस्थित उ
पतस्ते ॥ ८१ ॥ ॥

रघुवं. २०. सं.

२५

काषायेति॥॥ काषायेण रक्तं काषायं॥ तेन रक्तं रागादित्यण प्रत्ययः॥ तेन परिवीतेन संवृतेन
स्वपदार्पितचक्षुषा शांतेन प्रसन्नेन वपुषैव सा सीता शुभासा धीसन्वमीयतानुमित॥११॥
जना इति॥॥ तस्याः सीताया कर्मण आलोकपथा दर्शितमार्गतिप्रतिसंस्तुतचक्षुषः निवर्तित
काषायपरिवीतेन स्वपदार्पितचक्षुषा॥ अन्वमीयत शुधेति शांतेन वपुषैव सा॥११॥
जनास्तदा लोकपथात्प्रतिसंस्तुतचक्षुषः॥ तत्सुरधोमुखाः सर्वफलिताश्च शालयः
१८॥ तां दृष्ट्विषये जनुर्मुनिरास्त्रितविष्टरः॥ कुरुनिः संशयं वसेस्व रत्ने लो कमिन्वशा
ता॥१९॥
दृष्टयः सर्वजनाः फलिताः शालयश्वाः वाङ्मुखाः नम्रमुखाः तस्तुः॥१८॥ ता
मिति॥॥ आस्त्रितविष्टरः॥ अधिष्टिता मनः मुनिः देवत्वे जनुः दृष्ट्विषये समक्षं स्वर
त्ने स्वचरित्रे विषये लोकनिः संशयं कुर्वितितां सीतां अशात्ता स्मिन्मा॥१९॥ ॥

सर्ग १५

राम.

१५

अथेति॥॥ अथ बाल्मीकिशिष्येणावर्जिते दत्तं पुण्यं पपः आचम्य सीतामत्यां सरस्वतीं वाच
मुदीरयामास उच्चारयामास॥६०॥ वाङ्मन इति॥॥ वाङ्मनः कायेः पत्यो विषये व्यभि
चारः स्वाजित्यं नययानास्तियदितर्हि विश्वं विभक्तिरिति विश्वं नरा नृमिः संज्ञायानृत्तव्रजा
अथ बाल्मीकिशिष्येण पुण्यमावर्जिते पपः॥ आचम्योदीरयामास सीतामत्यां सर
स्वती॥६०॥ वाङ्मनः कर्मणि पत्यो व्यभिचारो यथानमे॥ तथा विश्वं नरे देवैस्त्वमंतर्धा
तुमहमि॥६१॥ एवमुक्ते तया सा ध्या रंध्रा सद्यो नवाद्भुवः॥ शातद्रुदमिव ज्योतिः प्रभ
मंडलमुद्ययो॥६२॥
त्यादिना खच प्रत्ययः॥ अरुर्द्विषेत्यादिना सुमागमः॥ देविश्वं
नरे देवि मामंतर्धा तु गजेवासयितुमहमि॥६१॥ एवमिति॥॥ सा ध्या पतिव्रतया
तया सीता एवमुक्ते सति सद्यो नवाद्भुवः रंध्रात् शातद्रुदं वैद्युतं ज्योतिरिव प्रभा
मंडलमुद्ययो॥६२॥॥

रघुवे-रा-सं-

२६

तत्रेति॥ तत्र प्रभामं उजे नागफणोत्सिप्ते सिंहासने तिषेडुषी आसीता समुद्रराना समुद्र
मेखलासाक्षादुत्सृज्यतीति वसुंधरा तमिः॥ स्वचिह्नस्व इति ह स्वः प्रादुरासीत्॥ ८३॥
सेति॥ सा वसुंधरा नृत्तरि प्रहितेक्षणं दत्तदृष्टिं सीतामंकमारोप्य तस्मिन् नृत्तरिरामेमा
मेति सीता महरेति व्याहरति वदत्येव व्याहरंतमना हत्येत्यर्थः॥ पृथीचानादरः
तत्र नागफणोत्सिप्ते सिंहासने तिषेडुषी॥ समुद्रवसना साक्षात्प्रादुरासीदुसुंध
रा॥ ८३॥ सा सीतामंकमारोप्य नृत्तरि प्रहितेक्षणं॥ मामेति व्याहरत्येव तस्मिन्प्राता
लमभ्यगात्॥ ८४॥ रसायां तस्य संरंजे सीता प्रत्यर्पणीषिणः॥ गुरुविधिवलापेक्षी
शेमयामास धन्विनः॥ ८५॥ तिसप्तमाया तालमभ्यगात्॥ ८६॥ धरायामिति॥ सी
ता प्रत्यर्पणं दत्तता तयोक्तस्य धन्विनः आत्रधनुषः तस्य रामस्य धरायां विषये संरंजं
विधिबुलापेक्षीव तशक्तिदर्शगुरुब्रह्माशमयामास अवश्यं नावातिशयः॥ ८५॥

सर्ग-१५

राम-

२६

रुषीति॥ रामो यज्ञांते पुरस्कृतान् रुषीन् सुहृदश्च विसृज्य सीतागतं स्नेहं तदपत्ययोः कुश
लवयोर्निदधे॥ ८६॥ युधाजित इति॥ किंच धृतप्रजः सरामः युधाजितस्य नरतमा तुल्यसं
देशात् सिंधुनामकं देशं दत्तप्रजावायदत्रैश्वर्याय रामेणेति शेषः नरताय ददौ॥ ८७॥ नरत
रुषित्विसृज्य यज्ञांते सुहृदश्च पुरस्कृतान्॥ रामः सीतागतं स्नेहं निदधे तदपत्य
योः॥ ८६॥ युधाजितस्य संदेशात् सुदेशं सिंधुनामकं॥ ददौ दत्तप्रजावाय नरताय
धृतप्रजः॥ ८७॥ नरतस्तत्र गंधर्वान् युधिनिर्जित्य केवलं॥ आतोद्यं ग्राहयामास
समत्याजयदायुधो॥ ८८॥ स तक्षपुष्कळौ पुत्रौ राजधान्योस्तदारमयोः॥ ॥
इति॥ नरतोपियुधिगंधर्वान् निर्जित्य केवलं मातोद्यं ग्राहयामास आयुधं समत्याजय
त्त्याजितवान्॥ ग्राहित्य तोष्यंतयो युद्धिकर्मकत्वं नित्यमित्यनुसंधेयं॥ ८८॥ स इति॥
स नरतो अभिषेकाहोति तक्षपुष्कळौ नाम पुत्रौ तदाक्षयोस्तक्षपुष्कळारमयोरित्यर्थः॥

रघुवं. २१.

१७

पुष्कलं पुष्कलवत्सो तक्षिलायां इति राजधात्येन गव्योरन्निषिच्य पुनः रामांतिकमगात् ॥
६९॥ ॥ अगदिति ॥ ॥ लक्ष्मणोऽपि रघुनाथस्य रामस्य शासनात् अंगदं चंद्रकेतुं च तदारव्यो आ-
त्म संजवौ पुत्रौ कारापथो नाम देवस्तस्येश्वरी चक्रे ॥ ७०॥ ॥ इत्यारोपितपुत्रा स्तेजनेश्वराः रामा-
अन्निषिच्यन्निषेकाहे रामांतिकमगात् पुनः ॥ ७१॥ अंगदं चंद्रकेतुं च लक्ष्मणोऽप्यात्म-
संजवौ ॥ शासनात् रघुनाथस्य चक्रं कारापथेश्वरी ॥ ७०॥ इत्यारोपितपुत्रा-
स्तेजननीनां जनेश्वराः ॥ नर्तलोकप्रपन्तानां निवापान्निदधुः क्रमात् ॥ ७१॥
उपेत्य मुनिवेषेण काळः प्रोवाच राघवं ॥ रहः संवादेनोपश्येदोवां यस्तत्प्रेतजैरिति ॥ ७२॥
दयो नर्तलोकप्रपन्तानां स्वर्गानां जननानां निवापान्नाधादीननिदधुः चक्रुः ॥ ७१॥
उपेत्येति ॥ ॥ अथ कालः अंतकः मुनिवेषः सन् उपेत्य राघवं प्रोवाच किमिति रहस्ये कांते सं-
वादिनो संतापिणो ॥ आवां यः पश्येत् रहस्यं न गच्छेत् पदित्यर्थः तं त्यजेरिति ॥ ७२॥ ॥

सर्ग. १५

राम.

१७

तथेति ॥ ॥ सकालस्येति प्रतिपन्नाय रामाय विवृतात्मा प्रकाशितनिजस्वरूपः सन् परमेश्वरः ब्र-
ह्मणः शासनात् दिवमध्यास्वत्या चरव्यो ॥ ७३॥ ॥ विद्वानिति ॥ ॥ दास्योद्वारि नियुक्ती लक्ष्मणो वि-
द्वानपि पूर्वश्लोकोक्तं जानन्नापि रामसंदर्शनार्थिनोऽवसि सौमुनेः शापाज्ज्ञातः सन्तयोः का-
तथेति प्रतिपन्नाय विवृतात्मान् नृपाय सः ॥ आचरव्यो दिवमध्यास्वशासनात् परमेश्वरः ॥ ७३॥
विद्वानपि तयोर्दास्यसमयं लक्ष्मणो जित ॥ नीतोऽवसि सः शापाज्ज्ञातः संदर्शनार्थिनः ॥ ७४॥
गच्छ लक्ष्मण ॥ ध्रुवं माध्वमविपर्ययः ॥ तागोवापि वधोवापि साधूनामुन्नयं सम ॥ ७५॥
सगत्वा सरयूतीरं देहत्यागेन योगवित् ॥ चकारावितथोन्नातुः प्रतिज्ञां पूर्वजन्मनः ॥ ७५॥
तस्मिन्नात्मा चतुर्नगि प्राकनाकामधितस्तुषि ॥ लरामयोः समयं संवादमभित विज्ञेद ॥ ७६॥
संज्ञति ॥ ॥ योगवित् योगमार्गवेदी स लक्ष्मणः सरयूतीरं गत्वा देहत्यागेन पूर्वजन्मनोन्ना-
तुः प्रतिज्ञामवितथो सत्यं चकार ॥ ७५॥ तस्मिन्निति ॥ ॥ चतुर्थोऽनगश्चतुर्नगिः ॥ संख्याशब्दस्य
हन्निविषये पूरणार्थत्वं शतांशवत् ॥ आत्मचतुर्नगितस्मिन् लक्ष्मणे प्राकनाकामधितस्तु-
षि

15

सर्ग-१५

रायान्वितो नुगतः उदकप्रतप्ते ॥ ९७ ॥

१५

जगज्जुरिति॥ चित्रताः हरिराक्षसाः कदंबमुकुलस्त्रूलैः प्रजाश्रुभिः अग्निवृष्टांतस्य रामस्य पद
वीनयज्जुः॥ तेषां अनुजगुरित्यर्थः॥ ९८॥ उपेति॥ उपस्थितं प्राप्नोति विमानं यस्य तेन नृका
ननु कंपत इति नृकानु कंपिनां तेन रामेण अनुयायिनां सरयूस्त्रिदिवनिः श्रेणिः स्वगाधि
जगज्जुस्तस्य चित्रताः पदवी हरिराक्षसाः॥ कदंबमुकुलस्त्रूलैरग्निवृष्टां प्रजाश्रुभिः
९९॥ उपस्थितविमानं तेन तेन नृकानु कंपिता॥ चक्रैस्त्रिदिवनिः श्रेणी सरयूरनुयायिता॥ १००॥
यज्ञो प्रतरक लोभृत्संमर्द्दस्तत्र मज्जतां॥ अतस्तदाख्यया तीर्थपावनं नुविषप्रथे॥ १०१॥
रोहिणी चक्रोनिः श्रेणिस्त्वधिरोहिणीत्यमरः॥ १०२॥ यदिति॥ यस्य स्मात्तत्र सरयौ म
ज्जतां संसंमर्द्दो गोप्रतरो गोप्रतरणं तत्क लोभृत्॥ अतस्तदाख्यया पावनं शोधकं
तीर्थं नुविषप्रथे विख्यातमनृत्॥ १०३॥

रघुवं. टी. सं.
१९

स इति ॥ विनुः प्रनुः सरामः विबुधानां अंशेषु सुग्रीवादिषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु सत्सु त्रिदशी रूता
देवप्रवर्तनं गता ये पौरास्तेषां नूतनसुराणां स्वर्गतिरमकल्पयत् ॥ १॥ ॥ निवर्त्येति ॥ ॥ विष्
कसेनो विस्तुरेवं सुराणां दर्शमुखश्चिरम्भेदकार्यनिर्वर्त्यतिः पाद्यलंकानाथविनीषणं
सविभ्रविबुधांशेषु प्रतिपन्नात्ममूर्तिषु ॥ त्रिदशी रूतपोरायं स्वर्गतिरमकल्पयत्
१०१ ॥ निर्वर्त्येवं दशमुखनयो ह्येदिकार्यसुराणां विष्कसेनः स्वतनुमविशत्सप्तलोकप्र
तिष्ठा ॥ लंकानाथं पवनतनयं चोत्तयं स्थापयित्वा कीर्तिस्तं नदयमिव गिरौ दक्षिणे चोत्तरे
पवनतनयं हनुमतं चोत्तयं कीर्तिस्तं नदयमिव दक्षिणे गिरौ त्रिकूटे चोत्तरे च ॥ १०२ ॥
गिरौ हिमवति स्थापयित्वा सर्वलोकप्रतिष्ठां सर्वलोकाश्रयं रूतां स्वतनुं स्वमूर्तिम
विशत् ॥ १०२ ॥ ॥

सर्ग. १५

राम.
१९

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावरिणश्रीमहोपाध्यायकोलचलमहिनाथसूरिविर
चितायां रघुवंशटीकायां संजीविनीसमारम्भायां रामस्वर्गरोहणं नाम पंचदशः

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासकृतौ
सीतापातालप्रवेशो नाम पंचदशः सर्गः ॥ १५ ॥ ॥

सर्गः ॥ १५ ॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः ॥ श्रीगोपिजनवद्धनाय नमः ॥

रघुवंश.

२०

सर्ग-१५

राम.

२१

रघुवं-श-सं-

९

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ हंदारकायस्य भवंति जंगमंदाकिनीयन्मकरंदविंडः॥ तवारविंदाक्षयदारवि
दं वंदे चतुर्वगचतुष्पदं तत्॥ १॥ अथेति॥ ॥ अथ रामनियणानंतरं इतरेलवादयः सप्तरघु
प्रवीराः॥ यतश्च निर्धारणमिति षष्ठी समासनिषेधः॥ पुरः पूर्वजन्मयस्य तस्य ज्ञावस्तत्तात

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ प्रथेतरे सप्तरघुप्रवीरा ज्येष्ठं पुरोजन्मतया
गुणैश्च॥ चक्रुः कुरारलविशेषभाजं सौत्रात्रमेषां हि कलानुसारि॥ १॥

या गुणैश्च ज्येष्ठं कुरारलविशेषभाजं तत्र तु श्रेष्ठवस्तुना गिनं चक्रुः॥ तडकं जातौ जा
तौ यडकं तडकमभिधीयत इति॥ तथा हि॥ सुत्राहणां ज्ञावः सौत्रात्रं॥ हायनां ते
त्यादिना युवादित्वादणप्रत्ययः॥ तेषां कुरारलवाही दानां कलानुसारि वंशानुगतं
हि॥ १॥ ॥

सर्गः १६

रामः

९

त इति॥ ॥ सेतुर्जलबंधः वात्रा कृषिगोरक्षणादिवात्रा कृष्यायुदंतयोरिति विश्वः॥ गजबंधः आकरेऽप्योगज
ग्रहणं ते मुख्यप्रधानं तेषां तैरबंधैः सफलैकमर्मभिः असुद्धिता अतिसमर्था अपीत्यर्थः॥ ते कुरार
दयः प्रविज्यते इति प्रविजागाः॥ अन्योन्यदेशप्रविजागानां यासीमातां वेलां समुद्रा इव नम
तीयुः॥ नातिचक्रुः॥ अत्र कामंदकः॥ कृषिर्वणिक् यद्योऽर्गसेतुः॥ कुंजरबंधने॥ रवन्या
ते सेतुवात्री गजबंधमुख्यैरसुद्धिताः कर्मनिरयबंधैः॥ अन्योन्यदेशप्रविजागसीमां वेलां
समुद्रा इव नमतीयुः॥ २॥ चतुर्भुजांशप्रभवः सतेषां दानप्रवृत्तेरनुपारतानां॥ ॥
करबद्धादानं श्रुत्या नोचनिवेशनं॥ अष्टवर्गमिमं साधुः सुसंवृद्धोऽपि वर्धयेदिति॥ ३॥ ॥
चतुर्भुजेति॥ ॥ चतुर्भुजो विष्णुसस्यांशः रामादयस्ते प्रभवः कारणानियमसः तथोक्तः॥
दानं नैत्या गोमदश्चादानं गजमदेत्या ग इति विश्वः॥ प्रवृत्तिर्वापारप्रवाहश्च दानप्रवृत्तेरनु
पारतानां कुरारलवाहीनां सवंशः सामयोनिः सामवेदप्रवचोदप्रवचोदानप्रवृत्तेरनुपारतानां॥

रघुवं-८१-

२

सुरदिपानांदिगगाजानांवंश इव अष्टधामिन्नः सन्विप्रससारविस्तृतो नृत्तः॥सामयोनिरि
त्यत्रपाजकावः॥सूर्यस्यांडकपालेदेसमानीयप्रजायतिः॥हस्ताभ्यां परिगृह्य पसप्त
सामान्यगयतः॥गायतो ब्रह्मणसस्मात्समुत्पेतुर्मतंगजा इति॥३॥॥अथेति॥॥अ
थ अर्थे धर्मरात्रेः अर्धरात्रः॥अर्धनपुंसकमित्येकदेशमासः॥अहः सर्वेकदेशेत्या
सुरदिपानामिव सामयोनिर्निन्नोष्टधा विप्रससारवंशः॥३॥अथाधरात्रेस्त्रिमितप्र
दीपे शय्यागृहे सुप्तजने प्रबुधः॥कुराः प्रवासस्तकळत्रवेष्टामदृष्टपूर्वविनितामप
दिनासमासांतोः च प्रत्ययः॥रात्राह्नाः पुंसातिनियमात्युद्भिन्नगत्वं॥तस्मि
न् अर्धरात्रे निशीथे स्त्रिमितप्रदीपे सुप्तजने शय्यागृहे प्रबुधः॥न तु प्रसुप्तः कुराः प्र
वासस्तकळत्रवेष्टां प्रोषितनर्तकावेष्टां॥अदृष्टपूर्वमित्यदृष्टपूर्वांतां सुप्नुयेतिस
मासः॥वनितामपश्यत्॥४॥॥

सर्ग-१६

राम-

२

सेति॥॥सावनितासाधुसाधारणपार्थिवर्धेः सजनसाधारणराज्यप्रियः॥पुरुहूतजासः
इन्द्रतेजसः॥परेषां ज्ञातृणां जेतुः बंधुमतः तस्य कुरास्य पुरस्तात् स्थित्वा जयशब्दपूर्वं य
था तथा अजलिबन्ध॥५॥॥अथेति॥॥अथ सविस्मयः पूर्वार्धे न शरीरपूर्वभागे न विसृष्ट
सासाधुसाधारणपार्थिवर्धेः स्थित्वा पुरस्तात् पुरुहूतजासः॥ जेतुः परेषां जयशब्दपूर्वं
तस्यां जलिबन्धुमतो बन्धु॥५॥अथातपोढागलमप्यगारं छाया मिवादर्शितं प्र
विष्टां॥सविस्मयो दाशरथेस्तनूजः प्रोवाच पूर्वार्धविसृष्टतल्पः॥६॥बलब्ध्यां त
रासावरणे पिगे हे योगप्रजावो न च लक्षते ते॥

तल्पः तत्कुरास्यो दाशरथेस्तनूजः कुराः
अनपोढागलमनुष्ठाटितविष्कंजमपि तद्विष्कंजे गलं न नेत्यमरः॥अगारमादर्शितं छा
यामिव प्रविष्टां वनितां प्रोवाच अवदत्॥६॥लब्धेति॥॥कात्वमिति॥॥सावरणे पिगे हे पि
लब्ध्यांतरालब्धावकाशात्वमिति शेषः॥योगप्रजावश्च ते न लक्षते॥॥

रघुवं-टी-

३

मृणालिनी है मं हि म कृत मुप रागे उपद्रवं इव निर्वृता नां डः खितानां आकारं विन विचि न हियो
गि नां डः ख म स्तीति जावः ॥ ७ ॥ का त्वमिति ॥ ॥ किं च हे शुभे त्व का क स्य वा परिग्रहः पत्नी ॥ ते त व
म द म्मा ग म कार णं वा किं ॥ वशि नां र घू णां म नः पर स्त्री पु वि ष ये वि मु र्वा प्र वृ त्ति र्य स्य त त
वि न र्षि चा कार म नि र्वृ ता नां मृ णा लि नी है म मि वो प रा ग म् ॥ ७ ॥ का त्वं शु भे क स्य परिग्र
हो वा किं वा म द म्मा ग म कार णं मं ते ॥ आ च क्ष्व म त्वा वशि नां र घू णां म नः पर स्त्री वि मु
ख प्र वृ त्ति ॥ ८ ॥ त म ब्र वी त्सा गु रु णा न व द्यां या नी त यौ रा ख प दो न्मु खे न ॥ त स्याः पुरः
सं प्रति वी त ना थां जा नी हि रा ज न्म धि दे व तां मां ॥ ९ ॥

सावनितातं ऊरां अत्रात् ॥ अनवद्या अदोषाया पूः स्वपदो न्मुखेन वि सुपदो न्मुखेन गुरु
णा त्वत्पि ज्ञानी त यौ रा ॥ हे रा ज न्मां सं प्रति वी त ना थां अ ना थां त स्याः पुर न ग र्पाः अ यो ध्या याः
अ धि दे व ता जा नी हि ॥ ९ ॥ ॥

सर्ग-१६

राम

३

वस्यौकसारमिति ॥ ॥ सौ रा ज्ये न रा ज न्म त्र या हे तु ना व धो त्स व या वि न्म त्वा व स्वी क सां रां अ ल क
पुरी ॥ अ ल का पु री व स्यौ क सा रा स्या दि मा नं पु ण्य को त्स्त्रि या मि ति या द वः ॥ अ थ वा मा न सो त्र र
शे ल शि ख र व र्ति नी श क्र न ग री व स्यौ क सा रा श क स्ये ति वि ष्णु पु रा णा त् ॥ ता म भि नू य स म ग्र श
क्तौ सूर्य वं शे त्व यि स ति क रु णा म व स्त्वां दी नां द शो प्र प न्ना प्राप्ता ॥ १० ॥ ॥ वि शी र्षे ति ॥ ॥ दी ना
म व स्त्वा व र्ण य ति ॥ ॥ त ल्या न्य द्वा ल काः ॥ त ल्यं श य्या द दारे धि त्म म र ॥ अ द्वा स्त गृ ह ने दाः ॥
व स्यौ क सा रा म भि नू य सा हं सौ रा ज्य व धो त्स व या वि न्म त्वा ॥ स म ग्र श क्तौ त्व यि सूर्य वं शे स
ति प्र प न्ना क रु णा म व स्त्वा ॥ १० ॥ वि शी र्षे त ल्यो ग्र ह स नि वे शः प र्य स्त स्म लः प्र चु णा वि ना मे
अ दृं न क्ते च तु क्ते च क्षौ मे अथे गृ हां तरे इ ति वि श्वः वि शी र्णा नि त ल्या ना म द्वा नां च रा ता नि य स्य
स त थो क्तः ॥ अ थ वा वि शी र्षे क ल्ये ति वा पाठः ॥ अ द्वाः क्षौ माः ॥ स्या द दृः क्षौ म म स्त्रि या मि त्म
म रः ॥ इ व द स मा प्र वि शी र्षे नि वि शी र्षे क ल्या नि अ दृ श ता नि य स्य स त थो क्तः ॥ प र्य स्त श
लः स्त स्र प्रा का रः ॥ प्रा का रो व रु णः शाल इ त्य म रः ॥ प्र चु णा स्ता मि ना वि ना ए वं नू तो मे

रघुवं. टी.
४

निवेशनं प्रसन्नमिदं सख्यं अस्मादिनीलार्कं च यानिलेन निलेन निन्नमेधं दिनांतं विडंबयति
तु करोति ॥ ११ ॥ ॥ निशास्विति ॥ ॥ निशासुनास्वतिदीप्तिमंतिकलानि अमकमधुराणि नूपुरा
णि नूपुराणि सांतासां अत्रिसारिकाणां ॥ कांताधिनी तुयायातिसंकेतं सानिसारिकां

विडंबयत्यस्तनिमग्नसख्यं दिनांतमुग्रानिलनिन्नमेधं ॥ ११ ॥ निशासुनास्व
कळनूपुराणां यः संचरो भूदत्रिसारिकाणां ॥ न दत्तु खोल्कावचि
तामिषानिः सबाध्यते राजपथः शिवाभिः ॥ १२ ॥

त्वमरः ॥ यो राजपथः ॥ संचरत्यनेनेति संचरः ॥ संचारसाधनमरुत् ॥ गोचरसंचरे
त्यादिना घञ्प्रत्ययां तो निपातः ॥ सः राजपथः ॥ न दत्तु मुखेषु या उक्तास्तानिरव
चितामिषानि रन्विष्टमांसानिः शिवानिः क्रोष्टुनिर्वात्य ते गम्यते ॥ वहेरन्यो वहिधातु
रस्तीत्युपदेशः ॥ १२ ॥

सर्ग. १६

राम
४

आस्फालितमिति ॥ ॥ यदंशः प्रमदाकरायै रास्फालितं सत्ताडितं सत्तजलक्रांतिस्थितिः ॥ मृदं
गानां यो धीरध्वनिस्तन्मगच्छत ॥ अन्वकरोत् ॥ तद्दीर्घिकाणामंशः इदानीं वन्ये महिषैः कर्तुमि
ष्टं गैर्विषाणैर्विहृतं सत्क्रोशति न तु मृदंगध्वनिमनुकरोतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ वक्ष्ये शया इति ॥ ॥ य
ष्टिरेव निवासः स्नाने तस्य संगतं वक्ष्ये शरीरते इति वक्ष्ये शयाः ॥ अधिकरणे शरीरे रित्यन्वयः
आस्फालितं यत्प्रमदाकरायै मृदंगध्वनितामगच्छत ॥ वन्ये रितानी महिषैस्तदंशः मृ
गाहृतं क्रोशति दीर्घिकाणां ॥ १३ ॥ वक्ष्ये शया यष्टिनिवाससंगतं मृदंगशब्दपगमादला
स्याः ॥ प्राप्तादावोल्का हतशेषवर्हाः क्रीडामयूरावनबर्हिणत्वे ॥ १४ ॥ ॥ ॥

शयवासिधकाद्यादित्यलुक् ॥ मृदंगशब्दानां अपगमादलादादलास्याः नृत्यमृग्याः ॥
देवदावो वनारण्यवन्ही इत्यमरः ॥ तस्य उल्कानिः स्फूर्तिर्गैर्हतेन्योदग्येयः शेषाणि व
हणियेषां ते क्रीडामयूरावनबर्हिणत्वं वनमयूखत्वं प्राप्ताः ॥ १४ ॥ ॥

रघुवं-ता.
५

सोपातेति ॥ ॥ किंचयेषु सोपानमार्गेषुरामाः रमण्यः सरागान् लाक्षासां दान् चरणान् नि
क्षिप्तवत्यः तेषु सोपानमार्गेष्वद्यसद्यो हतस्यं कुनिर्मरितमृगैर्वाघैरसदिग्धं रुधिर
लिप्तपदं निधीयेते ॥ १५ ॥ ॥ चित्रेति ॥ ॥ पद्मवनावतीर्माः प्रविष्टाः तथालिखिता इत्य

सोपानमार्गेषु च ये पुरामानि क्षिप्तवत्यश्चरणान् सरागान् ॥ सद्यो हतस्यं
कुनिरस्त्रदिग्धं व्याघ्रैः पदं तेषु निधीयते मे ॥ १५ ॥ चित्रद्विपाः पद्म
वनावतीर्माः करेणुभिर्दत्तमृणालनंगाः ॥ नरवोक्ता उवाच विनि
लकुंजाः संरब्धसिंहप्रभृतिवहति ॥ १६ ॥

व ॥ करेणुभिः स्त्रीनां स्त्रानेने इत्यमरः ॥ दत्तमृणालनंगाश्चित्रद्विपाः आलेख्यमातेगाः नखा एव
कुशासोपासाघातैर्विनि लकुंजाः संतः संरब्धसिंहप्रभृतं कुपितसिंहप्रहारं वहन्ति ॥ १६ ॥

सर्ग-१६

रामः
५

संज्ञेति ॥ ॥ उक्तांतवर्णक्रमाविशीर्षवर्षवित्यासाधूसराश्च तासां स्तंभेषु योषित्प्रतियातनो नो
स्त्रीप्रतिकृतीनां दारुमयीनां ॥ प्रतिमानं प्रतिबिंबं प्रतिमाप्रतियातना ॥ प्रतिछायाप्रतिकृति
रित्यमरः ॥ फणिभिर्विमुक्ता निर्मोकाः कंचुका एव यः दृष्टाः ॥ समौ कंचुकनिर्मोको इत्यमरः ॥
संगात्सक्तत्वात्तनोत्तरीयाणि भवंति ॥ १७ ॥ कावेति ॥ ॥ काळांतरेण कालभेदवशेन तस्या
संज्ञेषु योषित्प्रतियातनानामुक्तांतवर्णक्रमधूसराणां ॥ सनोत्तरीयाणि भवंति संग
निर्मोकपट्टाः फणिभिर्विमुक्ताः ॥ १७ ॥ काळांतरस्यामसुधेषु नक्तमितस्ततोस्त
दृष्टां ऊरेषु ॥ त एव मुक्तायुगश्रुधयोपि हर्म्येषु मूर्च्छंति न चंद्रपादाः ॥ १८ ॥

मसुधेषु मलिनचूर्णेषु इतस्ततोस्तदृष्टां ऊरेषु हर्म्येषु नक्तं मुक्तायुगानां श्रुधिरवश्रुधिः
स्वाच्छं पेषांते तादृशः त एव पूर्वये मूर्च्छंति त एव चंद्रपादाः चंद्ररश्मयः ॥ पादारश्म्येधि
बुध्यां शास्त्रमरः ॥ न मूर्च्छंति न प्रतिफलंतीत्यर्थः ॥ १८ ॥

रघुवं. रा. सं.
६

आवर्ज्येति॥ किंच विलासिनीभिः सदयं यथा तच्छाखाः लतावयवानावर्ज्य आनमय्यया संलता
ने पुष्पाण्युपानि गृहीतानि ताः मदीया उद्यानलताः वन्यैः पुलिंदैर्लेखविशेषैः रिववानरैरुनयै
रित्यर्थः॥ किं प्रपंतं पीड्यते॥ किं प्रातेः कर्मणि लट्॥ नेदाः किरातशबरपुलिंदास्ते लज्जातय इत्य

सर्ग १६

आवर्ज्यशाखाः सदयं च यासां पुष्पाण्युपानि विलासिनीभिः॥ वन्यैः पुलिंदैरेव वा
नरैस्ताः किं प्रपंतं उद्यानलता मदीया॥ १९॥ रात्रावना विहृत दीपनासः कांता मुख
श्रीविद्युतादिवापि॥ तिरस्क्रियंते क्रमितं तु जालैर्विलिखन् धूपप्रसरागवाक्षाः॥ २०॥

मरः॥ १९॥ रात्राविति॥ रात्रावना विहृत दीपनासः दीपप्रजाला इत्यर्थः॥ दिवा
पि दिवसेपि कांता मुखानां स्त्रीमुखानां श्रिया कांत्या विद्युत्कारहिताः विलिखन् धूपप्रसरोये
पाते गवाक्षाः क्रमितं तु जालैर्विलिखन् तांस्तु विहृतानैः तिरस्क्रियंते छाद्यंते॥ २०॥

राम.
६

बलिक्रियेति॥ बलिः पूजोपहारस्यादिति शाश्वतः॥ बलिक्रियावर्जितानि सैकितानि येषां तानि स्ना
नीयानि स्नानसाधनानि चूर्णदीनि॥ कृत्यलुतो॥ बज्रलमिति करणेः नीयप्रत्ययः॥ स्नानीयसं
सर्गभना प्रवृत्तिसरपूजकानि शून्या निरिक्तानि उपांतेषु वानीरगृहाणि दृष्ट्वा हृदये परितप्ये

बलिक्रियावर्जितसैकितानि स्नानीयसंसर्गमना प्रवृत्तिः॥ उपांतवानीरगृहाणि दृ
ष्ट्वा शून्यानि स्मृत्वा सरपूजकानि॥ २१॥ तदहं सीमावसती विसर्ज्य मासं सुपैतुं क
लराजधानी॥ हित्वा तदुं कारणमावुषीतां यथागुरुस्ते परमात्ममूर्तिः॥ २२॥

तदिति॥ तत्र स्मादिमां वसतिं कशावतीं विसर्ज्य कलराजधानीमयोध्यो अभ्युपैतुमर्ह
सि॥ कथमिव ते गुरुः पितारामः तां प्रसिधां कारणवशांमावुषीतदुं मानुषमूर्तिं हित्वा
परमात्ममूर्तिं यथाविष्णुमूर्तिमिव॥ २२॥

तथेति॥॥रघुणां प्राग्रहरः ज्येष्ठः कुशः तस्याः पुरः प्रणयं। याज्ज्ञां प्रतीतो ह्यः स न प्रत्यग्रहीत्स्वा
चकार स्वीकृतवान्॥ पुराधिदेवताप्यनिष्कृतमुखप्रसादाश्च जाजादिति भावः शरीरबंधेन श
रीरयोगेन करणेन तिरोबभूवे च तर्द्धधे॥२३॥॥तदिति॥॥नृपतिः कुशः तद्विदुतं रात्रि वृत्तं रात्रि
वृत्तांतं प्रातः संसदिस्नायां द्विजेभ्यः शशंस॥ ते दिजाः श्रुत्वा एनं कुशं कुलराज धाम्या साक्षा
तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः प्रत्यग्रहीत्स्वाग्रहरीरघुणां॥ पुरस्येप्यनिष्कृतमुखप्रसादाश्च
रीरबंधेन तिरोबभूव॥२३॥ तद्विदुतं संसदि रात्रि वृत्तं प्रातर्द्विजेभ्यो नृपतिः शशंसः॥ श्रु
त्वा त एनं कुलराज धाम्या साक्षात् तत्वे ह तमभ्यनंदन्॥२४॥ स्वयमेव पतित्वे विषये ह तम
भ्यनंदन् पतित्वेन ह तो सौ त्य पूजयन्॥ आशीर्भिरिति शेषः॥ अत्रागार्यः॥ दृष्ट्वा स्वप्ररोज
नं नैव सुप्या तश्चादृशो यः स याकं विधत्ते॥ शंसेदि हंत न साधु द्विजेभ्यस्ते चाशीर्भिः प्राणये
पुनरेंद्रं॥ इदमपि स्वप्रतुल्यमिति भावः॥२४॥॥

कुशावतामिति॥॥सकुशः कुशावतीं श्रोत्रियेषु छंदसेषु च धीनां श्रोत्रियसात्॥ तदधीनवचनमिति स
ति प्रत्ययः॥ श्रोत्रियः छंदोधीत इति निपातः॥ श्रोत्रिय छंदसा समावित्पमरः॥ यात्रानुकूलेऽहनि सावरो
धः सांतः पुरः स न वायुरज्रवृंदैरिव सैन्यैरनुगुतः स न अयोध्यामभिमुखः प्रतस्ते॥२५॥ साकेतुमा
ला एव उपवनानियस्याः सा ह हृदिः नागैर्गजैर्विहारशैलैः अनुगते वसिता॥ रथ एव उदारप्रहाय
कुशावतीं श्रोत्रियसा चरुत्वा यात्रानुकूले हनि सावरोधः॥ अनुदुतो वायुरिवाज्रवृंदैः सौम्ये
रयोध्याभिमुखः प्रतस्ते॥२५॥ साकेतुमालोपवना हृदि विहारशैलानुगते वनागैः॥ सेना
रथोदारग्रहा प्रयागे तस्या नवजंगमराजधानी॥२६॥ तेनातपत्रामलमंडलेन प्रस्थापितः पू
र्वनिवासरुमिः॥ स्याः सा सा सेना तस्य कुस्य प्रयागे जंगमराजधानी संचारिणी नगरी वा न
वत बभूव॥२६॥॥तेनेति॥॥आतपत्रमेव असंलं मंडलं बिंबं यस्य तेन कुशेन पूर्वनिवासरु
मिं प्रतिप्रस्थापितो॥॥

बलौघः आतपत्रवदमलमंडलेनोदितेन शशिनावेलां नीयमानः प्राप्यमाणः ॥ उदकमस्यास्तीति उ
 दन्वानुदधिरिव बज्रौ ॥ उदन्वानुदधौ चेति निपातनात्साधुः ॥ २७ ॥ तस्येति ॥ प्रयातस्य प्रसि
 तस्य तस्य कृशस्य वरूणिनीनां सेनानां कर्कशाणां ॥ कर्तृकर्मणोः कृतीति षष्ठी ॥ पीडां सोदुमपयान्
 वतीव शक्तेव वसुंधरा रजश्चलेन द्वितीयं विस्तुपदं आकाशं अध्यासुरो हेवेत्युत्प्रेक्षा ॥ २८ ॥ उद्यद्ये
 बज्रौ बलौघः शशिनोऽनेन बेलामुदन्वानिवनीयमानः ॥ २७ ॥ तस्य प्रयातस्य वरूणिनीनां पी
 डा मपयान् वतीव सोदुं ॥ वसुंधरा विस्तुपदं द्वितीयं मध्यासुरो हेवरजश्चलेन ॥ २८ ॥ उद्यद्ये
 नागमनाय पश्चात्पुरो निवेशे च पश्चिन्नजंती ॥ सायत्र सेनाददृशेन पश्यतत्रैव सामग्यं मतिं च का
 छेति ॥ पश्चात्कृशावत्यागमनाय प्रयाणाय तथापुरः अग्रे निवेशे निमित्ते निवेशे चेत्युत्प्रेक्षा ॥ २९ ॥
 र्थः ॥ उद्यद्येना उज्जता ॥ अत्र समुदाहृत्यो यमो ग्रंथ इत्यस्य सकर्मकादिकारत्वादात्मनेपदं ॥
 पश्चिन्नजंती नृपस्य कृशस्य सेनायत्र पश्चात्पुरो मध्ये वा ददृशे तत्रैव सामग्यं मतिं कच्छता बुधिं
 चकार अपरिमिता स्य सेना इत्यर्थः ॥ २९ ॥

तस्येति ॥ नेतुः तस्य कृशस्य द्विपानां मदवारिनिःसेकात्तुरंगसागांखुरानिघातात् च यथा सं
 रभ्ये च पथिरेणुः रजपंकजावपेकतां प्रपेदे ॥ पंक्योपिरेणुत्वमियाय ॥ तस्य तावदस्तीत्यर्थः ॥ ३० ॥
 मार्गेति ॥ वैधेषु विध्यसंबधिसुकटांतरेषु नितं बावकांशेषु ॥ कटकोस्त्री नितं बोधेरित्यमरः
 मार्गेषिणा मार्गवलोकिनी अतएव बज्रधाविनिन्ना महाविरावादीर्घशब्दाश्चे विनादनि
 तस्य द्विपानां मदवारिसेकांखुरानिघाताच्चतुरंगमानां ॥ रेणुः प्रवपेदे पथिपंकजावपे
 कोपिरेणुत्वमियावनेतुः ॥ ३० ॥ मार्गेषिणा साकटांतरेषु विध्यस्य सेना बज्रधाविनि
 न्ना ॥ चकार रेवेव महाविरावा बधप्रतिश्रुतिगुहामुखानि ॥ ३१ ॥

नदध्वनि ध्वानरवस्वान
 स्वानविनिघोषनिहृदिनादनिस्वाननिस्वनाः ॥ आरवा रावसंराव विरावा इत्यमरः ॥
 सा सेनारेवा इव नर्मदेवा ॥ रेवा तु नर्मदा सोमोऽवमेकलकान्यका इत्यमरः ॥ गुहामुखा
 निबधप्रतिश्रुति ध्वानवन्ति चकार ॥ अकरोत् ॥ ३१ ॥

सधात्विति ॥ ॥ धातूनां गेरिकादीनां नेदेनारुणायाननेमिः प्रयाणे ये ध्वनयः श्वेदहेषादयः तेर्मिश्रा
णित्वाणि यस्यावंधिः सप्रभुः ऊराः पुलिंदैः किरातैः उपपादिता समर्पितानि उपायनानि प
रपन्विधं मलं घयन्विधं मलं घयन् ॥ ३२ ॥ तीर्थेति ॥ ॥ तदीये वै ध्ये तीर्थे अवतारे गुणावसेतु
तसंबंधादेतोः प्रतीपगंगामुत्तरतोः सऊरासनभोलंघनेन लोलपक्षाः हंसाः अयत्नेन वाज

सधातुनेहारुणायाननेमिः प्रभुः प्रयाणाध्वनिमिश्रनयः ॥ मलंघयद्विधं मुपायनानि पश्य
नपुलिंदैरुपपादितानि ॥ ३२ ॥ तीर्थे तदीये गजसेतुबंधात् प्रतीपगामुत्तरतोः सगंगा ॥ अ
यत्नवालमजनीबन्धुहंसानभोलंघनेन लोलपक्षाः ॥ ३३ ॥ स पूर्वजानां कपिलेनरोषा
ऋस्मावशेषीकृतविग्रहाणां ॥ सुरालयप्राप्तिनिमित्तमं नस्त्रैश्चोतसंनौलुलितं ववंदे ॥ ३४ ॥

मजनीबन्धुः ॥ चामराण्यन्वन् ॥ अततप्रावेष्टिः ॥ ३३ ॥ सेति ॥ ॥ सऊराः कपिलेन मुनिनारो
षात् नस्मावशेषीकृतविग्रहादेहायेषां तेषां पूर्वजानां वृक्षानां सागराणां सगरपुत्राणां सुरालय
स्य स्वर्गस्य प्राप्तिनिमित्तं नौलुलितं क्षुभितं त्रिस्तोतसं दं त्रैस्तोतसंगंगमं नो ववंदे ॥ ३४ ॥

इतीति ॥ ॥ इति कैश्चिदहो निरध्वनो अंतो अवसाते ऊराः सरधाः कूलं समासाद्य विवताध्वराणां
विस्तृतमखानोरघूणां वेदिः ॥ प्रतिष्ठा आस्पदं येषां तान् यूपान् शतशः अपश्यत् ॥ ३५ ॥ ॥
आधूयेति ॥ ॥ कुलराजधाम्ना उपवनात् वायुः कुसुमद्रुमाणां शाखा आधूय ईषत् धत्वा सु
इत्यध्वनः कौश्चिदहो निरन्ते कूलं समासाद्य ऊराः सरधाद्याः ॥ वेदिप्रतिष्ठान्वितताध्वरा
णां यूपानपश्यत् शतशोरघूणां ॥ ३५ ॥ आधूय शाखाः सरलद्रुमाणां स्पृष्ट्वा च शीतान् सरधू
तरंगान् ॥ तं क्रांतसैन्यं कुलराजधाम्नाः प्रत्युज्जगामोपवनात् वायुः ॥ ३६ ॥ अथोपशल्ये
रिपुमग्रशल्यस्तस्याः पुरः पौरसखः सराजा ॥

रभिर्मंदश्चेत्यर्थः ॥ शीतान् सरधूतरंगान्
च स्पृष्ट्वा नेन शैत्योक्तिः ॥ क्रांतसैन्यं तं ऊरां प्रत्युज्जगाम ॥ ३६ ॥ ॥ अथेति ॥ ॥ रिपुपुमग्रं
शल्यं शंकुः शरो वा यस्य सः ॥ शल्यं शंकुः शरं वै शस्त्रं इति विश्वः ॥ पौराणां सखा पौरसखः ॥

कुलस्य ध्वजश्चिह्नस्तः॥ बलीसराजचलाश्चलंतो वा ध्वजायेषां तानि वलानि सैन्यानि तस्याः
पुरः पुष्पाः उपशाल्येया ग्रामांते॥ मामांतमुपशाल्येयादित्यमरः॥ निवेशयामास॥ ३७॥ ॥
तामिति॥ ॥ प्रजुणानियुक्ताः शिल्पिनां तक्षादीनां संघाः संवृतसाधत्वात्तिलितोपकर

कुलध्वजस्तानि च लब्धजानि निवेशयामास बलीवल्यानि॥ ३७॥
तां शिल्पिसंघाः प्रजुणानियुक्तास्तथागतां संवृतसाधनत्वात्॥ पु
नर्नवाचक्रुरप्यो विसर्गमेघानि दाघय पितामिवोर्वी॥ ३८॥ ॥

णत्वा त्रांतथाचतां शून्यामित्यर्थः॥ पुरमेयोध्यां मेघा अपां जलानां विसर्गज्जलसेका
न्निदाघय पितामिव तत्रोत्तमिव नवी चक्रुः परिहर्यो चक्रुः॥ ३८॥ ॥

तत इति॥ ॥ ततो रघुप्रवीरः कशः प्रतिमादेवताः प्रतिकृतयः अर्चा इत्यर्थः॥ परार्धप्रतिमा गृहायाः प्रश
स्तदेवतायतनायाः पुरः उपोषितैः वास्तुविधानविधिः प्रयोज्यैः सह पशूपहारैः सपशूपहारो सपयं
निवर्तयामास॥ अत्रण्येतात्पिच्छा पुनरित्यनुसंधेयं॥ अत्रथावृत्तेरकर्मकस्य करोत्यर्थत्वे कारय
त्यर्थाभावप्रसंगाद्भवितव्यं तैरन्यतकता प्रयोज्यत्वेन निर्देशात्मयोगांतरस्य सापेक्षितत्वात्॥ ३९
ततः सपयंसपशूपहारो पुरः पुरार्धप्रतिमा गृहायः॥ उपोषितैः वास्तुविधानविधिनिव
र्तयामास रघुप्रवीरः॥ ३९॥ तस्याः पराजोपपदं निशांतं कामीवकांता रुदये प्रविश
यथाहमथैरनुजीविलोकां संजावयामास गृहे स्तदीयेः॥ ४०॥

तस्या इति॥ ॥ तस्याः पुरः सं
बंधिराजोपपदं राजशब्दपूर्वं निशांतं राजनवनं॥ निशांतं नवनोषसोरिति विश्वः॥ कामीकांता रु
दयमिव प्रविशत्येति निशांतैरनुजीविलोकं त्रमात्यादिकं यथा प्रधानं मान्यानुसारेण यथाहं य
थोचितं तत्र उचितं गृहे इत्यर्थः संजावयामास॥ कामीवतत्सहचरानित्यं संजावयामासेति ध
निः॥ ४०॥ ॥

सेति॥ विपणिस्तानिपण्यानिक्रयविक्रयाहवस्तुनियस्याः साविपणिः पण्यवीचिकेत्यमरः॥ सा
 पूः अयोध्यामंडरासंश्रयिनिः अश्वशालासंश्रयशालैः॥ वाजिशालातुमंडराइत्यमरः॥ तुरंगैर
 धैः॥ जिहक्षीत्यादिना इतिप्रत्ययः॥ शालासुयेविधिनास्थापिताः स्तत्रास्तान्गतैः प्राप्तेनागै
 श्वसर्वांगेषु तथाभरणानियस्याः सानारीवभावनासे॥ ४१॥ वसन्निति॥ समैथिले
 सामंडरासंश्रयिनिस्तरंगैः शालाग्रहस्तंभगतैश्च नागैः॥ परावनासेविपणिस्तत्र
 ण्यैः सर्वांगनक्षत्राणोवनारी॥ ४१॥ वसन्नसतस्यांवसतौरघूणापुराणशोभा
 मधिरोपितायां॥ नमैथिलेयः स्पृहयांचकारजत्रैदिवोनाप्यलकेश्वराय॥ ४२॥
 यः कुरापुराणशोभांश्वशोभांअधिरोपितायांतस्यांरघूणांवसतौअयोध्यायांवसन्दि
 वः नत्रैदेवेंद्रायतथाः लकेश्वरायकवेराय॥ नस्पृहयांचकारातावपिनगणयामासे
 त्वर्थः॥ स्पृहेरीक्षितइति संप्रदानाच्चतुर्थीएतेनायोध्यायअत्यनगराः शिशुपितंगम्यते॥ ४३॥

कुरास्यकुमुदतीसंगमंप्रसीति॥ अथेति॥ अथास्यकुरास्यप्रियाः रत्नेर्मुक्तामणिनिप्रिय
 तामुत्तरीयाणियस्मिंस्तंकांतमत्तं पांडूः स्तनपोलंबिनोहारायस्मिंस्तंनिश्वासहार्यण्यति
 सूक्ष्माण्यश्रुकानियत्रतमेवशीतलप्रापवेपंनेपथ्यउपदेशुमिव॥ त्रुविसमानार्थत्वाद्विक्रम
 कत्वं॥ घर्मोत्रीश्रमाजगाम॥ ४३॥ अगस्मेति॥ अगस्त्यः चिह्नंयस्यतस्मादयनात्कार्गात्तदिति
 अथास्परलययितोत्तरीयमेकांसपांडुस्तनलंबिहारं॥ निश्वासहार्यश्रुकमाजगामघ
 र्मप्रियावेषमिवोपदेष्टुं॥ ४३॥ अगस्त्यचिह्नादयनात्समीपंदिगुत्तरात्तास्वतिसन्नि
 हते॥ आनेदशीतामिववाप्यदृष्टिं हिमश्रुतिं हैमवतींससर्ज॥ ४४॥
 तिसमीपंप्रतिसंनिहतेसति॥ उत्तरादिकृत्त्रानंदशीतांबाप्यदृष्टिमिवहैमवतीं हिमवत्सं
 विधिना हिमद्युतिं हिमनिस्पंदंससर्जन्नत्रप्रोषितप्रियसमाधिगम्यते॥ ४४॥ प्रवृ
 त्ति॥ अतिमात्रंप्रवृत्ततापोदिवसत्रत्यर्थमेवनात्यंतन्वीकुराक्षणादचेत्ये॥

रघुवं. टी. सं.
१२

ताबुजौविरोधस्त्रिययाप्रणयकबहादिनाविरोधनरणेनसानुशयौसानुतापौजायापतीदंप
तीवआस्तांतयोरपितापकार्षसंजवान्तसदृशवन्तामित्यर्थः॥४५॥दिनेदिनशति॥॥दिनेदि
नेप्रतिदिनेशैवलवतिअस्तात्यानिमोपानानांपवपवणिजंग्यसाविमुंचतअतएवउदंडपय
गृहदीर्घिकाणांअंमोनारीनितंबःप्रमाणमस्यनारीनितंबद्वयसंबन्धविहारयोग्यमनूदित्य
उजौविरोधक्रिययाविजितौजायापतीसानुशयाविवास्तां॥४५॥दिनेदिनेशैवलवत्यघ
सातोपानपवणिविमुंचदंजः॥उदंडपयंगृहदीर्घिकाणांनारीनितंबद्वयसंबन्ध॥४६॥
नवेषुसायंतनमहिकानांविजंनपोअंधिषुकैसरेषु॥प्रत्येकनिक्षिप्तपदःसशब्दसंख्या
मिवेषांनमरश्चकार॥४७॥यःप्रमाणेदयसडितिद्वयसचप्रत्ययः॥४६॥॥नवेधिति॥॥नवे
षुविजंनणेनविकासेनउअंधिषुउत्कटसौरजेषुगंधस्येत्यादिनासमासांतकारादेशः॥
सायंतनमहिकानांकुड्यलेषुप्रत्येकमेकस्मिन्निक्षिप्तपदौमकरंदलोभादित्यर्थः॥
नमरएषांकुड्यलानांसंख्यागणानांचकारेव॥४७॥

सर्ग. १६

राम
१२

सेदेति॥॥सेदानुविधमाईनृतनंनखक्षतमंकोयस्यतस्मिन्कामिनीनांकपोलेनृयिष्टंसंदृशिखं
संस्त्रिष्टकैसरअतएवकणांत्युतंअपिशरीषुष्यंसहसानपापात॥४८॥येनेति॥॥रुधिमंतो
धतिकाः॥धारागृहेषुपत्रधारणागृहेषुशिशिरैर्यंत्रप्रवाहैःयंत्रसंचा॥रितसलिलधरैः
सेदानुविधमाईनखक्षतांकेनृयिष्टसंदृशिखंकपोले॥सुतंनकणादिपिकामि
नीनांशरीषुष्यंसहसापपात॥४८॥येनप्रवाहैःशिशिरैःपरीतान्तरसेनधौता
न्मलयोद्भवस्य॥शिलाविशेषानधिगम्यनित्युर्ध्वगृहेषातपमृधिमत॥४९॥
परीतान्मात्रान्मलयोद्भवस्परसेनचंदनोदकेनधौतान्शालितान्शिलाविशेषान्
मणिमयासनान्यधिगम्यतेषुशायित्वाआतपंनित्युःपरिहारयंचक्रुः॥४९॥॥

स्नानेति॥॥ वसंतस्यासहकारिणोऽत्ययेनातिक्रमणेन मंदवीर्योऽति दुर्बलः काममः स्नाना
नश्चिते मुक्ताश्च धूपसंचारणाद्यमित्यर्थः॥ तेषु अनुधूपवासंधूपवासो धूपवासानंतरं वित्यस्ता
सायंतनमल्लिकायेषु तेषु अंगनानां केशेषु बलेनेतैरुद्दिपित इत्यर्थः॥ ५०॥ ॥ आपिंजरेति॥

स्नानाद्मुक्तैश्च धूपवासं वित्यस्तसायंतनमल्लिकेषु॥ कामो वसंतात्ययसंमंदवी
र्यः केशेषु लैने बलमंगनानां॥ ५०॥ आपिंजरा बधरज कणत्वा नमंज्युदारा रु
रुचेर्जुनस्य॥ दग्धापि देहं गिरिशेन पश्चात्वंडी कृता ज्येव मनोजवस्य॥ ५१॥

बधरजः कणत्वाद्या पुरजः कणत्वादापिंजरा उदारा प्राघायसी अर्जुनस्य ककुनक्ष
स्य॥ इन्द्रः ककुनोर्जुन इत्यमरः॥ मंजरी देहं दग्धापि रोषागिरिशेन खंडी कृता मनो
जवस्य ज्यामौर्वविशुशुने॥ ५१॥

मनोजेति॥॥ मनोजगंधमिति सर्वत्र संबध्यते॥ सहकारजगं च तपस्त्रवरवंडं पुराणं निवपि
तां शेरतेनेनेति शीघ्रः॥ पक्षेक्षुरसप्रकृतिकं मद्यं॥ औणादिको धुकप्रत्ययः॥ पक्षेक्षुरसैर
स्त्रीशीघ्रः पक्षरसः शिव इति यादवः॥ पाटपाः पुष्पं पाटलेन बंधे तया टले च संबधता परस्परं
संघट्टयता निदाघावधिना ग्रीष्मकाळेना अवधिस्त्ववधाने स्यात्सीमिकाळे बलेपि चेति विश्व

मनोजगंधं सहकारजगं पुराणशीघ्रं नवपाटले च॥ संबधता कामिजनेषु दोषाः स
वे निदाघावधिना प्रमृष्टाः॥ ५२॥ जनस्य तस्मिन् समये विगाढे बहूवतुर्द्वौ सविशेष
कांतौ॥ तापापनोदक्षमपादसेवी सचोदयस्यो नृपतिः शशी च॥ ५३॥

कामिजनेषु विषये सर्वे दोषाः तापादयः प्रमृष्टाः परिहृताः॥ ५२॥ जनस्येति॥॥ तस्मिन्
समये ग्रीष्मे विगाढे कठिने सति जनस्य द्वौ सविशेषं सातिशयं यथा तथा कांतौ बहूवतुः॥
तापापनोदक्षमपादयोरघ्नोः पादानी रश्मानी च सेवाय योस्तौ॥ उदयस्तौ अमुदयस्तौ
स नृपतिः शशी च॥ ५३॥

अथेति॥॥अथोर्मिबुलोलाः सलसाः उमदाः राजहंसाः यस्मिन्तस्मिन्लोलश्चलसरुस्तयोरित्यमरः॥
रोधोलतापुष्पाणां वहैः प्रापके॥ पचाद्यचग्रीभेसुखेसुखकरेसरयाः अंतसिपयसि॥ तस्यकुलस्य
वनितासरवस्वनिताभिः सहेत्यर्थः॥ विहनुमिच्छावन्व॥४५॥॥ स इति॥॥ चक्रधरप्रभावः॥ विष्णु
तेजाः सङ्कशः तीरन्मौविहिता उपकार्यायस्पात्माना योजालं एवामस्तीति आनायिनो जालिका

अथोर्मिलोली नमदराजहंसेरोधोलतापुष्पवहैसरयाः॥ विहनुमिच्छावनितासरवस्वतस्यां नसि
ग्रीभसुखेवन्व॥५४॥ सतीरन्मौविहितोपकार्यामानायिनिस्त्वामपकृष्टनक्रा॥ विगाहि
तुं श्रीमहिमानुरुत्पं प्रचक्रमेचक्रधरप्रभावः॥५५॥

जालमानाय इति निपातः॥ आनायः पुं
सिजालं स्पष्टित्यमरः॥ तैरपकृष्टनक्रामपनीतग्राहंतां सरपूं श्रीमहिम्नोः संपत्प्रभावयोः अ
नुरुत्पं विगाहितुरं प्रचक्रमे॥ अत्रकामंदकः॥ पुरितापिषु वासरेषु पश्यन्तदत्वेत्वात्पितमा
प्रसैत्यचक्रं॥ सुविशोषितनक्रमानजालव्यवगाहेतुमुद्रुत्समेत इति॥५५॥ ॥

सेति॥॥ सासरित्सरयूः तीरसोपानयेन अवतारावेदे तरणादन्योन्यकेयूरविषं घट्टिनीभिः सन्न
धांगदसंघर्षिणीभिः सन्नक्षोभापि सन्नपुरचलनानिपदानिपासांताभिरेगनानिहेतुभिः उद्दि
ग्रहंसाचकितमराः आसीत्॥५६॥॥ परस्परं इति॥॥ वौसंश्रयः परस्परस्युक्षयोसेचनेत्यराणां

सातीरसोपानपथावतारादन्योन्यकेयूरविघट्टिनीभिः॥ सन्नपुरक्षोभपदानिरासीत्
द्विग्रहंसासरिदंगनानिः॥५६॥ परस्परक्षेपणतत्पराणां तासां नृपोमजनराग
दर्शा॥ नौसंश्रयः पार्श्वगतां किरातीमुपात्तवालव्यजनां बजाषे॥५७॥ ॥

आसक्रान्तां तासां स्त्रीणामजनरागे॥ अत्रिलाषस्तदर्शानृपः पार्श्वगतां उपात्तवालव्यजनां
गृहीतचामरां किरातीचामराहिणीबजाषे॥ किरातस्तुमुमांतरे॥ स्त्रियांचामरवाहिन्यां
म्लेच्छजात्यंतरेदयोरितिकेशवः॥५७॥ ॥

रघुवंश-
१५

पश्येति ॥ ॥ गलितो गरागैः क्षालितचंदनैर्मदीयैः शतशोऽवरोधैर्विगात्यमानोऽवलोक्यमानो
वृषः सरस्वप्रवाहः सान्नः समेघः संधोदयः संध्याविर्भावस्वानेकं बानाविधं वर्णं स्फुरीत
दिकंपुष्पतिपश्यवाक्यार्थः कर्म ॥ ५८ ॥ विलुप्तमिति ॥ ॥ नौलिलुलितानिर्नोक्षुण्णितानि र

पश्यावरोधैः शतशोर्मदीयैर्विगात्यमानो गलितो गरागैः ॥ संधोदयः सान्न इवैष
वर्णपुष्पत्यनेकं सरस्वप्रवाहः ॥ ५८ ॥ विलुप्तमंतः पुरसुंदरीणां यदंजनं नौलुलित
निरङ्गिः ॥ तद्वधती निर्मदरागशोचो विलोचनेषु प्रतिमुक्तमासां ॥ ५९ ॥

ङ्गिः अंतः पुरसुंदरीणां यदंजनं कज्जलं विलुप्तं हतं ॥ तदंजनं विलोचनेषु मदेन याराग
शोचोतां बध्नाति निर्घटयंती निरङ्गिः प्रतिमुक्तं प्रत्यर्पितं ॥ आसां प्रतिनिधिदानमपि त
त्कार्यकारित्वात् प्रत्यर्पितमिवेति चावः ॥ ५९ ॥

सर्ग-१६

राम-
१५

एता इति ॥ ॥ गुरुडर्वहं श्रोणिपयोधरं यस्यात्मन इति विग्रहः ॥ गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानं
रीरमुद्धोदुमशकुवंस एताः बालाः गाढांगदैः श्लिष्टांगदैः बाहुभिः क्लेशोत्तरंडः स्वप्रायं पथा
तयारागवशात् क्रीडाभिनिवेशपारतंत्र्यात् ज्वलंतं तंति ॥ ६० ॥ अमीति ॥ ॥ वारिविहारिणी
नां आसां प्रज्ञं शिनोन्नष्टाः निम्नगायाः श्रोतसि पारिलवाः चंचलाः ॥ चंचलं चपलं चैव पारि

एता गुरुश्रोणिपयोधरत्वादात्मानमुद्धोदुमशकुवंसः ॥ गाढांगदैर्बाहुभिरमुवा
लाः क्लेशोत्तरं रागवशात् ज्वलंतं ॥ ६० ॥ अमी शरीषप्रसवावतंसाः प्रज्ञं शिनो वारिवि
हारिणीनां ॥ पारिलवाः श्रोतसि निम्नगायाः शौवाल लोलान्छलयंति मानान् ॥ ६१ ॥

ज्वलत्यमरः ॥ अमी शरीषप्रसवा एव अवतंसाः कर्षन्त्याः शौवाल लोलान्छलयंति मानान्
प्रियां ॥ जलनीली तु शौवालं शौवल इत्यमरः ॥ मानान्छलयंति प्राडर्भव्यंति ॥ शौवा
लप्रियत्वात् शरीरेषु शौवाल नमत्वात् प्राडर्भव्यंतीत्यर्थः ॥ ६१ ॥

रघुवंश-
१६

आसामिति॥॥विलासिनीनां विलसनशीलानां स्त्रीणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु॥ ययोधरोत्सपिषु शीर्यमाणः
पुस्तनेषु उत्सर्पति उत्सर्पति येतेषु शीकरेषु शीकराणां मधेशीर्यमाणो गलनहारोऽतएव छिड
रोपि स्वयं छिनोपिन संकक्ष्मं लेते विदिमिदिदिदिः कुरजिति कुरचप्रत्यपः॥ शीकरसंसर्गति
छिन्न इति न ज्ञायत इति ज्ञावः॥६२॥॥ आवर्त्तेति॥॥ विलासिनीनां विलसनशीलानां स्त्रीणां॥ वौक

आसोजला स्फालनतत्पराणां मुक्ताफलस्पर्धिषु शीकरेषु॥ ययोधरोत्सपिषु शीर्यमाणः
संलक्षते न छिडरोपि हारः॥६२॥ आवर्त्तशो जानतनाजिकांते जैग्यो लुवां देदचराः स्तना
नां॥ जातानिरूपावयवोपामानान्यहरवर्त्तानि विलासिनीनां॥६३॥

घनसकल्पसंज्ञ इति
घिनुणप्रत्ययः॥ रूपावयवानामुपमेयानां यान्युपमानानि लोकप्रसिद्धानि॥ तान्यहरवर्त्त
निअंतिकगतानि जातानि॥ किं स्पृक्षिमुपाय नमित्यत्राह॥ नतनाजिकांते निम्नानां शोभा
याः आवर्त्तशोभा॥ स्याद्वर्त्तशोभाः॥ लुवां देदचराः स्तनानां देदचराः चक्रवाकाः
उपमानि सर्वत्र संबध्यंते॥३॥॥

सर्ग-१६

राम-
१६

तीरेति॥॥ उत्कलापैरुच्चवर्हेः प्रस्निग्धाः मधुराः केकायेषां ते स्तारस्त्वलीषु बहिर्निर्मयूरैरभि
नेद्यमानं रक्तं प्रायं गीतानुगंगीतानुसारि॥ आसां स्त्रीणां संबंधिवायैव मृदंगस्तस्य वाद्यं वा
द्यध्वनिः॥ श्रोत्रेषु संमूर्च्छति मीमांशोति॥६४॥॥ संहृष्टेति॥॥ संहृष्टवस्त्रेषु जलसेकात् संक्षि

तारस्त्वली बहिर्निरुत्कळयैः प्रस्निग्धकैरभिनेद्यमानं॥ श्रोत्रेषु संमूर्च्छति रक्तमा
सागीतानुगंगवारिमृदंगवाद्यं॥६४॥ संहृष्टवस्त्रेषु बलानितं वेष्टिं प्रकाशं तरितो
उकल्पाः॥ अमीजला हरितस्त्रमौमागमीनें न जंतैरसना कजायाः॥६५॥॥

शोभकेषु अवलानां नितंबेषु अधिकरणेषु इडप्रकाशेन ज्योत्स्नाया अंतरितानि आवृता
नियानि उड्तिनक्षत्राणि तनुल्याः मुक्तामयत्वादिति ज्ञावः॥ अमीजला हरितस्त्रम
गीनिश्चला इत्यर्थः॥ रशना एव कलाया नृषणा निकलापो नृषणे बर्हे इत्यमरः॥ मी
नेतिः शब्दतामित्यर्थः न जंतैः॥६५॥

एता इति ॥ ॥ दपति सखी जनेन प्रतिकरैरुत्पादिता उत्सारिता वारिधारा या निस्ता ॥ स्वयमपि पुनः त
पेव सखी निर्वदनेषु सिक्ता एताः तरुण्यः वक्रैतराग्रैर्जलसेकाद्वज्रैः रलकैः करणैश्चूर्णैः कुंक
मादिभिररुणान्वारिलवान् उदकविह्वलमन्ति वर्षति ॥ ६६ ॥ उद्धधेति ॥ ॥ उद्धधगतबंधा उद्ध

एताः करोत्याडितवारिधारा हसस्वीनिर्वदनेषु सिक्ताः ॥ वक्रैतराग्रैर्लकैस्तारुण्यश्च
ष्मस्तिणान्वारिलवान् वमन्ति ॥ ६६ ॥ उद्धधकेशश्च्युतपत्रलेखो विश्लेषिमुक्ताफलप
त्रचेष्टः ॥ मनोज्ञरावप्रमदासुखानामनोविहारा कुलितोपिवेषः ॥ ६७ ॥ ॥

शः केशाः यस्मिन्सः ॥ च्युतपत्रलेखः ॥ क्षरितपत्ररचनः ॥ विश्लेषिणो विश्रंसिनो मुक्ताफ
लपत्रवेशा मुक्तामयताटका यस्मिन्सः ॥ एवमनोविहारा कुलितोपि जलक्रीडा विजुलि
तो प्रमदासुखानां वेषो नेपथ्यमनोज्ञरावरम्याणां विकृतिरपि श्रियंत नोतीति नवः ॥ ६७ ॥

स इति ॥ ॥ सज्जशः नौ विमानमिव नौ विमानं इत्युपमितसमासः ॥ तस्मादवतीर्य विलोलहारः सन्
ताभिः स्त्राभिः सह करेणुभिः करिणीभिः सह ॥ स्कंधावलग्नः अतएव उद्धता उत्पादिता पद्मिनी न
लिनी येन सा तथोक्तः सन् ॥ न घृतश्चेति कप्रत्ययः ॥ वन्यः द्विपेद्रइवापसुरे मे ॥ ६८ ॥ तत इति ॥ ॥

सनौ विमानादवतीर्य मे विलोलसात्मः सहताभिरमु ॥ स्कंधावलग्नोद्धतपद्मिनी कः
करेणुनिर्वन्त्य इव द्विपेद्रः ॥ ६८ ॥ ततो नृपेणाधिगताः स्त्रियस्ताञ्चाजीसुनासातिश
यं विरेजुः ॥ प्रागेव मुक्ता नयनानिरामाः प्राप्तेऽनीले किमुतोन्मुषुषं ॥ ६९ ॥ ॥

ततो नृपेणाधिगताः स्त्रियस्ताञ्चाजीसुनाप्रकाशनशीलेन ॥ नृपश्चेति चकारादिषु च प्रत्ययः ॥ नृपेण अनुगताः सं
गतास्तास्त्रियः सातिशयं यथा तथा विरेजुः ॥ प्रागेव नीलयोगादूर्ध्वमेव केवला अपीत्य
र्थः मुक्ताः मुक्तामणयौ नयनानिरामाः सुदराः उन्मयस्वेंद्रनीले प्राप्य किमुतानिरामा
तिकिमुवक्तव्यं इत्यर्थः ॥ ६९ ॥

रघुवं-टी.
१८

वर्णोदकैरिति॥ तं कुशं आयताक्षः स्त्रियः कांचनस्पृशंगे मुक्ता नितानि वर्णोदकैः कुंकुमादि
वर्णप्रमसहितोदकैः प्रणयात् स्नेहादसिंचनात्थागतस्तथास्त्रितः वर्णोदकसिक्तः स कुशः
सधातुनिस्पंदो गौरिकप्रमयुक्तो गिराज इवातितरां वनासे अत्यर्थं च कासे॥ ७०॥ तेनेति॥

वर्णोदकैः कांचनस्पृशंगसंस्त्रेयमायताक्षः प्रणयादसिंचन्॥ तथागतः सोतितरां व
नासे सधातुनिस्पंद इवागिराजः॥ ७०॥ तेनावरोधप्रमदासखेन विगाहमानेन सरिद्व
रांतां॥ आकाशगंगारतिरप्सरोनिर्दितो मरुत्वाननुयातलीलः॥ ७१॥ ॥ ॥

अवरोधप्रमदासखेन॥ तः पुरसुंदरी सहचरेण तां सरिद्वरां सरयूं विगाहमानेन तेन
कुशेन आकाशगंगारतिः क्रीडायस्पृशोऽप्सरोनिर्दितः आहतो मरुत्वानिद्रः अनुया
तलीलः अनुकृतश्रीरक्षदिति शेषः॥ इन्द्रमनुकृतवानित्यर्थः॥ ७१॥ ॥

सर्ग-१६

राम-
१८

यदिति॥ यत् आनरणं रामः कुंजयोनेरगस्यादधिगम्य प्राप्य कुशा यराज्येन समंदिदेश राज्यसमेत
स्ममित्यर्थः॥ सलिले विहर्तुः क्रीडितुः अस्य कुशस्य तर्जुना नरणं जयनशीलमाचरणमज्ञातपात
सन्ममज्ज॥ ७२॥ स्नात्वेति॥ असौ कुशः सदारः सत्ययाकामयथेच्छं स्नात्वा विगात्वा तीर
यत्कुंजयोनेरधिगम्य रामः कुशा यराज्येन समंदिदेश॥ तदस्य जैत्रा नरणं विहर्तुर
ज्ञातपातं सलिले ममज्ज॥ ७२॥ स्नात्वा यथाकाममसौ सदारस्तीरोपकार्यं गतमात्र एव
दिव्येन शून्यं बलयेन बाहुमयौ दनेष्यविधिर्ददर्श॥ ७३॥ जयश्रियः संवननं यत्स
दामुक्तपूर्वगुरुणा वयस्मात्॥ या उपकार्यार्थं कृता तां गतमात्रे॥ गत एवावयो दनेष्य
विधिरुतप्रसाधन एव दिव्येन बलयेन शून्यं बाहुं ददर्श॥ ७३॥ जयेति॥ यत्कार
णात्तदा नरणं जयश्रियः संवननं वशीकरणं॥ वशक्रिया संवननमित्यमरः॥ यस्माद्गुरु
णापित्रा आमुक्तपूर्वपूर्वमा मुक्तं धृतमित्यर्थः॥ ॥

रघुवं. टी.
१९

सुषुपेति समासः॥ अतो हेतोः अस्याजरणस्य नृशं नृशं न सेहे लो नान्त॥ कृतो हियस्माधीरः वि
हान्सकृशः॥ कृत्यानि पुष्पाणि आजरणानि च यस्य सः॥ पुष्पे धिवाजरणे पुधते पुनि मत्पु
धिं करोतीत्यर्थः॥ ७४॥ ॥ तत इति॥ ॥ नद्यां स्नाति कोशलेनेति नदी स्नातान्॥ सुपीतियोगवि
जागात्कप्रत्ययः॥ निनदीत्यां स्नातेः कोशल इति वत्त्वं॥ सर्वानायायिनो जालिकान् तस्याज
सेहे स्य न नृशमतो न लो नालुतुत्सु पुष्पाजरणो हि वारः॥ ७४॥ ततः
समाज्ञापयदाशुसर्वानायायिनस्तदिचयेन दीक्षान्॥ वंध्यश्रमा
स्ते सरयूं विगात्थतमृचुरस्तान् मुखारविंदाः॥ ७५॥ ॥
रणस्य विचयेऽन्वेषणे निमित्ते आशुसमाज्ञापयत् आदिदेश॥ ते आनायिनः॥ सरयूं
विगात्थविलोभ्यंध्यश्रमाः विफलप्रयासास्तथापि तज्जित्वा दक्षान् मुखप्रसादा
सम्प्राकमुखाः संतस्तं कृशमृचुः॥ ७५॥ ॥

सर्ग. १६

राम.
१९

कृत इति॥ ॥ हे देव प्रयत्नः कृतः पयसि मयं निमग्नं ते आजरणोत्तमं न लब्धं तर्हि किं गतं त
त्राकः॥ किंतु तदाजरणं अंतर्हृद्वासिना कुमुदेन कुमुदाख्येन नागेन पन्तगेन लोल्याघ्नो
नाडपात्रं गृहीतं नृतं इति वितर्कयामः॥ ७६॥ ॥ तत इति॥ ॥ ततो धनुर्धरः कोपविलोहि
कृतः प्रयत्नो न च देव लब्धं मयं पयस्याजरणोत्तमं ते॥ नागेन लोल्याकुमुदेन नृ
नमुपात्तमं तर्हि दिवा सिनातत॥ ७६॥ ततः सकृत्वा धनुराततज्यं धनुर्धरः कोपवि
लोहिताक्षः॥ गारुत्मतं तीरगतस्तरस्वी जुगं गनाशाय समाददेत्त्वं॥ ७७॥ तस्मिन्
रुदः संहितमात्र एव क्षीनात्समाविधतरंगहस्तः॥ ताक्षः तरस्वी बलवान्सकुनः
धनुराततज्यं अधिज्यं कृत्वा जुगं गस्य कुमुदसनाशाय गारुत्मतं गरुदेवताकमास्त्रं
समाददेत्॥ ७७॥ ॥ तस्मिन्निति॥ ॥ तस्मिन् खे संहितमात्रे सत्येव रुदः क्षीनाधेतोः समा
विधाः सघटिताः॥ तरंग एव हस्ताय यस्य स॥ ॥

रोधांसिनिघ्नवपातयन् अवपाते गजग्रहणे गत्रे मग्नः पतितः ॥ अवपातस्तहस्तस्यै गत्रः च नस्त
णादिनेति यादवः ॥ वन्यः करीव परुषं घोरं ररासदध्वान ॥ ७८ ॥ तस्मादिति ॥ मय्यमाना तसमु
द्रादिबोद्धतनकात् क्षुभितग्राहा ततस्माधदातलक्ष्यासाधं सुरराजस्य इन्द्रस्य वृक्षः पारिजात
वकन्यां पुरस्कृत्य नु जंगराजः कुमुदः सहसोन्ममज्ज ॥ ७९ ॥ विनृषणेति ॥ विरोपतिः मनु
रोधांसिनिघ्नवपातमग्नः करीव वन्यः परुषं ररास ॥ ७८ ॥ तस्मात्समुद्रादिव मय्यमाना
उद्धतनकात् सहसोन्ममज्ज ॥ लक्ष्म्ये वसाधं सुरराज वृक्षः कन्यां पुरस्कृत्य नु जंगराजः
७९ ॥ विनृषणां प्रत्युपकारहस्तमुपस्थितं वीक्ष्य विरोपतिस्त ॥ सौषण्यमस्त्रं प्रति संज
हारप्रक्षेपनिर्वंधरुषो हि संतः ॥ ८० ॥ जपतिः ॥ कुशः ॥ दोविरो वैश्यमनुजौ इत्यमरः ॥ वि
नृषणं प्रत्युपहारो हस्तो यस्य सः ॥ तमुपस्थितं प्राप्तं कुमुदं वीक्ष्य सौषण्यगिरुत्मतमस्त्रं
प्रति संजहार ॥ तथा हि ॥ संतः प्रक्षेपेन मेषु अनिर्वंधरुषोऽनियतकोपा हि ॥ ८० ॥ ॥

त्रैलोक्येति ॥ ॥ अस्वविधानस्त्रविधान् ॥ नलोकत्यादिना षष्ठीनिषेधः ॥ श्रितादिगमितागम्यादीनामुप
संख्यानात् द्वितीया समासः ॥ गरुडास्त्रमहिमा जित इत्यर्थः ॥ कुमुदः त्रयो लोकास्त्रै लो क्यं ॥ चातु
वर्ण्यादित्वात् सार्थेष्वज्प्रत्ययः ॥ त्रैलोक्यनाथो रामः प्रजवोजनकायस्पत ॥ अतएव प्रभावात्
द्विषामं कुशं निवारकं धर्मनिषिक्तं राजानं ॥ कुशं मानोन्मतेनापि मूढं निर्वंद्य प्रणम्य व
त्रैलोक्यनाथप्रभवं प्रभावात् कुशं द्विषामं कुशमाश्रुविद्वान् ॥ मानोन्मतेनाप्यत्रिवद्यमू
धर्ममूधनिषिक्तं कुमुदो बजाषे ॥ ८१ ॥ अवेमिका यंतिरमानुषस्य विहोः सुतारम्या मप
रातनुत्वां ॥ सोहं कथं नाम तवाचरेयमाराधनीयस्य धृतेर्विधाते ॥ ८२ ॥ ॥
जाषे ॥ ८१ ॥ ॥ अवेमिति ॥ ॥ त्वां उदनांतरस्तंडल इति वत्का यंतिरः कार्यार्थः ॥ स्नानात्मीयान्यत
दध्यं रंध्रांतरी ये पुत्रांतरमिति श्चतः ॥ सचासौ मानुषश्चेति तस्य विहो रामस्य सुतारम्या पुत्र
ज्ञा अपरांतनुमूत्रि अवेमि ॥ आत्मा वै पुत्रनामा सीति श्रुतेरित्यर्थः ॥ सजानन्महमाराधनीय
स्योपास्यस्य तव धृतेः प्रीतेः ॥ धृताविधिं तिष्ठतोऽस्त्रियंक्तिः ॥ विद्यातं नाम नोशं कथं नाम

रघुवं-टा-
२९

कथंरेति॥॥करात्रिघातेनउत्थितः ऊर्ध्वगतःकंडकोयस्यासाकंडकार्थंऊर्ध्वपश्यतीत्यर्थः॥से
यंबालाजवादंतरिक्षाज्योतिर्नक्षत्रमिव॥ज्योतिर्नोद्योतदृष्टिश्चित्तमरः॥अपत्तपुतत्त्वदी
यंजैत्राचरणंआलोकादत्तअष्टह्लात्॥६३॥तदिति॥तदेतदाचरणंआजानुविलंबिनाद
करात्रिघातोत्थितकंडकेयमालोक्यबालानिऊर्ध्वहलेन॥इदात्पुतज्योतिरिवा
तरिक्षादादत्तजैत्राचरणंत्वदीयं॥६३॥तदेतदाजानुविलंबितांतातेज्याघातलेखा
स्तिरलांछनेन॥भुजेनरक्षापरिधेणभूमेरुपेतुयोगंपुनरंसलेन॥६४॥

ज्योर्ध्वाज्यातलेखाज्यारेखाकाराग्रंथयस्तेषांकिणेचिह्नंतदेवलांछनंयस्मिन्तेनभूमेःरक्षायाःपरिधे
णभूरक्षागलेन॥परिधोयोगनेदस्तुमुद्गरेऽग्लिघातयोरित्यमरः॥अंसलेनबद्धवतातेनभु
जेनपुनयोगंसगतिमुपेतु॥एतैर्विषेषणैर्महाभाग्यशोयधुरत्वाबलवत्तादिगम्यते॥६५॥

सर्ग-१६

राम-
२९

इमामिति॥॥हेपार्थिवतेपादयोः।शुश्रूषयापरिचर्यया।शुश्रूषाश्रोतुमिच्छायांपरिचर्याप्रदानयो
रितिविश्वः॥आत्मापराधंआचरणग्रहणरूपंनुदतीपरिजिह्वीर्षतामित्यर्थः॥आशंसायांभूत
ववेतिचकाराद्वर्तमानार्थप्रत्ययः॥आशींछानद्योनुमित्यस्यवैकल्पिकत्वानुमत्तावः॥इमामेव
वीयसीकनिष्ठंस्वसारंनगिनीकुमुदतीमनुमंतुंअंगीकर्तुंनार्हसीतिनार्हस्येवेत्यर्थः॥६५॥

इमांस्वसारंचयवीयसीमेकुमुदतीनार्हसिनानुमंतुं॥आत्मापराधंनु
दतीचिरायशुश्रूषयापार्थिवपादयोस्ते॥६५॥इत्युचिवानुपकृता
चरणःक्षितीशंश्लाघ्योभवान्स्वजनइत्यनिनाषितारं॥६॥

इतीति॥॥इतिपूर्वश्लोकोक्तमूचिवान्॥उक्तवान्॥भूजःकसुः॥उपकृताचरणःप्रत
र्षिताचरणःकुमुदःहेकुमुदजनवान्श्लाघ्यःस्वजनोबंधुरित्यनुनाषितारंअनुवक्तारं
क्षितीशं॥॥

रघुवंश-

२२

म

कुशंसमेतबंधुः युक्तबंधुः सनकस्यामयेन कन्या रूपेण कुलयोर्नृपणेन विधिवत्संयोजयामास।
न केवलं तदीयमेव किंतु स्वकीयमपि नृपणं तस्मै दत्तवानिति ध्वनिः आमप्रत्ययानुयोगयोर्वच-
धानं तु प्रागेव समाहितं ॥६६॥ ॥ तस्या इति ॥ ॥ मनुजपतिना कुशेन साहचर्याय सहधर्माचरणा-
य मांगल्यामंगले धूर्पा कर्णमेषादिलोम ऊर्णमेषादिजोर्मिति निश्चयमरः ॥ ॥ अत्र लक्षणया
संयोजयां विधिवदाससमेतबंधुः कन्यामयेन कुमुदः कुलनृपणेन ॥ ६६ ॥ तस्याः सृ-
ष्टेमनुजपतिना साहचर्याय हस्तमांगल्योर्णवल्लयिनिपुरः ॥ पावकस्योच्छिषस्य ॥ दि-
व्यसूर्यध्वनिरुदलसद्यश्चुवानोदिगंतान् गंधोदयेतदनुवहसुः पुष्पमाश्रयमेषाः ॥ ६७ ॥
तन्निर्मितं स्त्रमुच्यते ॥ तया वल्लयिनिवलंबिते तस्याः कुमुदस्याहस्ते पाणौ उच्छिषस्योदर्विषः
पावकस्य पुरो मेष्टुष्टे गृहाते सति दिगंतान् अश्वानो व्याश्रुवन् दिव्यसूर्यध्वनिरुदरतत्त्व-
तः ॥ तदनुश्राव्य नृताः मेषाः गंधेन उदये उत्कटं पुष्पं पुष्पाणि जातावेकवचनं ॥ वहसुः ॥ आ-
श्रयशब्दस्य रोऽन्तर्ग्राममीविषु चतुर्दशेत्यनुवचनात् त्रिविगत्वं ॥ ६७ ॥ ॥

सर्ग-१६

राम-

२२

इत्यमिति ॥ ॥ इत्यं नागः कुमुदः त्रयाणां शुवनानां समाहारस्त्रिभुवनं ॥ तद्विधित्वेन तत्पुरुषः ॥ अ-
द्वैताद्विद्युत्वेपि यात्रा घंतत्वात्र पुंसकत्वं पात्राघंते रने कार्ये दिगुलक्ष्यानुसारत इत्यमरः ॥ तस्य गुरुः रा-
मः तस्यौरसं धर्मपत्नी जं पुत्रं ॥ कीरसो धर्मपत्नी जइति याज्ञवल्क्यः ॥ मैथिलेयं बंधुं कुशलध्वकुशे-
पितक्षकस्य पंचमं पुत्रं तं कुमुदं बंधुं लब्ध्वा एकस्तयोरन्यतमः कुमुदः पितृवधेन रिपोर्वै न ते यातगुरु-
इत्यं नागस्त्रिभुवनपुरोरोरसं मैथिलेयं लब्ध्वा बंधुं तमपि च कुशः पंचमं तक्षकस्य ॥ एकः शं-
कां विषधरिपोरत्यज्जदैन ते याच्छांतमाजामवनिमयरः पौरकांतः शशास ॥ ६८ ॥ ॥ इति
श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकालिदासरुतौ कुमुदतीपाणिग्रहणं नाम षोडशः सर्गः
डातगुरुणा वै सवांशेन कुशेन त्याजितकोयादिति नावः ॥ शंकां नयं अत्यजत् ॥ ६९ ॥
परः कुशः शंकां तस्या लां कुमुदाजयावीत स र्पज्जयां अतएव पौरकांतः पौराणां प्रियः सन् श-
शास ॥ ६९ ॥ ॥ इति श्रीमहोपाध्यायकोलचमले चिनाय विरचितायोरघुवंशटीकाया
यसंजीविन्यां षोडशः स्वर्गः ॥ १६ ॥ ॥

रघुवंश

२३

सर्ग १६

राम.

२३

रघुवंश-
१

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ शरदाशरदो भोजवदनावदना बुजे ॥ सर्वदा सर्वदा स्माकं संनिधिं स
न्निधियात् ॥ १ ॥ अतिथि मिति ॥ कुमुदती का कुत्स्यात् कुशात् अतिथिनाम पुत्रं चेतना बुधिः
पश्चिमादंति माद्यामिन्यारात्रे यामिह रात् ॥ दौ याम प्रहरो समावित्य मरः ॥ प्रसादं वैशद्यं

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ अतिथिनाम को कुत्स्यात् पुत्रमाय कुमुदती ॥ पश्चिमा
द्यामिनीया मात्मसादमिव चेतना ॥ १ ॥ स पितुः पितृमान् वंशं मातुश्चा
नुपमकृतिः ॥ अपुनात्पविते नौ माग विवृत्तरदक्षिणौ ॥ २ ॥ ॥

वप्राप ॥ बालसमये सर्वेषां बुधि वैशद्यं भवतीति प्रसिद्धिः ॥ १ ॥ स इति ॥ ॥ पितृमान् प्रशंसा
र्थे मतुप् प्रत्ययः ॥ सुशिक्षित इत्यर्थः ॥ अनुपमकृतिः ॥ स पितुः चेदं विशेषणं सोतिथिः पितुः
कुशस्य वंशं मातुः कुमुद इत्याश्च वंशं सविता उत्तरदक्षिणौ उ नौ माग विव अ पुनात्पवित्रीकृ
तवाच् ॥ २ ॥

सर्ग-१७

राम-
१

तमिति ॥ ॥ अर्थान्शब्दार्थान्दारसंमहादिक्रिया प्रयोजनानि च विदंतीत्यर्थविदस्तेषां वरः श्रेष्ठः
पिता कुशः तमतिथिं आदौ प्रथमं कुलविद्यानां आन्वीक्षिकी त्रया वात्ता दंडनीतिश्च शाश्वतीत्या
सामर्थ्यमभिधेयं अग्राहयत्प्रबोधयत् ॥ पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्स्वीकारित
वान् ॥ उदवाहयदित्यर्थः दंडनीत्यादिबहुवचनात्प्रहेर्ण्यतस्य सर्वत्र द्विकर्मत्वं अस्तीत्युक्तं
तमादौ कुलविद्यानां मर्थमर्थविदां वरः ॥ पश्चात्पार्थिवकन्यानां पाणिमग्राहयत्पिता ॥
३ ॥ जायसेनाभिजातेन शूरः शौर्यवता कुशः ॥ अमन्यतैकमात्मानमनेकं वशिनावशि ॥ ४ ॥
प्राक् ॥ ३ ॥ जात्य इति ॥ ॥ जातौ भवः जात्यः कुलीनः पुरोवशा कुशोऽभिजातेन कुलानेन
अभिजातः कुलीनः स्यादित्यमरः ॥ शौर्यवता पराक्रमयुक्तेन वशिना तेनातिथिना क
रणेन एकं आत्मानं एकोन भवतीत्यनेकममन्यत सर्वगुणसामग्राहात्मजं आत्मन
एव रूपोत्तरमंस्तेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ॥

स इति ॥ ॥ सः कुशः कुलोचितं कलाभ्यस्तं इन्द्रस्य साहायकं सहकारित्वं यो पृथग् दित्यादिना बु
ज्जपेयिवान् प्राप्नोत स मरेनामतोऽर्थतश्च दुर्जयं दैत्यं जघान अवधीत् ॥ तेन दैत्येन
अवधिचहतश्च लुडि चैति हनो वधादेशः ॥ ५॥ ॥ तमिति ॥ ॥ कुमुदस्येति नाम्नोतागराज

मुकुलोचितमिन्द्रस्य साहायिकमुपेयिवान् ॥ जघान समरे दैत्यं
दुर्जयं तेन चावधीत् ॥ ५॥ तं स्वसानागराजस्य कुमुदस्य कुमु
दती ॥ अन्वगात् कुमुदानंदं शशांकमिव कोमुदी ॥ ६॥ ॥

स्य सर्पस्य स्वसा कुमुदती कुशापत्नी कुमुदानंदं शशांकं कोमुदी ज्योत्स्नेव तं कुशम
न्वगात् ॥ कुशास्तु कुः पृथिवी तस्य मुत्प्रीतिः सेवानंदो यस्येति कुमुदानंदः परानंदेन
स्वयमानंदतीत्यर्थः ॥ ६॥ ॥

तयोरिति ॥ ॥ तयोः कुशकुमुदयोः मध्ये एकः कुशः दिवस्य ते रिरस्य सिंहासनाधस्यैकदेशस्त
जासीत् ॥ द्वितीया कुमुदती अपि शशाङ्कायाः पारिजातांशस्य नागिनी ग्राहिणी ॥ स एचेत्या
दिना न जते विदुर्न प्रत्ययः ॥ आवस्यै कार्यणिनिः ॥ अकेनो न विष्यदाधर्मण्ययोरिति पक्षेति
पेधः ॥ ७॥ ननुः स्वामिनः कुशस्य पश्चिमांशं त्यामंति मामाज्ञो विपर्यये मत्पुत्रोऽभिषिक्तव्यः

तयोर्दिवस्य ते रासादेकः सिंहासनाधनाकः ॥ द्वितीयापि सरवाश्याः पारिजातांशभाजि
नी ॥ ७॥ तदात्मसेन वराज्ये मंत्रिद्वयः समादधुः ॥ स्मरंतः पश्चिमामाज्ञो ननुः संग्रामया
यिव ॥ ८॥ ते तस्य कल्पयामासु रजिषे कायशिल्पिभिः ॥ विमानं नवमुद्देदी चतुस्तंजः प्र
तिष्ठितं ॥ ९॥

त्येवं रूपां स्मरतः मंत्रिद्वयस्तदात्मसेनं वं अतिथिराज्ये समादधुर्निदधुः
दीत इति ॥ ॥ ते मंत्रिणस्तस्यातिथेरजिषे कायशिल्पिभिरुद्देदि जन्तवैदिकं चतुःस्तंजेषु प्र
तिष्ठितं नवं विमानं ॥ मंडपं कल्पयामासुः कारयामासुः ॥ ९॥

तत्रेति ॥ तत्र विमानेन ऽपीवेपातविशेष उपवेशि शीतं नमस्तिथिं हेमकुं नेषु संततैः संश्र
 हातैः तीर्थवारिभिः करणैः प्रकृतयोः प्रकृतयो मन्त्रिण उपतस्थुः ॥ १० ॥ नदक्षिरिति ॥ आ
 हतं पुष्करं मुखं येषां तैः ॥ पुष्करं करि हस्ताग्ने वाद्यनाड्यमुखे जलं त्यमरः ॥ स्निग्धं मधुरं धा
 रचनदक्षि स्तुर्धैस्तस्यातिथेरविच्छिन्न संततिः अविच्छिन्न पारं पर्य कल्याणं नाविश्रुतं अन्व
 तत्रै न हेमकुं नेषु संततैः स्तीर्थवारिभिः ॥ उपतस्थुः प्रकृतयो जडपीवीपवेशिने ॥ १० ॥
 नदक्षिः स्निग्धगंजी रं तूयै राहतपुष्करैः ॥ अन्वमीयत कल्याणं तस्या विच्छिन्न संत
 तैः ॥ ११ ॥ हवयिवां ऊरु जक्षत्व गजिन्न पुटोत्तरं ॥ शति वधैः प्रयुक्तं स त्रेजे नीराजना वि
 मीयत अनुमितं ॥ ११ ॥ इवेति ॥ सो गतिथिर्द्वाश्च यवां ऊराश्च जक्षत्व
 चश्च अनिन्न पुटाः बालपुत्रवा मधूकपुष्पाणि इति केचित् ॥ ते त्रोत्तराणि प्रधानानि ये
 पुतेताम् ॥ शतिषु ये वृथा सैः पुयुक्ता न्ना राजना विधी न्न जे ॥ १२ ॥

पुरोहितेति ॥ पुरोहितपुरोगाः पुरोहितप्रमुखाः द्विजातयो ब्राह्मणाः जिह्मुजयनशीलं तम
 तिथिं जैत्रैः जयशालै रथर्वभिर्मन्त्रविशेषैः करणैः पूर्वमिनिषेक्तुमुपचक्रमिरे ॥ १३ ॥ तस्मै
 ति ॥ तस्यातिथेर्मा ध्वंसशब्दं निपतंती उघमहती महाप्रवाहा अभिषिच्यते ॥ तेनेत्यभिषेकः
 अभिषेकजलं सावश्राप्तसमश्रावसमधिस्त्रिपुरद्विषः शिवसमूहं निपतंती गंगे वयरोच
 पुरोहितपुरोगास्तं जिह्मुजै रथर्वभिः ॥ उपचक्रमिरे पूर्वमतिषेक्तुं द्विजातयः ॥ १३ ॥
 तस्मै उघमहती मूध्वनिपतंती व्यरोचत ॥ सशब्दमभिषेकश्री गंगे वत्रिपुरद्विषः ॥ १४ ॥
 स्तुयमानः क्षणे तस्मिन्न लक्षतसब्दिभिः ॥ प्रवृष्टं वपर्जन्यश्चातकै रनिनंदितः ॥ १५ ॥
 त ॥ त्रयाणां पुराणां द्विषतीति विग्रहः ॥ १४ ॥ ॥ स्तुयमान इति ॥ तस्मिन् क्षणे ॥ अभिषेक
 काले बंदिनिः स्तुयमानः सोतिथिः प्रवृधः प्रवृधवान् ॥ कर्त्तरि क्तः ॥ अतएव चातकै
 रनिनंदितः सत्कृतः मर्यन्यो मेघ इवा लक्षत ॥ १५ ॥ ॥ ॥

रघुवंश.
४

तस्येति॥॥सन्मंत्रैः॥तानिःशुभानिरजिःस्तानं प्रतीक्षतः कुर्वतः हृष्टिसेकादिव्युतोयं वैद्युतस्तस्यावि
धनस्याग्रेरिवद्युतिर्वदये॥१६॥॥सशति॥॥सोतिधिरजिषेकांतेस्नातकेज्योत्स्नहस्तेज्यस्ताव
तावत्परिमाणेवसुधनंददौयावतावसुनाराणांस्नातकानांपर्याप्तदक्षिणाः समग्रदक्षि
णायज्ञाः समाप्येरन्तावद्दशवित्यन्वयः॥१७॥॥ततइति॥॥प्रतीतमनसस्तेस्नातका
तस्य सन्मंत्रैः॥तानिःस्तानमहिःप्रतीक्षतः॥वहधेवैद्युतस्याग्रे हृष्टिसेकादिव्युतिः॥१८॥
सतावदजिषेकांतेस्नातकेज्योददौवसु॥यावन्नेषां समाप्येरन्ताः पर्याप्तदक्षिणाः॥१९॥
तेप्रीतमनसस्तस्मैयामाशिषमुदारयन्॥सातस्य कर्मनिर्वृत्तैर्दूरं पश्चात्कृता फलैः॥॥१६॥
तस्मै अतिथयेयामाशिषमुदारयन्माहरन्माआशीस्तस्यातिथेः कर्मनिर्वृत्तैः
वपुष्यतिष्पन्नेः फलैः साम्राज्यादिभिर्दूरं दूरतः पश्चात्कृता स्वफलदानस्यतदानीम
नवकाशात्काकांतरोदीक्षणेनचकारेत्यर्थः॥१६॥॥

सर्ग-१७

राम.
४

बंधेति॥॥सोतिधिरंधानां बंधछेदं वधाहर्णामवधृतांधुरं बहंतीति धुर्याविवर्जवद्दियस्तेषांधु
रोनारात्मोक्षंगवामदोहंचवत्सपानार्थंदोहनिरतिंचादिशतआदिदेशः॥१९॥॥क्रीडति॥प
जरस्ताः शुकादयोऽस्यातिथेः क्रीडापतत्रिणोपिकिमुतायेइत्यपिशब्दार्थः॥तददेशात्
स्यातिथेः शासनात्तलध्वमोक्षाः संतः यथेष्टागतिर्येषां तेस्वेच्छाचारिणोऽभवन्॥२०॥॥ततइति
बंधछेदं सबधानां वधाहर्णामवधृतांधुर्याणांचधुरोमोक्षमदोहंचादिशः॥१९॥
क्रीडापतत्रिणोप्यस्यंपजरस्ताः शुकादयोः॥बन्धमोक्षास्तदादेशाद्यथेष्टगतयोऽभवन्॥२०॥
ततः कक्षीतरत्यसंगजदंतासनंश्चित्रासोत्ररुद्धमध्यासनेपय्याग्रहणायसः॥२१॥॥
सोऽतिथिर्नेपय्यग्रहणायप्रसाधनस्वीकारायकक्षीतरं हंप्यंगिणविशेषः॥कक्षाप्रकाशेह
म्यादेरित्यमरः॥तत्रत्यगंस्तापितुंश्चित्रनिर्मलं सोत्ररुद्धं आसनं सहितं गजदंतस्यासनं
पीठं अध्यासतत्रोपविष्टइत्यर्थः॥२१॥॥

समिति ॥ ॥ तोयेन निर्विक्रपाणयः क्षाबितहस्ताः प्रसाधकाः अलंकवरी धूपेन गंधद्रव्यद्रुपेन
 आश्यानकेशांतं ईषत् शुष केशांतं शेषितकेशांतं ॥ वासैतैराकल्यस्य नेपथ्यस्य साधनैर्गंधमा
 ल्यादितिरुपसेडः उपतस्तुः ॥ २१ ॥ त इति ॥ ॥ मुक्तायुगेन मोक्तिकसरेणो न धं उदधमेत
 तं धूपाश्यानकेशांतं तोयनिर्विक्रपाणयः ॥ आकल्यसाधनैस्तैरुपसेडः प्रसाधकाः ॥
 २२ ॥ तस्य मुक्तायुगानधं मौलिमन्तरः सजं ॥ प्रत्युपुः पद्मरागेण प्रजामंडलबन्धिना ॥
 २३ ॥ चंदनेनागरागं च मृगनाभिसुगंधिना ॥ समाप्यततश्चक्रुः पवित्रं त्यस्तरोचनं ॥ २४ ॥
 गतिस्त्रजं ते प्रसाधका अस्यातिथे मौलिं धम्मिह्वं प्रजामंडलशोभिना पद्मरागेण माणिक्ये
 न प्रत्युपुः प्रत्युपुं चक्रुः ॥ २५ ॥ ॥ चंदनेनेति ॥ ॥ ततो मृगनाभाकस्तूप्यसुगंधिना चंदनेना
 गरागमंगविलेपनं समाप्य विनस्तारोचनागोरोचनायस्मिंस्तत्पत्रं पत्ररचनं चक्रुः ॥ २६ ॥

आमुक्तेति ॥ ॥ आमुक्ता नरणा आसंजितानरणाः स्रजो अस्य संतीति स्रवी ॥ अस्मायामेधा स्रजो
 विनिरिति विनिप्रत्ययः हंसाश्चिह्नं यस्येति हंसचिह्नं यदुक्लंतं दान् ॥ अत्र बह्व्रीहिणो वार्थसि
 धेर्मतुवानकोपि सर्वधानीत्यादिवत्कर्मधारयादपि मत्वर्थीयप्रत्ययमिच्छंति ॥ एवमयत्रापि
 प्रष्टव्यं ॥ राज्ञश्चारेव धुनेवोटा ॥ तस्यावरः वोटावधूः स्नुषानवोटास्त्रीवरोजामातृषिं गयो
 आंका नरणः स्रग्वी हंसचिह्नं कूटकूटवान् ॥ आसीदतिशयप्रेक्ष्यः सराज्यश्रीवधूवरः ॥
 २५ ॥ नेपथ्यदर्शिनच्छाया मत्स्यादर्शे हि रण्मये ॥ विराजनवे सूर्यमेरौ कतेत्ये रोरिव ॥ २६ ॥
 रिति विश्वः ॥ स अतिपिरतिरायेन प्रेक्ष्यः दर्शनीयः ॥ आसीत् ॥ वरोप्येवं विशेषणः ॥ २७ ॥ ने
 थ्यपथ्येति ॥ ॥ हिरण्मये सौवर्षे आदर्शदर्पणे नेपथ्यदर्शिनि वेषं पश्यतस्तस्यातिथेः छा
 याप्रतिबिंबं यद्योदिते सूर्ये दर्पणकल्पे मेरौ यः कल्पतरुस्तस्य छाया इव विराज ॥ तस्य
 सूर्यसंक्रांतविंबत्वा संभवान्मेरौ इत्युक्तं ॥ २८ ॥ ॥

रघुवंशः सं

६

स इति ॥ सोतिषिः राजककुदानिराजचिह्नानि छत्रचामरादीनि प्राधाये राजलिंगे च दृष्ट्वांसेक
कुदोस्त्रियामित्यमरः ॥ तेषु मयाः पाणयो येषां तैः पार्श्ववर्तिभिर्जनैः उदीरिता लोकः ॥ उ
चारितजयशब्दः सुधर्माया देवसभाया अनवमामन्युतां सभां आस्थानीययो ॥ स्यात्सुधर्मा

सराजककुदमग्रपाणिभिः पार्श्ववर्तिभिः ॥ यथा बुदीरि
ता लोकः सुधर्मानवमां सभां ॥ २७ ॥ विता न हितं तत्र नेजेपे
त्रकमासने ॥ चूडामणिजिरुद्धपादपीठं महीभृतां ॥ २८ ॥

देवसभा इत्यमरः ॥ २७ ॥ ॥ विता नेति ॥ ॥ तत्र सभायां विता नेन उद्धोचेन सहितं अस्त्रविता
नमुद्धोचमित्यमरः ॥ महीक्षितां राज्ञां चूडामणिजिमुकुटैरुद्धृष्टं उद्धोचं पादपीठं यस्य
तत् ॥ पितुः इदं पैतृकं ॥ रुतश्चित्तिट्प्रत्ययः ॥ आसने सिंहासने नेजे ॥ २८ ॥

सर्गः १७

राम
६

बन्नाविति ॥ सोतिषिः कुमारत्वाद्यौ वराज्यादनंतरं अपिराजस्य भावः आधिराज्यं अवाप्स्य रेखाजा
वादर्थे डत्वमवाप्ते वपूर्णतां गतश्चंद्रमा इव बनाविति आरम्भानंतरं दपियौ वराज्यानावनिष्पृये ज्या
याव ॥ २९ ॥ ॥ शुश्रूष इति ॥ ॥ तेनाक्रांतं श्रीवत्सो नाम मृगहविशेषः श्रीवत्सरूपं श्रीवत्सं द्याव
त्तादिविच्छेदा बहवस्तयोरितिसंज्ञकं ॥ महदधिकं मंगलं गृहं सभारूपं कौस्तुभेन मणिनाक्रां
बनौभूयः कुमारत्वादाधिराज्यमवाप्स्यसः ॥ रेखाजावादुपारूढसामग्र्यमिव चंद्रमाः ॥
२९ ॥ शुश्रूषे तेन चाक्रांतं मंगलायतनं महत् ॥ श्रीवत्सलक्षणं वक्षः कौस्तुभेनैव केश
वं ॥ ३० ॥ प्रसन्नमुखरागं तं स्मितपूर्वाभिभाषिणं ॥ मूर्त्तिमंतं मन्यंतं विश्वासमनुजीवि
तं श्रीवत्सलक्षणं केशवस्येदं केशवं वक्षः शुश्रूषे ॥ ३० ॥ ॥ प्रसन्नेति ॥ ॥ मु
खरागो मुखकांतियस्य तं स्मितपूर्वं यथा तथा ॥ निभाषिणं अभाषणशीलं तस्मिन्तिष्ठिं अदु
जीविनो मूर्त्तिमंतं विश्रुतं तं विश्वासं विश्रुतं मन्यंतं स मौविश्रुतं विश्वासावित्यमरः ॥ ३१ ॥

सशति॥॥पुरुकृतश्रीःसोतिधिःकल्पद्रुमाणांनिमाःसमानाःध्वजायस्यासोपुरमयोध्यामे
रावतस्योजश्वेजोबलंयस्यतेननागेनकुंजरेणक्रममाणश्चरन्॥अनुपसगदितिवैक
ल्पिकमात्मनेषदंघाचकारस्वर्गलोकसदृशीचकारेत्यर्थः॥द्यौःस्वर्गसुरवर्त्मनोरिति

सुपुरं पुरकृतश्रीः कल्पद्रुमनिजध्वजं॥क्रममाणश्चकारद्यौ
नागेनैरावतौजसा॥३२॥तस्यैकस्योत्थितंछत्रंमूर्ध्नि तेनामल
त्विषा॥पूर्वराजवियोगोआकृस्तस्यजगतोरुतः॥३३॥॥

श्वः॥३२॥॥तस्येति॥॥तस्यैकस्यमूर्ध्निछत्रंउद्धृतंउल्लसितंअमलत्विषातेनछत्रेण
कृत्स्नस्यजगतःपूर्वराजस्यकुशस्यवियोगेनयदौस्त्वंसेतापस्तधृतंनान्वितं॥अत्र
त्रोन्नमनसंतापहरणत्वलक्षणयोःकारणकार्ययोर्भिन्नदेशत्वेसत्संगतिरिति॥३३॥॥

धमादिति॥॥अग्नेर्धूमात्पश्चादनेतरंशिखाज्वालारवेरुयादनेतरंअंशवडर्निष्टंइतिशेषः॥सो
तिधिजसामग्यादीनांनृत्तिस्त्रिजवमृतीत्युच्यतेःसमंसहसैवउत्थितः॥अरत्नमिदमित्यर्थः॥३४॥
तमिति॥॥पौरयोषितःप्रीत्याविशदःप्रसन्नैःनेत्रैःकरणैःतमितिधिमन्वयुरनुजगमुः॥ह
ृष्टिसरमद्राक्षुरित्यर्थः॥कथमिवशरदिप्रलेज्योतिर्निर्गन्धैर्विज्ञावयोरात्रयोःप्रवमिव॥
धूमादग्नेःशिखापश्चादपादंशवोरवेः॥सोतीत्यनेजसांनृत्तिसममेवोत्थितोयुच्यते॥३४॥
तंमृतिर्विशदंनेत्रैरन्वयुःपौरयोषितः॥शरत्प्रसन्नैर्ज्योतिर्विज्ञावयवोडुपं॥३५॥
अयोप्यादेवताश्चैनप्रशस्नायतनार्चिताः॥अनुदधुरदुधेयंसान्निध्येःप्रतिमांतेः॥३६॥
यावन्नाशपायतेवेदिरतिषेकजलेःसुता॥भवपाशशब्दत्वात्कावचकस्येत्यर्थः॥३५॥॥अयो
धेति॥॥प्रशस्तेष्वायतनेषुआलयेष्वर्चिताअयोध्यादेवताश्चअनुधेयंअनुप्रात्यमेनमति
धिंप्रतिमागतैरर्चासंक्रांतैःसान्निध्येःसन्निधानैरनुदधुरनुजगः॥अनुध्यातमनु
ग्रहइत्युत्पन्नमात्राया॥तदनुग्रहबुध्यासन्निधुरित्यर्थः॥३६॥यावदिति॥॥अतिषेकजलेरा
सुतासिक्तावेदिरतिषेकवेदिर्यावन्नाशपायतेनशुष्पतिकर्तृरित्यर्थः॥

रघुवं-टी-से-
६

तादेवास्ततोऽऽहः प्रतापः वेलांतवेलापर्यंतप्राप ॥ ३७ ॥ स इति ॥ धर्मेति प्रतीतिधर्मस्थाः सभा-
राजासत्रासदः कार्याः ॥ रिवोमित्रे च ये समास्तु कलधणास्तेषां सखाधर्मस्त्वसखस्तत्सहित इत्यर्थः ॥
अतंद्रितोऽनलसः सवृषः शश्वदन्वहं अर्धिनोसाध्या र्धवतां उतमवर्णानां प्रत्यर्धितांति दिरोधि-
नां सधर्माणां च संशय छेद्यान् संशयाधतोः छेद्यान् परिछेद्यान् संदिग्धत्वादवश्यनिर्णयानि
तावदेवास्तवेलांतं प्रतापः प्रापडः सह ॥ ३७ ॥ सधर्मस्त्वसखः शश्वदर्धप्रत्यर्धिनोस्वयं ॥
ददर्शसिंशय छेद्यात् अवहारानतंद्रितः ॥ ३८ ॥ वसिष्ठस्य गुरोर्मन्त्राः सायकास्तस्य धन्विनः ॥
कितत्रपाध्यं यडनये साधये पुनसंगताः ॥ ३९ ॥ त्र्यर्धः ॥ अवहारानृणादीन् विवादान् स्वयंदद-
श्च अनुसंदधौ न तु प्राड विवाकमेव नियुक्तवान् ॥ इत्यर्थः ॥ अत्र याज्ञवल्क्यः ॥ अवहारानृक-
पक्षेत्समैः परिवृतो न्वहमिति ॥ ३८ ॥ वसिष्ठस्येति ॥ गुरोर्वसिष्ठस्य मन्त्राः धन्विनस्तस्याति-
थेः सायका इत्युने संगताः संतो यत्साध्यं न साधयेत्सु तत्राह गसाध्यं किं न किंचिदित्यर्थः ॥ तेषां
मसाध्यं किंचिन्नास्तीति न वदः ॥ ३९ ॥

सर्ग-५७

राम-
६

तत इति ॥ ततः परं अवहारदर्शनानंतरं नृत्यान् अनुजीविनः ॥ अत्रियं क्रंतं मुखप्रसादमदिलिंगे-
स्फुटीकृतं यत्सौमनस्यं स्वामिनः प्रसन्नत्वं तेन निवेदितैः स्तुतितैः पाकान्निमुखैः सिधुन्मुखै-
र्विज्ञापनानां विज्ञप्तीनां फलैः प्रप्ते तार्थैर्धुजो जयोजयामास ॥ अत्र हहस्यति ॥ नियुक्तकम-
निः पत्रो विज्ञप्ती च यदुच्यते ॥ नृत्यान् धनैर्मानयंस्तु न बोध्यक्षोभ्यतां व्रजेदिति ॥ कवि-
ततः परमत्रियं क्रंतं सौमनस्यं निवेदितैः ॥ युजो जयपाकान्निमुखैर्नृत्या-
न्विज्ञापनाफलैः ॥ ४० ॥ प्रजास्तु रुरुणानद्योननसेवविवर्धिताः ॥ त-
स्मिंस्तु नृयसो वृद्धिनमस्येता इवाययुः ॥ ४१ ॥ ॥ ४२ ॥
अवश्यति ॥ अक्षोभ्य इति ॥ अत्र सौमनस्यफलभोजनादिनिर्वयस्य वृक्षसमाधिधन्यते इत्य-
नुसंधेये ॥ ४० ॥ जा इति ॥ प्रजाः जनाः तस्यातिथेर्गुरुणा पिनाकशेन न नसाप्रावणेन
नद्यश्चवर्धितास्तस्मिन्नतिथौ तु न नस्येता इपदेमासेता इव नद्यश्च नृयसो वृद्धिं अस्तु उच्यं
आययुः ॥ प्रजापोषणेन पितरमतिशयितवान् इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ ॥

रघुवं-सीसं-
९

यदिति ॥ सोतिथिः यदा कपदानपात्रादिविषयं उवाच ॥ तन्मिथ्या नृतेना नृत् ॥ यदस्तु दरो
तन्जहार न पुनराददे ॥ किंतु शत्रून्नुधतानुधूयोत्वाय प्रतिरोपयन् पुनः स्वापयन् नृत्
तै ॥ नृत्प्रनियमो नृत् ॥ ४२ ॥ वय इति ॥ वयोरूपविचरतीनां यौवनसौंदर्यैर्विषयां मध्ये एकैकं
मदकारणं मदहेतुः ॥ तानिमदकारणानितस्मिन् रात्रि समस्तानिमिलितानितथापितस्यातिथेः
यदवाच न तन्मिथ्या यद्दौनजहार तत् ॥ सो भूद्रुप्रव्रतः शत्रून्नुत्वाय प्रतिरोपयन् ॥ ४२ ॥
वयोरूपविचरतीनामेकैकं मदकारणं ॥ तानितस्मिन् समेतानितचास्योसिषिचुमनः ॥ ४३ ॥
मनो नोसिषिचेन जगवसिंचतेः स्वरिते तत्वादात्मने पदं ॥ अत्र वयोरूपादीनां गर्वहेतुत्वान्म
दस्य मदिराकार्यत्वेनातत्कारकत्वात् मदराचेन गर्वो लक्ष्यत इत्याहुः ॥ उक्तं च ॥ रोश्चर्यस्सुता
रुण्यकुलविद्याबलैरपि ॥ इष्टलाभादिनायेषामेव जागर्व इरितः ॥ मदस्तानंदसंदोहसंभ
दो मदिराकृत इति ॥ अतएव कविनापिनोसिषिच इत्युक्तं न तन्ममादेति ॥ ४३ ॥

सर्ग-१७

यम-
९

इत्यमिति ॥ इत्यमनुवासरमन्वहं प्रकृतिषु प्रजासु जनितरागासु सतीषु सराजानवोपि ह
टमूलोऽमुमश्वाक्षोऽयोधुष्यः आसीत् ॥ ४४ ॥ अनित्या इति ॥ यतो वात्याः शत्रवः प्रति
नृपाः अनित्याः ॥ द्विषंति स्मित्यंति चेत्पर्यः ॥ किंच ते वात्या विप्रकृष्टा हूरस्थाश्चातः सोऽयं
तरानंतवर्तिनो नैत्यान्षट्पिष्टून् कामक्रोधादीन् पूर्वजयत् ॥ अतः शत्रुजये वा
इत्यं जनितरागासु प्रकृतिषु नुवासरं ॥ अक्षोऽयः स नवोप्यासीत् हटमूलोऽमुमः ॥
४४ ॥ अनित्या शत्रवो वात्या विप्रकृष्टाश्च ते सदा ॥ अतः सोऽयं तरान्नित्यान्षट्पूर्व
मजयद्रिष्ट ॥ ४५ ॥ प्रसादसुमुखे तस्मिंश्च पलापि स्वभावतः ॥ निकरे हेमलेखे व
श्रीरासीद नपायिनी ॥ ४६ ॥ त्या अपि नृजया इति भावः ॥ ४५ ॥ प्रसादेति ॥ स्वभाव
तश्च चलाचपलाश्रीः प्रसादसुमुखे प्रसन्नवदने तस्मिन् तपे निकषे कषोपले हेमलेखे
वानपायिनी स्थिरा आसीत् ॥ ४६ ॥

कातर्यमिति॥ केवलाशौर्यवर्जितानीतिः कातर्यं नीरुत्वं शौर्यं केवलमित्यनु षंजनीये॥ नी
तिरहितं शौर्यं श्वापदचेष्टितं व्याप्रादिवेशमिप्रायं इत्यर्थः॥ व्याप्रादयो वने चराः पञ्चवः श्वा
पदामता इति हलायुधः॥ अतो हेतोः सौतिषिः समेताभ्यां संगताभ्यां उताभ्यां नीतिर्यो या
भ्यां सिद्धिं जयप्राप्तिमन्वियेष गवेषितवान्॥ ४७॥ नेति॥ न्कस्ताः सर्वतः प्रहिताः प्रणि
कातर्यं केवलानीतिः शौर्यं श्वापदचेष्टितं॥ अतः सिद्धिं समेताभ्यामुताभ्यामन्विये
षंसः॥ ४७॥ नतस्ममंडचेराताम्यसप्राणधिदीतेः॥ अदृष्टमजवत्किंचिद्यन्नस्येव वि
वस्वतः॥ ४८॥ धयः चरा एव दीधितयो रश्मये॥ यस्य प्रधिः प्रार्थने चर इति विश्वः॥
तस्मराजः मन्त्रस्मनिर्मेघस्यैव स्वतः सूर्यस्ममंडले स्वविषये किंचिदल्पमपि अदृष्ट
मज्ञातेनाजवत्तास्ति स्म॥ चारचक्षुषा सर्वं पश्यतीत्यर्थः॥ ४८॥

रात्रिमिति॥ रात्रौ च दिवा च रात्रिर्दिवं। अचतुरेत्यादिन अधिकरणार्थो षंड समासांतो निपातः
अमयोतत्वादम्यं॥ अत्र षडर्थलक्ष्यतया रात्रिर्दिवो षंड समासांतो निपातः॥ रात्रिर्दिवमि
त्यहोरात्रयोरित्यर्थः॥ तयोर्विजागाश्च रात्रिः प्रहरादयस्तेषु महीक्षितां राज्ञां यदादिष्टं इदमस्मि
नकावे कर्तव्यमिति मन्वादिभिरुपदिष्टं तस्मराजा विकल्पपराङ्मुखः संशयरहितः सन्निये
गेन निश्चयेन सिषेवे॥ अनुष्ठितवानित्यर्थः॥ अत्र कोटिः॥ कार्याणां योगविकल्पसमुच्चया
रात्रिर्दिवविजागेन यदादिष्टं महीक्षितं॥ तस्मिन्नेवेनियोगेन स विकल्पपराङ्मुखः॥ ४९॥
मंत्रः प्रतिदिनं तस्य बन्धुसहमंत्रिभिः॥ स जातु सेव्यमानोऽपि गुप्तद्वारे न सूच्यते॥ ५०॥
भवति। अनेनैव उपायेन नात्येन नियोगः॥ अनेन चात्येन वेति विकल्पः॥ अनेन चेति स
मुच्चय इति॥ ४९॥ मंत्र इति॥ तस्मराजः प्रतिदिनमन्त्रं हं मंत्रिभिः सह मंत्रो विचारो बन्धु
व॥ स सेव्यमानोऽन्वहमावर्त्यमानोऽपि जातुकदिचिदपि न सूच्यते न प्रकाशयते॥ तत्र हे
तुः गुप्तद्वारा इति संवृते गिताकारादिज्ञानमार्ग इत्यर्थः॥ ५०॥ ॥

रघुवं. म.

११
म

परेष्विति॥॥यथाकालमुक्तकालानतिक्रमेण स्वपन्नपिसोतिधिः परेषु शत्रुषु स्वेषु स्वकाये
पुचमं आदितीर्थेष्विति शेषः॥क्षिप्तैः प्रहितैरविज्ञाताः परस्परं येषां तैरन्योत्या विज्ञातेरि
त्यर्थः॥अपसर्पेः श्वरेः॥अपसर्पचरः श्वर इत्यमरः॥जजागारबुधवान्॥चारमुखेन सर्वदा सर्व
मज्ञासीत इत्यर्थः॥अत्र कामदकः॥चारान्विचारयेत्तीर्थं घात्मनश्च परस्य च॥पाखंड्यादीनविज्ञा
नमन्योत्यमितरेपि चेति॥५१॥नमेति॥॥नममुखाः कल्याणप्रधानाः ननु विपरीताः प्रत्यवेक्ष्य
परेषु स्वेषु च क्षिप्तैरविज्ञातपरस्परैः॥सोपसर्पैर्जजागारयथाकालं स्वपन्नपि॥५२॥
नममुखाः समारंभाः प्रत्यवेक्ष्या निरत्ययः॥गर्भशालिसधर्माणस्तस्य गृहं विपेक्षिरे॥५३॥
एतावत्कृते एतावत्कर्तव्यमित्यनुसंधानेन विचारणीया अतएव निरत्ययानिर्वाहः॥गर्भंतरास्ते
पच्यंते ये शालयस्तेषां समधर्माणः समानधर्माणः अतिनिगूढा इत्यर्थः॥धर्मादिनिचकेव
लादित्यनिच प्रत्ययः समासीतः॥तस्मात्तः समारंभ्यत इति समारंभाः कर्माणि गूढमप्रका
शविपेक्षिरे फलिता इत्यर्थः॥फळानुमेयाः प्रारंभास्तस्येत्यर्थः॥५३॥॥

सर्ग ११

राम
१५

व

अपयनेति॥॥सोऽतिधिः उपचितो वृद्धिं गतोपि स न जातुकदाचिदपि अपयेनामार्गिणन
प्रवृत्तेन प्रवृत्तः मर्यादां न विजहावित्यर्थः॥तथा हिलवणं न सो न वणसागरस्पृधो
पूरोत्पीडे सत्यं नदीमुखेनैव नदीप्रवेशमार्गेणैव प्रस्थानं निःसरणं नात्ययेत्यर्थः॥५३॥

अपयेन प्रवृत्तेन जातुर्पे उचितोपि सः॥

वृद्धौ नदीमुखेन वप्रस्थानं लवणं न सः॥५३॥

पित्रा संवर्धितो नित्यं कृतास्त्रः संपरायिकः॥॥

पित्रेति॥॥दंडो दमः सैन्यं वातद्वतो दंडवतो दंडसंपन्नस्तस्य तस्मिन् राजपित्रा क्रुशेन नित्यं सं
वर्धितैः॥पुष्टः कृतास्त्रः शिक्षितास्त्रः संपरायो युधं॥युधपत्योः संपराय इत्यमरः॥त
मर्हति इति संपरायिकः॥॥

तदर्हतीति ठकप्रत्ययः ॥ दंडः सैन्यं दंडो यमे मानते देल गुडे बल सैन्यये रिति विश्वः ॥ स्वदेहा
न्यमशिष्यतना निघत स्वदेहेषिविशेषणानियोज्या निमूलबले स्वदेहमिवारक्षदित्यर्थः
५४ ॥ ॥ दुर्गणीति ॥ द्विषो रोधुः रोधकस्यापि ननु स्वयं रोधस्येत्यर्थः ॥ तस्य रातो दुर्गणि
परं दुर्धवाणि दुर्गणिमही दुर्गदीत्यासन ॥ नचतिर्भाकस्य किं दुर्गैः दुर्गेतिकिं वान्ममि

तस्य दंडवतो दंडः स्वदेहा न्यमशिष्यत ॥ ५४ ॥ दुर्गणि दुर्गहाण्या संस्त
स्य रोधुरपि द्विषां ॥ नहि सिंहो गजा स्कंदी जया क्रिरिगुहा शयः ॥ ५५ ॥

त्यर्थोतरन्या समुत्पेनाह ॥ नहीति ॥ गजा ना स्कंदति हि न स्त्रीति गजा स्कंदी सिंहो
नयाधेतो गिरिगुहा सुशेते इति गिरिगुहा शयः ॥ नहि ॥ किं तु स्वभावत इति शेषः ॥ अधि
करणे शते रित्युच्यते प्रत्ययः ॥ अत्र मनुः ॥ धनुर्दुर्गमहा दुर्गम दुर्गं वाक्षमेव च ॥ न दुर्गं गि
रि दुर्गं वा समाश्रित्य वसेद्बुध इति ॥ ५५ ॥

काममिति ॥ प्रकृतिवैराग्यं प्रजापरागं देवा दुत्यन्ममिति शेषः ॥ सद्यः कामं सम्यक् श्रमयितुं प्र
तिकर्तुं क्षमः शक्तः सराजामस्य प्रकृतिवैराग्यस्य प्रतीकारः कार्यः कर्तव्यः ॥ अनर्थहेतुकत्वा
दित्यर्थः ॥ तदेव राग्यं न उदयादयत ॥ उत्पन्नप्रतीकारादनुत्पादनं वरमिति भावः ॥ आत्रको
टित्यः ॥ क्षीणाः प्रकृतयो लीलं लब्धा योति विरागतां ॥ विरक्ता यात्यमित्रं वा जतरि वा स्वयं ॥
कामं प्रकृतिवैराग्यं सद्यः श्रमयितुं क्षमः ॥ यस्य कार्यः प्रतीकारः सतत्त्वेनोपपादयत ॥ ५६
शक्ये धेवा भवद्यात्रा तस्य शक्तिमतः सतः ॥ समीरणसहायोपिनो नः प्रार्थदिवानलः ॥ ५७ ॥
तस्मात्प्रकृतीनां विरागकारणा निनोत्पादयेदिति ॥ ५६ ॥ शक्ये धिति ॥ शक्तिमतः शक्ति सं
पन्नस्यापि सतत्त्वेन सहायः शक्ये धुराक्तिविषयेषु स्वस्माधीनवलेषु एव विषयेषु यात्रादंडयात्रा
भवत् ॥ ननु समधिके धित्यर्थः ॥ तथा हि समीरणसहायोपि दिवानलः अत्र प्रार्थजित्वा न
पीनं धुमिति शेषः ॥ किं तु वृणकाद्यादि कमेवान्विष्मतीत्यर्थः ॥ अत्रकोटित्यः ॥ समज्यायो
भ्यां संधीतहीनेन विगृह्णीयात् इति भावः ॥ ५७ ॥

नै।
 निति॥ ॥ सराजार्थकामायां धर्मनवबाधेन नाशितवान्॥ तेन धर्मेण तो अर्थकामौ अर्थका
 मेन कामं वा र्थेन नवबाधे॥ एकत्रैवासक्तो नाच्छेदित्यर्थः॥ किंतु त्रिषु धर्मार्थकामेषु सदृ
 शस्तुल्यवृत्तिरभूदिति शेषः॥ ५८॥ ॥ हीनानीति॥ मित्राणि हीनानि अतिक्षीणानि चेदनुप
 न धर्ममर्थकामायां बाधेन च तेन तौ॥ नार्थकामेन कामं वा सो र्थेन सदृशस्त्रिषु॥ ५९॥
 हीनान्यनुपकर्तृणि प्रवृत्तानि विकुर्वते॥ तेन मध्यमशक्तीनि मित्राणि स्थापितान्यतः॥ ५९॥
 कारीणि अनुपकर्तृणि॥ प्रवृत्तानि अतिसमृद्धानि चेद्विकुर्वते विरुद्धं चेष्टे अपकुर्वतीत्य
 र्थः॥ अकर्मकाच्चेत्यादिना आत्मनेपदं॥ अतः कारणात् तेन राज्ञा मित्राणि सुहृदः मित्रं सुहृ
 द्मित्रौ कइति विश्वः मध्यमशक्तीनीनातिक्षीणोच्छ्रितानि येषां तेषां स्थापितानि॥ ५९॥ ॥
 य

शक्तेष्वेवानवद्यात्रेत्यादिना उक्तमर्थं सोपस्कारमाह॥ परेति॥ परात्मनोः शत्रोरात्मनश्च शक्त्वा
 दीनां शक्तिदेशकाद्यादीनां बलाबलं न्यूनाधिकजावं परिच्छिद्य निश्चित्य राज्ञिः शक्त्वादिभिः प
 रस्मात् शत्रोर्बलिष्ठः स्वयमतिशयेन बलावांश्चेत्॥ बलशब्दात् मनुवंतादिष्टचप्रत्ययः॥ विन्म
 तोलुगिति मत्तुपोलुक्॥ ययो यात्रां चक्रे॥ अत्यथा बलिष्ठश्चेदास्त अतिष्ठत्॥ नययावित्यर्थः॥ अ

परात्मनोः परिच्छिद्य शक्त्वा दीनां बलाबलं॥ ययावरी निशिष्टश्चेभ
 त्यस्मादात्मनो न्यया॥ ६०॥ कोशादाश्रयणीयत्वमितितत्सार्थसंग्रहः॥

वमनुः॥ यद्यममेतज्जावेन हृष्टपुष्टं स्वकं बलं॥ परस्मिन् विपरीतं च तदा यायादरी न प्रति
 यदा तु स्यात्परिक्षीणो वा हनेन बलेन च॥ तदा सीतप्रयत्नेन शनकैः सांतयन्तरी
 निति॥ ६०॥ कोशेनेति॥ कोशेन अर्धचयेनाश्रयणीयत्वं न जनीयत्वं न वतीति शेषः
 इति हेतोस्तस्मिन् राराज्ञः अर्थसंग्रहः आसीत्॥ इति शेषः॥ नतु लोभादित्यर्थः॥ ॥

तथाहि॥अंबुगर्भेयस्यसः॥अंबुगर्भःजीवनस्पजलस्पमृतःपुटबंधोजीमूतोमेघः॥मृदूबंध
ने।एषोदरादित्वात्साधुः॥चातकैःआम्रनेयतेसेव्यते॥नतुकत्ररिक्तः॥अत्रकामदकः॥धर्म
हेतोस्तथार्थायज्ञत्यानोरक्षयायच॥अपदंघंचसंरक्ष्यःकोशोधर्मवतासदेति॥६१॥॥परेति
संराजापरेषांकर्मणिसेतुवार्त्तादीन्यपहंतीतिपरकर्मपहःसन्॥अभ्येधिपिहृत्पतइत्यपि

अंबुगर्भेहिजीमूतश्चातकैरभिगम्यते॥६१॥परकर्मपहःसोऽहंउद्यतःस्व
पुकर्मसु॥आवृणोदात्मनोरंध्रंध्रेषुग्राहरदिवो॥६२॥॥॥॥

हृत्पतइत्यपिशब्दसामर्थ्याधंतेउप्रत्ययः॥स्वेषुकर्मसुउद्यतःउद्यक्कोऽस्तुकिं
चिरिहृत्प्रहरन्आत्मनोरंध्रंयसनादिकंआवृणोत्संवृक्षतवान्॥अत्रमनुः॥नास्य
छिद्रंपरोविद्यादिद्याछत्रंपरस्पतुर्गृहेत्कर्मइवागानिचरेदिवरमात्मनः॥६२॥

तपइति॥॥विघ्नेभ्यस्तपोरक्षत॥तस्करेभ्यःसंपदश्चरक्षन्संराजाआम्रमैर्ब्रह्मचर्यादिभिर्ब्रह्म
णादिभिरपियथास्वस्वमनतिक्रम्यषडंशमाक॥षडंशःषडंशःतंजतीति॥संरमाश
ब्दस्वरुतिविषयेपूरणार्थत्वमुक्तप्राक्॥चक्रेयथाक्रमंआम्रमैस्तपसःवर्षैःसंपदांचषष्ट
शमाककृतइत्यर्थः॥६३॥॥सर्पस्येति॥॥सर्पस्यशिरोरत्नमिवास्पराजःशक्तित्रयंपरः

तपोरक्षन्सविघ्नेभ्यस्तस्करेभ्यःसंपदः॥यथास्वमाम्रमैश्चक्रैर्वर्षैरपिषडं
शमाक॥६३॥सर्पस्येशिरोरत्नंनास्यशक्तित्रयंपरः॥सचकर्षपरस्वत
दयस्कांतइवायमं॥६४॥वापाधिवस्त्रवंताषुवनेषूपवनेष्विव॥॥

शत्रुर्नचकर्षमतुपरस्माच्छत्रोस्तुक्तित्रयंअयःस्कांतोमणिविशेषः॥आयसंलोह
विकारमिवचकर्ष॥६४॥॥वापीति॥॥स्त्रवंतीषुनदीषुवापीषुदीर्घिकास्त्रिवा॥वनेष्व
प्येषूपवनेष्वारामेषुइव॥वापीतुदीर्घिकेत्यमरः॥आरामःस्याडपवनमित्यम॥

रघुवे. ल. स.

१५

रः॥अद्रिषुस्वकीयेषुवेश्मसिवादिषु॥६५॥स्वेरंस्वेछयाचेरुश्चरंतिस्मा६५॥
स्वनिजिरिति॥॥नृत्तमिस्मैराक्षैरक्षसदृशेक्षणानुरूपेवेतनं वृत्तिदिदेशादौ॥कथं तदाहा
रवनिजिराकरे॥खनिःस्त्रियामाकरःस्यादित्यमरः॥रत्नेमाणिस्मादिकं सुषुवेः जीजनत्॥क्षे
त्रैः ससंवनैर्गजानहस्तिनः सुषुवे॥६६॥॥सुगुणेति॥॥षण्मुखविक्रमः कुमारपराक्रमः॥सरा

सार्थाः स्वेरंस्वकीयेषुचेरुर्वेश्मसिवादिषु॥६५॥खनिजिः सुषुवे रत्ने क्षेत्रैः ससंवनैर्गजा
न॥दिदेशावेतनं तस्मैरक्षसदृशमेव नृत्तः॥६६॥सगुणानां बलानां च षण्माषण्मुखविक्र
मः॥बन्धविविनियोगतः साधनीयेषु वस्तुषु॥६७॥

जाषणां गुणानां संधिविग्रहादीनां बला
नां मूलादीनां च साधनीयेषु वस्तुषु साध्येषु अर्थेषु विनियोगं जानातीति विनियोग
स्य त इति वा विनियोगतः॥कर्मविवक्षायां मुपपद समासः॥अतो नुपसर्गे क इति क प्रत्य
यः॥शेषविवक्षायां षष्ठी समासः॥इत्युप धेत्यादिना क प्रत्ययः॥बन्धव इदमत्र प्रयोक्तव्यं

मर्गः १७

साक्षात्साहित्यर्थः॥६७॥

राम.

१५

इतीति॥॥इति चतुर्विधां सामाद्युपायैरिति शेषः॥राजनीतिं दंडनीतिं क्रमात्सामादिक्रमादे
व प्रयुं जानः सराजा आतीर्थात् अद्याद्या दशात्मकतीर्थपर्यंत॥योनौ जलावतारे च मंत्राद्याद्या
दशस्वपि॥पुण्यक्षेत्रे तथा पात्रे तीर्थे स्यादिति हलायुधः॥तस्याः नीतिः फलमप्रतीयातं प्रतिबु
धयथा तथा अनशो प्राप्तवान्॥मंत्रादिषु यमुद्दिश्य स्तुपायः प्रयुज्यते स तस्य फलतीत्यर्थः

इति क्रमात्प्रयुं जानो दंडनीतिं चतुर्विधां॥आतीर्थादप्रतीयातं स तस्याः फलमानरो॥६८॥
कूटयुधविधिज्ञेयि तस्मिन् सन्मार्गयो धिनि॥नेजे निसारिका हस्तिजयश्रीवीरगामिनी॥६९॥
६८॥॥कूटेति॥॥कूटयुधविधिज्ञेयि कपटयुधप्रकाराजिज्ञेयि सन्मार्गेण यो धिनि
धर्मयो धरितस्मिन् राज्ञि वीरगामिनी जयश्री निसारिका हस्तिने जे॥कांतार्थिनी तु या
याति संकेतसाजिसारिके त्वमरः॥जयश्रीस्तं अन्विष्या गच्छदित्यर्थः॥६९॥॥

प्रायः इति ॥ ॥ अरीणां सर्वेषां अपि प्रतापेन तेजसे वज्रप्रतापस्य राज्ञः गंधेन मद्गंधेन एव भिन्नान् प्रा-
 यः दंति नो येन तस्य गंधोऽपि स्पेव प्रायः प्रायेण रणोऽर्जुनः आसीदिति शेषः ॥ खलर्थयोगेपि वि-
 शेषविवक्षायां षष्ठीमिच्छंतीत्युक्तं ॥ ७० ॥ ॥ प्रहृष्टाविति ॥ ॥ प्रहृष्टौ सत्यांचं प्रोहयते समुद्रोपि त-
 था विधः ॥ चेद्रवदेव प्रहृष्टोऽहयते ॥ प्रहृष्टवापातः ॥ सराजा तु ताभ्यां चेद्रसमुद्राभ्यां समावृधि-
 प्रायः प्रतापप्रतापत्वादरीणां तस्य दुर्जनः ॥ रणो गंधोऽपि स्पेव गंधं नृप्यां ग्राव्यदंतितः ॥
 ७० ॥ प्रहृष्टोऽहयते चेद्रः समुद्रोपि तथा विधः ॥ सतु तत्समवृधिश्रनययौ ताविवक्षये ॥ ७१ ॥
 संतस्मिन्निगमनादत्यर्थं महतः क्रुशः ॥ उदधेरिव जीमूताः प्रापुर्दन्तत्वमर्थिनां ॥ ७२ ॥
 श्चाभूत् ॥ तौ चेद्रसमुद्राविवक्षया ॥ क्षितेः क्षिप्रधीत्यादिना इति प्रत्ययः ॥ नाभूत् ॥ ७१ ॥ ॥
 संत इति ॥ ॥ अत्यर्थं क्रुशः दरिद्राः अतएव धिनोयाचनशीलाः ॥ संतो विद्वांसो महतस्तस्म-
 राज्ञः अनिगमना उदधेरनिगमना जीमूता इव दातृत्वं प्रापुः ॥ अर्थिभ्यो दानजोगपर्याप्तं
 धनं प्रायच्छदित्यर्थः ॥ ७२ ॥ ॥

सूयमान इति ॥ ॥ सराजास्तत्सोत्रार्होऽवयवत्रदेव समाचरदतएव सूयमानः सन् जिह्वायाः ल-
 लर्जतयापि क्रीणत्वे पितृकारिणः स्त्रात्रकारिणो द्वेष्टीति तत्कारि द्वेषिणस्तस्य राज्ञः यशः
 बहू ॥ गुणा व्यस्य सतः पुंसः स्तुतौ लक्ते वृषणमिति ज्ञावः ॥ ७३ ॥ ॥ इरितमिति ॥ ॥ सराजा
 उदितः सूर्य इव दर्शनेन इरितं घनं निवर्तयन् ॥ तथा स्मर्यते ॥ अग्निचित्कपिलासत्री राजा
 सूयमानः सजिह्वायस्तत्समेव समाचरन् ॥ तथापि प्रथेत स तत्कारि द्वेषि-
 णो यशः ॥ ७३ ॥ इरितं दर्शनेन घनतत्त्वार्थेन नुदस्तमगा प्रजाः सपालयाचक्रे
 शश्वत्सूर्य इव उदितः ॥ ७४ ॥ इदो रगतयः पद्मे सूर्यस्य कुमुदे शवः ॥ ॥
 निक्षुर्महोदधिः ॥ दृष्टमात्रः पुनं त्येते तस्मात्सूर्ये च सर्वदेति तत्त्वस्य वस्तुतत्त्वस्यार्थेन प्र-
 काशनेन आत्मज्ञानेन तमोर्ध्वान्ते अज्ञानं च नुदन् शश्वत्सु जाः स्वतंत्रयाचक्रे स्वाधीनाश्च
 कारा ॥ ७४ ॥ ॥ इदोरिति ॥ ॥ इदो अंशवः पद्मे रगतयः प्रवेशरहिता इत्यर्थः ॥ सूर्यस्यो शवः कुमुदे
 अगतयः ॥ ॥

गुणानस्तस्य गुणास्तु विपक्षे शत्रावपि प्रंतरमवकाशे निरे प्रायुः ॥ ७५ ॥ ॥ परेति ॥ अ
श्वमेधायाश्च मेधं कर्तुं जिगीषोरस्य परानि संधानपरं शत्रुवंचनप्रधानं यदपि विचेष्टितं दि
ग्विजया रूपांत धर्मधर्मादनयेताव बभूव ॥ धर्मपथमर्थव्यायादनपेत इत्यादिनायकप्रस
यः ॥ मंत्रप्रज्ञावोत्साहशक्तिमानपि संधर्मादितिकौटिल्यः ॥ ७६ ॥ ॥ एवमिति ॥ ॥ एवं शास्त्र

गुणास्तस्य विपक्षेऽपि गुणिनो ले निरेतरे ॥ ७५ ॥ परानि संधानपरं यद्यस्य
स्य विचेष्टितं ॥ जिगीषोरश्वमेधा यधर्ममेव बभूव ततः ॥ ७६ ॥ ॥ एवमु
द्यत्प्रज्ञावेन शास्त्रनिर्दिष्टवर्त्मना ॥ दृष्टेव देवो देवानां राजाराज्ञां बभूव सः ॥ ७७ ॥

निर्दिष्टवर्त्मना शास्त्रोपदिष्टमार्गेण प्रज्ञावेन कोशदंजनेन तेजसा ॥ प्रज्ञावश्च प्रतापश्च
यत्तेजः कोशदंजमित्यमरः ॥ उद्यन्नुद्यन्तावो वृषा वासवः देवानां देवदेवदेव इवराज्ञं
राजाराजराजो बभूव ॥ ७७ ॥ ॥

पंचममिति ॥ ॥ तं राजानं साधर्म्ययोगतो यथाक्रमं लोकसंरक्षणपरोपकाररूपां समान
धर्मत्वाद्भ्यो कपालानामिन्द्रादीनां चतुर्णां पंचममृचुरवोचत् ॥ महतां कृतानां पृथिव्यादीनां
षष्टपरोपजीमत्वादिति भावः ॥ ऊचुः ॥ ७८ ॥ ॥ हरेति ॥ ॥ कपालाः राजानः शासनेषु

पंचमं लोकपालानां तमृचुः साम्ययोगे गतः ॥ कृतानां महतां षष्टमष्ट
मं ऊचत् कृतानां ॥ ७८ ॥ हस्तपुर्वर्जितं त्रैस्तस्याज्ञां शासनार्थितं ॥
दधुः शिरोभिर्लूपाः शीर्षां पौरंदरीभिर्वा ॥ ७९ ॥ ॥ ॥

पत्रेषु अर्थितामुपन्यस्तां तस्य राजाज्ञां देवाः पौरंदरीमैत्रीमाज्ञां मि व ह्नुपव
र्जितं त्रैर्हस्तैः कृतं तपत्रैः शिरोभिर्दधुः ॥ धारयामासुः चक्रुरित्यर्थः ॥ ७९ ॥ ॥

कृत्विज इति ॥ सराजामहाक्रतो अश्वमेधे कृत्विजो याजकान् दक्षिणां त्रिस्रया
नर्चय च यामास ॥ अर्चते नो वादिका द्विद्व ॥ यथाऽस्य राजो धनदस्य च नामसा

कृत्विजः स तथा नर्चय दक्षिणां निर्महाक्रतो ॥
यथा साधारणी भूतं नामास्य धनदस्य च ॥ ६० ॥

धारणी भूतं राकी भूतमु न योरपि धनदसं ज्ञायथा स्यात्तथा इत्यर्थः ॥ ६० ॥

इन्द्रादिति ॥ ॥ इन्द्रा इष्टि रष्टि रभूतय मोमिय मिता वारिता गदस्य रोगस्योपेक दत्ति र्थे न सोऽभूत्
यादो नाथो वरुणो नो चराणां नाविकानां कर्मणि संचाराय शिवजलपथः सुचरजलमार्गः
भूत् ॥ तदनुपूर्वापेक्षी रघुरामादि महिमाभिजः ऊवेरः कोशरधि विदधे ॥ इत्यं लोकपालः
इन्द्रादयस्तस्मिन् राज्ञि विषये ॥ दंडोपनतस्य शरणागतस्य चरितं ने जिरे ॥ उर्बलोव
इन्द्रा इष्टि र्थि यमिता गदोपेक दत्ति र्थे न सोऽभूत् यादो नाथः शिवजलपथः कर्मणे नो चराणां ॥
पूर्वापेक्षी तदनुविदधे कोशरधि ऊवेरस्तस्मिन् दंडोपनतचरितं ने जिरे लोकपालः ॥
११ ॥ इति श्री रघुवंशे महाकाव्ये कविश्री कालिदासकृतौ अतिथिराज्ये राजनीति
वर्णनं नाम प्रदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥
तदंडोपनतो न त्रयेवमवस्थित इति कोऽलटिम्पुः ॥ ६१ ॥ ॥ इति श्रीमहोपा
ध्यायकोलचलमन्त्रिनाथसूरिविरचितायोरघुवंशटीकायां संजीविनी समा
ख्यायां सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥ ॥

रघुवंशी-सं.

१९

सर्ग-१७

राम.

१९

रघुवं-टी-सं. : श्रीगणेशायनमः ॥ ॥ यत्पादपांसुसंपर्कादिहल्यासीदपांसुला ॥ कारुण्यसिंधवेतस्मै न
९ मोवेदेहिबंधवे ॥ १॥ ॥ स इति ॥ ॥ निषिधशत्रुनिवारितरिपुः ॥ सोतिथिर्नैषधस्य निषिधदे
राधीश्वरस्यार्थपतेः ॥ राज्ञः सुतायां निषिधानिषिधारम्यानगेंद्राद्रोत्पत्तादनूनसारं

स नैषधस्यार्थपतेः सुतायां सुत्पादयामास निषिधशत्रुः ॥ अनूनसारं निषधीन्
रेंद्रात्पुत्रं यमा ऊ निषिधारम्यमेव ॥ १॥ तेनोरुवीर्येण पितृप्रजायैकल्यिष्यमाणे
नननंदयूना ॥ सुरष्टियोगादिवजीवलोकः सस्येन संपत्तिफलात्मकेन ॥ २॥

नूनबलं पुत्रं उत्पादयामास ॥ यं पुत्रं निषिधारम्यं निषिधनामकमा ऊः ॥ १॥ ॥ तेनेति ॥ ॥ उरु
वीर्येणातिपराक्रमेणाते एव प्रजायै लोकरक्षणायै कल्यिष्यमाणेन तेन यूनानिषिधेन पि
ता अतिथिः सुरष्टियोगात् संपत्तिफलात्मकेन पाकोत्मुखेन सस्येन जीवलोक इव ननंदसंजहर्ष
॥ २॥

राम
९

शब्दादीनि ॥ ॥ ऊमुदत्ता अपत्यं पुमान् कौमुदतेयोऽतिथिः शब्दादिशब्दस्पर्शादिसुखं सुख
साधनं विषयवर्गं निर्विशेषं पुन्यचिराय तन्निषिधारम्ये पुत्रे प्रतिष्ठापितराजशब्दः दत्तरा
ज्यः स न ऊमुददवदाते निर्मलैः कर्मभिरश्वमेधादिभिरर्जितां संपादितं द्यां आरुरोह ॥ ३॥

शब्दादिनिर्विष्य सुखं चिराय तस्मिन् प्रतिष्ठापितराजशब्दः ॥ कौमुदतेयः ऊमुदाव
दातेर्द्यौर्मर्जितां कर्मभिरारुरोह ॥ ३॥ पौत्रः ऊशस्यापि ऊशे शायाम्यः स सागरं सा
गरधीरचेताः ॥ एकातपत्रां जुवमेकवीरः पुरागला दीर्घजुजो बुजो ज ॥ ४॥ ॥
पौत्र इति ॥ ॥ ऊशे शयाक्षः शतपत्रलोचनः ॥ शतपत्रं ऊशे शयमित्यमरः ॥ सागरधीर
चेताः समुद्रगंजीरचित्रः ॥ एकवीरोऽसहायशूरः ॥ पुरस्यागला कपाटविक्कंभः ॥ तद्विक्कं
भेर्गलिननेत्यमरः ॥ तद्वदीर्घजुजः ॥ ऊशस्य पौत्रः निषधेऽपि स सागरमेकातपत्रो जुवंबु
जो जपालयामास ॥ जुजो नर्वने इति नियमात् परस्मैपदं ॥ ४॥ ॥

रघुवंश-से- तस्येति॥॥अनलौजानलानिधानोनलारव्यस्तस्यतिषिधस्यांतेऽवसानेवंशश्रियंराजलक्ष्मी
प्राप॥तलिनानवक्रःयोनलःगजःअनडूलादीवनडूलाप्रायस्यलानीव॥नडूलादातडूला
चप्रत्ययः॥परेषांबलातिअमृतात्समदी॥५॥॥ननइति॥॥ननश्चरैर्गंधिर्वादिनिःगीत

सर्ग-१८

तस्यानलौजास्तनयस्तदंतेवंशश्रियंप्रापनलानिधानः॥योनडूलादीवगजःपरेषां
बलाम्यमृतात्तलिनानवक्रः॥५॥ननश्चरैर्गीतयशाःसलेनेननस्तलश्यामत
नुस्तनूजं॥रमातेननःशब्दमयेननाम्नाकांतैननोमासमिवप्रजानां॥६॥॥

यशाःसनलःननस्तलश्यामतनुं कृत्स्नवर्षनिनःशब्दमयेननाम्नातेननःशब्दसंज्ञकइ
त्यर्थः॥ननोमासंश्रावणमासमिवप्रजानांकांतंप्रियंतनूजंपुत्रैलेने॥६॥॥

राम-

२

तस्माइति॥॥धर्मोत्तरःधर्मप्रधानः॥सनलःप्रनवेसमर्थायनस्मैननसेतडूनरकीकोशालाना
प्रभुत्वेआधिपत्यविसृज्यदत्ताजरसाजस्योपदिष्टंवाधकेचिकीर्षितंमृगैरजयंतैःसहसंगतमि
तिनिपातः॥पुनरदेहबंधायपुनर्देहसंबंधनिवृत्तयेबंध॥मोक्षार्थीवनेगतइत्यर्थः॥अदेह
बंधयेत्यत्रप्रसज्यप्रतिषेधेपिनज्जसमासइष्यते॥७॥॥तेनेति॥॥तेनननसाद्विधानांपुंड
तस्मैविसृज्योत्तरकोशालानांधर्मोत्तरस्तत्प्रनवेप्रभुत्वं॥मृगैरजयंजरसोपदिष्टमदे
हबंधायपुनर्बंध॥७॥तेनद्विधानामिवपुंडरीकोराज्ञामज्योजनिपुंडरीकः॥
शांतेपितर्याहृतपुंडरीकायंपुंडरीकाक्षमिवाश्रीताश्रीः॥८॥॥

रीकोदिग्गजविशेषइवराज्ञामज्योजेतुमशक्नः॥क्षय्यज्यौशक्यार्थेइतिनिपा
तनात्साधुः॥पुंडरीकःपुंडरीकारव्यःपुत्रोऽजनिजनितः॥पितरिशांतेस्वर्गगतेसतिआ
रुतपुंडरीकागृहीतश्चेतपद्या॥श्रीयंपुंडरीकंपुंडीकाक्षंविष्णुमिवश्रीता॥८॥॥

रघुवंश-सं.

3

स इति ॥ ॥ अमोघं धनुर्यस्य सो अमोघधन्वा ॥ धनुषश्चेत्यनुडादेशः समासोतः ॥ स पुंडरीकः प्रजा
नाक्षेमविधाने दक्षप्रजापालनचतुरंक्षमयोपपत्तं क्षांतियुक्तं क्षेमं धनुर्यस्य तक्षेमधन्वानं नाम
पुत्रं ॥ वासं जायामित्यनेजादेशः ॥ क्ष्मां लेनयित्वा क्षमयोपपत्तं नेर्गत्यर्थत्वात् द्विकर्मकत्वं ॥ क्षांतत
रो अत्यंतसहिष्णुः सन् वने तपः च चार ॥ ९ ॥ ॥ अनीकिनीनामिति ॥ ॥ तस्य क्षेमधन्वानो समरे
सक्षेमधन्वानममोघधन्वापुत्रं प्रजाक्षेमविधानदक्षं ॥ क्ष्मां लेनयित्वा क्षमयोपपत्तं
वने तपः क्षामतनुश्चकार ॥ ९ ॥ ॥ अनीकिनीनां समरेऽग्रायाया तस्यापि देवप्रतिमः सुतो
नृत् ॥ अश्रुयता नीकपदा वसानं देवादिनाम त्रिदिवेष्वपि यस्य ॥ १० ॥ ॥

सर्ग-१८

सं ग्रामेऽनीकिनीनां च मूनां अग्रायाया देवप्रतिमः ॥ ५ ॥ प्रादिकल्पः सुतो नृत् अनीकपदा
वसानं शब्दांतं देवादिदेवशब्दपूर्वयस्य नाम देवानीक इति नाम धेयं त्रिदिवेस्वर्गेऽपि यश्च
यत विश्रुतं ॥ १० ॥ ॥

रामः

3

पतेति ॥ ॥ सपिता क्षेमधन्वासमाराधनतस्यैतरेण शुश्रूषा परेण तेन पुत्रेण यथापुत्री बह्व
तथैव सपुत्रो देवानीक आत्मवत्सलेन तेन पित्रमान् बह्व ॥ लोके पितृत्वपुत्रत्वयोः फल
मनयोरेवासीत् ॥ इत्यर्थः ॥ ११ ॥ ॥ पूर्व इति ॥ ॥ गुणानामेक निधि र्यज्वा विधिवदिष्टवान् ॥

पितासमाराधनतत्परं पुत्रेण पुत्रीसयथैव तेन ॥ पुत्रस्तथैवाधिकवत्सले
नसतेन पित्रापि त्रमान् बह्व ॥ ११ ॥ ॥ प्रवृत्तयोरात्मसमेचिरोऽहमात्मोऽहवेवर्ण
चतुष्टयस्य ॥ धुरं निधायैक निधिर्गुणानां जगाम यज्वा यजमानलोके ॥ १२ ॥ ॥

यज्वा तु विधिनेष्ट्वा तित्यमरः ॥ तयोः पितापुत्रयोर्पूर्वः पिताक्षेमधन्वा आत्मसमेचतुल्ये
आत्मोऽहवेऽपुत्रे देवानीके चिरोऽहं चिरं धृतावर्षचतुष्टयस्य धुरं रक्षानारं निधाय यजमा
नलोके यष्टुलोकजगाम ॥ १२ ॥ ॥

रघुवंशः

४

वशाति॥॥तस्य देवानां कस्य सुतः वक्ष्यमाणो अहीनगुणामकः॥ वशं वशं करं मधुरं वदतीति वशं
वदः॥ प्रियवशे वदः खजिति स च प्रत्ययः॥ तस्य नावस्तत्वे तस्मादिष्टवादित्वात्स्वेषामिव द्विषता
मपीष्टः प्रिय आसीत्॥ अर्था देवानां कनिष्ठा रणलभ्यते॥ तथा हि॥ प्रयुक्तमुच्चारितं माधुर्यगीतं
सकृदेकवारं विविद्यान्तीतान् अपि हरिणा न्यहीतुं वशीकर्तुं इष्टे शक्नोति॥ १३॥॥ अहीनगुरि
वशी सुतस्य वशं वदत्वा त्वेषामिवासा द्विषतामपीष्टः॥ सकृद्विद्विमानपि हि प्रयुक्तं मा
धुर्यमीष्टे हरिणा न्यहीतुं॥ १३॥ अहीनगुणमिदं सगं समग्रामहीनबाहुद्रविणः शशा
सः॥ १४॥ यो हीनसं सगं पराङ्मुखत्वाद्युबाध्य नर्थक्यं स नैर्विहीनः॥ १४॥ ॥

सर्गः १६

ति॥॥ अहीनबाहुद्रविणः समग्रजपराक्रमः॥ यदा अहीनेषु वीरेषु बाहुद्रविणं यस्ये
ति वीरविजयी॥ द्रविणं कां च न विद्वं द्रविणं च पराक्रम इत्यमरः॥ हीनसं सगं पराङ्मुखत्वात्
च संसर्गं हि तत्वाधतोरनर्थैरनर्थकैरेव स नैः पानदूतादिभिर्विहीनो रहितो यः अहीनगुण
मयैवोक्तदेवानां कसुतः समग्रो सर्वांगजुवंशशासः॥ १४॥ ॥

रामः

४

गुरोरिति॥॥ पुंसामंतरजोविशेषज्ञश्चतुरो निपुणः स अहीनगुश्च गुरोः पितुरनंतरं अवतीर्षी
जुवंशः प्रापः आद्यः पुमान् विष्णुरिव॥ स्वलितैरप्रतिहतैश्चतुर्निरुपक्रमैः सामाद्युपायैः सामा
दिनिरुपक्रमैरिति मनुः॥ चतुर्दिगांश्च तस्य दिशामाश्वरो बभूव॥ १५॥॥ तस्मिन्नि
निति॥॥ अरीणां जेतारितस्मिन् हीनगो परलोकयात्रां प्रयाते प्राप्ते सति उच्चैः शिरस्त्वाङ्गुल
गुरोः स चानंतरमंतरजः पुंसं पुमानाद्यश्वावतीर्षी॥ उपक्रमैरस्वलितैश्चतुर्नि
श्चतुर्दिगांश्चतुरो बभूव॥ १५॥ तस्मिन् प्रयाते परलोकयात्रां जेतार्यरीणां तनयं
तदीयं॥ उच्चैः शिरस्त्वाङ्गितपारियात्रं लक्ष्मीः सिषेवे किल पारियात्रं॥ १६॥ तस्मा
द्बभूवाथ नलानि धानोदयान्वितः पद्मदलानहृष्टिः॥ ॥

तश्चिरस्कत्वाङ्गितः पारियात्रः कुलशैलविशेषो येन तं पारिजात्रं परिजात्रारब्धं तद्दी
यंतनयं लक्ष्मीः राज्यलक्ष्मीः सिषेवे॥ १६॥ ॥ श्रीरामचंद्राय नमः॥ ॥

रघुवं. रा.

५

तस्येति॥ ॥ तस्मै पारिजातस्योदारशीलो महावृत्तः॥ शीले स्वभावे सद्गुणे इत्यमरः॥ शिलापट्टवि सर्ग. १८
शाखवक्षाः शिलः शिलाख्यः स्तनुरनवत्॥ यः स्तनुरशिलासुरैर्वर्णैः॥ अलिबाणौ शिली

कुंदाग्रदंतोरिपुरंति सिंहः पतिः पृथिव्याः कुलकैरवेण्डः॥ १६॥ तस्यानवस्तु
रुदारशीलः शिलः शिलापट्टविशाखवक्षाः॥ जितारिपक्षोपिशिली
मुरवाग्रैः शालीनतामत्रजदीड्यमानः॥ १७॥ ॥ श्रीराम॥ ॥

मुरवावित्यमरः॥ जितारिपक्षो ईड्यमानः सत्शालीनता अधस्तालजामत्रजत॥
अगमत्॥ स्यादधृष्टुशीलीनमित्यमरः॥ शालीनकौपीनेऽधृष्टकार्ययोरिति निपातः॥

॥ १७॥

राम.

५

तमिति॥ ॥ अनिदितात्मा अगर्हितस्वभावः॥ आत्मसंपन्नं बुधिसंपन्नं॥ आत्मा जीवो धृतिबुधिः स्व
भावो ब्रह्मवर्षचेत्युच्यते त्राप्यमरः॥ युवानं तं शिलं युवराजानं कृत्वा एव सुखान्यनुकृ॥ न
त्वक्तुवैवकारार्थः॥ किमर्थं युवराजशब्दकरणं इत्याशङ्क्या न्यथा सुखोपनो गोडुर्लभ इत्या
ह॥ सुखेति॥ ॥ हियस्मादाज्ञावृत्तं प्रजापालनादिरूपं सुखोपरोधिवक्तृत्वात् सुखप्रतिबंध

तमात्मसंपन्नमनिदितात्मा कृत्वा युवानं युवराजमेव॥ सुखानिसोऽनुकृ
सुखोपरोधिवृत्तं हिराज्ञासुमुपरोधवृत्तं॥ १८॥ तं रागबंधि
षवित्तमेव नो रैगेषु सोऽनाग्यविशेषनोग्ये॥ ॥

मतरावे॥ परुधवृत्तं उपरोधसदृशमित्यर्थः॥ उपरोधस्य कारादिबधस्य स्वयमूढजा
रस्य च सुखं नास्तीति ज्ञावः॥ १८॥ ॥ तमिति॥ ॥ रागं प्रातिबंधं तीति रागबंधिनो रागप्रवृत्त
कास्तेषु नोगेषु विषयेषु अवित्तमेव संतं॥ किंच विलासिनीनो नोत्कीर्णा सोऽनाग्यविशेष
ण सोऽद्यातिशयेन हेतुना नोग्यं नोगाहं च नोः॥ ॥

रघुवं-२०-सं.

६

कुविष्यतीरितिकुत्वं॥ तं पारिजात्रं रतिक्षमानजतीति अरतिक्षमापि अतएव वयामन्सरिणीरतिक्ष
मा सुविलासिनीषित्यर्थः॥ जराजहारवशीचकार॥ १९॥ ॥ उन्नाजति॥ ॥ तस्यशीलस्य उन्नाजति
उन्नाजति उक्तनामधेयः प्रसिधनामाऽयथायथा तदा उन्नतं नानिरेधं यस्य संगं गीरनानिरि
त्यर्थः॥ तदुक्तं॥ स्वरः सत्वं च नानिश्चयं गीरस्त्रिषुशस्यते॥ पंकजनाजिवल्यः विष्णुसदृशः कृत्स्न
विलासिनीनामरतिक्षमापि जरावयामन्सरिणीजहार॥ १९॥ हित्वाथ भोगान्ततयसोत्रमेन
त्रिविष्टपं प्राप्नोति क्षितीशे॥ तदात्मजः सागरधीरचेताः राशासृष्ट्यं सकलां न सो
मः॥ १९॥ उन्नाजत्युक्तनामधेयस्तस्यायथायथान्ततनानिरेधः॥ आसीत्सुतः पं
कजनाजकल्पः कृत्स्नस्य नानिर्दपमंडलस्य॥ २०॥

स्य नृपमंडलस्य नातिः प्रधानं॥
तिः प्रधानेकस्तूरीमदेषिकचिद्विरित इति विश्वः॥ सुतोऽभवत्॥ अचप्रत्यनु अवपूर्वात्
सामलोम इत्यत्र अच इति योगविनागात् उन्नाजवन्ननामादयः सिद्धाः॥ २०॥ ॥

सर्ग-१६

राम-
६

तत इति॥ ततः परं वज्रधरप्रभावः इन्द्रतेजाः संयतिसंग्रामे वज्रघोषोऽशानितुल्यध्वनिर्वज्र
नाभौ नाम तस्योन्नाजस्यात्मजः वज्राणां हीराणामाकराः खनयान् वक्ष्णानियस्यास्तासाः
पृथिव्याः पृथिव्युक्तेषु किल खलु॥ वज्रं त्वस्त्रीकलिशशास्त्रयोः॥ मणिबंधैरत्नैर्देव्यशना
वासनांतरे इति केशवः॥ २१॥ ॥ तस्मिन्निति॥ ॥ तस्मिन् वज्रनाभे सुकृतोपलब्धो सुधर्मा

ततः परं वज्रधरप्रभावस्तदात्मजः संयतिवज्रघोषः॥ बभूव वज्राकरवक्ष्णायाः
पतिः पृथिव्याः किल वज्रनाभः॥ २१॥ तस्मिन् गते द्यौः सुकृतोपलब्धो तत्संनवखंडन
मर्षवांता॥ उक्त्वा तश्चुं वसुधोपतस्त्वेरत्नोपहारैरुदितैः खनित्यः॥ २२॥

किं तां द्यां स्वर्गं गते सति उक्त्वा तश्चुमुधुतारिं खंडनं नाम तत्संनवं तदात्मजं अर्षवांता॥ व
सुधाखनित्यः आकारेभ्यो॥ उदितैरुत्पन्नैरत्नोपहारैः उक्त्वैव सुसमर्पणो रूपतस्त्वेसि
षेवे॥ जातौ जातौ यदुक्त्वा तदुत्तमनिधीयते इत्यमरः॥ २२॥ ॥

रघुवंश

७

तस्मेति॥॥तस्यखंडनस्यावसानेअंतेहरिदश्वधामासूयतिजाअश्विनोरिवरूपमस्येत्यश्विरूपोऽ
तिसुंदरस्तत्पुत्र इतिशेषः॥पित्रमिति संबंधपदसामर्थ्यात्पित्रंयदप्रपेदे॥वेलातटेषू
षितानिविष्टाः सैनिकाश्वाः यस्यतमन्वयनामानंयंपुत्रंपुराविदोवधाःपुषिताश्चमाक्रुः
२३॥॥आराधयेति॥॥तेनक्षितीश्वरेणपुषिताश्चैनविश्वेश्वरंकाशिपतिंआराध्यवठपास्य
तस्यावसानेहरिदश्वधामापित्रंयदप्रपेदेपदमश्विरूप॥वेलातटेषूषितसैनिकाश्चपु
राविदोयेषुपुषिताश्चमाक्रुः॥२३॥आराध्यविश्वेश्वरमीश्वरेणतेनक्षितैर्विश्वसहो
धिजज्ञे॥पातुंसहोविश्वसखः समग्रंविश्वंनरामात्मजमूर्तिरात्मा॥२४॥॥
विश्वसहोनामविश्वसखः समग्रंविश्वंनरोपातुंरक्षितुंसहतइतिसहःक्षमः॥प
चाद्यच्च॥आत्मजमूर्तिःपुत्ररूपात्मास्वयमेव॥आत्मावैपुत्रनामासीतिश्रुतेः॥विजिज्ञे
सुपुत्रेविविष्वोजनिर्गन्निविमीचनेवर्तते॥यथाहजगवान्पाणिनिः॥समांसमंविजाय
तेइति॥२४॥

सर्ग १८

राम
७

अंश इति॥॥नयज्ञोनातिज्ञःसविश्वसहःहिरण्याक्षरियोर्विष्णोरंशोहिरण्यनाभेनाम्नितन
येजातेसत्तितरूपांसानिलोहिरण्यरेताकृतमुगिवद्विषांसुतरांअसत्योअचूत॥२५॥॥
पितेति॥॥पितृणांअनृणःनिवृत्तपितृकृणः इत्यर्थः॥प्रजायापितृभ्य इतिश्रुतेः॥अत
अंशोहिरण्याक्षरियोःसजातेहिरण्यनाभेतनयेनयज्ञः॥द्विषामसत्यःसुतरां
तरूपांहिरण्यरेताइवसानिलोचूत॥२५॥पितापितृणामनृणस्तमंतेवयस्यने
तानिसुखानिलिप्सुः॥राजानमाजानुविलंबिबाहुंरुत्वारुतीक्कलवान्बन्धु॥२६
रावक्कतीकृतकृत्यः॥पिताविश्वसहः॥अंतेवयसिबाधर्कंनंतानिअविनाशानिसुखा
निलिप्सुर्मुमुक्षुरित्यर्थः॥आजानुविलंबिबाहुंदीर्घबाहुंजाग्यसंपन्नमितिभावः॥तं
हिरण्यनाभंराजीनेकृत्वावक्कवान्बन्धुवचनंगतइत्यर्थः॥२६॥॥बु॥॥

रघुवंशः सं. कौशल्य इति ॥ ३ ॥ उत्तरकौशलानां पत्न्यः पतंगान्वयः रूपणस्य सख्यजिरणस्य सोमसुतः सोमसु
 नवतः यजुन इत्यर्थः ॥ सोमेषु जइति किं ॥ तस्य हिरण्यनाजस्य द्वितीयः सोमश्चंद्रवनेत्रो
 त्सवो नयनानंदकरः कौशल्य इति प्रसिद्धः ॥ औरसो धर्मपत्नीजः सुतोऽहं ॥ २७ ॥ यशोभि
 रिति ॥ ॥ आब्रह्मसभायाः आब्रह्मसंज्ञं ब्रह्मसदनं पर्यंतं ॥ अतिविधावमयीभावः ॥ यशोभिः
 कौशल्य इत्युत्तरकौशलानां पत्न्यः पतंगान्वयः रूपणस्य ॥ तस्यैरुसः सोमसुतः सु
 तोऽहं तनेत्रोत्सवः सोम इव द्वितीयः ॥ २७ ॥ यशोभिराब्रह्मसंज्ञं प्रकाशः स ब्रह्मन्
 यां गतिमाजगामः ॥ ब्रह्मिष्ठमाधाय निजेधिकारे ब्रह्मिष्ठमेव स्वतनुं प्रसूतं ॥ ३६ ॥ ॥

सर्ग-१६

प्रकाशः प्रसिद्धः स कौशल्योऽतिशयेन ब्रह्मवंतं ब्रह्मिष्ठं ब्रह्मविदमित्यर्थः ॥ ब्रह्मराब्धान्तु
 बंतादिषु न प्रत्यये विनमृतौ लुगिति मतुपो लुक् ॥ न स दित इति हिलोपः ॥ ब्रह्मिष्ठारम्य स्वतनुं प्र
 सूतं स्वात्माजमेव निजेसकीयेऽधिकारे प्रजापालनकृत्ये आधाय निधाय ब्रह्मणो भावो ब्र
 ह्मन् नृपं ब्रह्मत्वं तदेव गतिस्तं जगाम मुक्तीं च त इत्यर्थः ॥ स्याद्ब्रह्मन् नृपं ब्रह्मत्वमित्यमरः ॥ शु
 बो भावैक्यम् ॥ २८ ॥

राम
 ६

तस्मिन्निति ॥ ॥ कुलापीडनिजे कुलशेखरतुल्यो वैकसकंतु तत्राय कक्षिप्तमुरसि ॥ शिरवास्वा
 पीडशेखरवित्यमरः ॥ सुप्रजसि सत्संतानवति ॥ असि च प्रत्ययः समासात् ॥ तस्मिन् प्रजे प्रजे
 म्परे ब्रह्मिष्ठेण सनचिह्नं महां विपीडं निर्वधं सम्यक् यथाशासति सति श्रानं दजाविलाक्ष्यः
 आनंदबाष्पाकुलनेत्राः प्रजाश्चिरं न नडः ॥ २९ ॥ तस्मैति ॥ ॥ तस्य पुत्रारम्यस्य पत्नी पौष्पा पुष्पन
 तस्मिन् कुलापीडनिजे विपीडं सम्यग्महांशासति शासनांकां ॥ प्रजाश्चिरं सुप्रजसि प्रजे
 शेन नं डरानंदजलाविलाक्ष्यः ॥ २९ ॥ तस्य प्रजानिर्जितपद्मरागं पौष्पातिथौ पुष्पमस्त
 तपत्नी ॥ यस्मिन् पुष्पानुदिते समग्रां पुष्टिं जनाः पुष्प इव द्वितीये ॥ ३० ॥ ॥
 क्षत्रयुक्तायां पौष्पातिथौ ॥ पुष्पयुक्ता पौष्मा सी पौष्पात्यमरः ॥ नक्षत्रेण युक्तः काल
 इत्यमरप्रत्ययः विद्वाणजित्यादिनाडाप् ॥ प्रजयानिर्जितः पुष्परागो मणिविशेषो येन ते ॥
 पुष्पं पुष्पारयं पुत्रमस्त ॥ द्वितीयेषु पुष्पे पुष्प इति नक्षत्रे स्वतस्मिन्नुदिते सति जनाः समग्रां
 पुष्टिं वधिं अपुष्पन् ॥ ३० ॥ ॥

रघुवंश-सं पात्रीति॥॥ गुरुसेवनेन पित्रादिशुश्रूषया पात्रीकृतात्मा योगीकृतात्मा॥ योग्यताजनयोः पा
त्रमिति विष्णुः॥ पुष्करपत्रनेत्रः पद्मदलाक्षः॥ पुत्रः पुष्करपत्राख्यो राजाय द्वापुत्रशब्दश्चाव
र्त्तनीयः पुत्राख्यः पुत्रः सुतः तं ब्रह्मिष्ठं पुत्रिणां प्रशस्तपुत्रवतीं अग्रसेव्यामग्रगण्यं समारोप

सर्ग-१६

पात्रीकृतात्मा गुरुसेवनेन स्पृष्टाकृतिः पत्ररथेन्द्रकेतोः॥ पुत्रैर्त्रिणां पुष्करपत्रने
त्रः पुत्रः समारोपयदग्रसंख्या॥३१॥ महीमहेच्छपरिकार्यसूनो मनीषिणे जै
मिनये पितात्मा॥ तस्मात्स योगादधिगम्य विद्यामजन्मने कल्पतज्जन्मीरुः॥३२॥
यत्तच्चकार॥३१॥॥ महीमिति॥॥ महेच्छो महाशयः॥ महेच्छस्तु महाशयस्त्यमरः॥ ज
न्मजीरुः संसारजीरुः सपुत्रः सूनो महीपरिकार्यविसृज्य मनीषिणे ब्रह्मविद्यां अधि
गम्या जन्मने जन्मनि वृत्तये मोक्षाय कल्पतसमपद्यता कृत्तेः संपद्यमाने चतुर्थविक्रया॥
मुक्ती नृदित्यर्थः॥३२॥

राम-
९

तत इति॥॥ ततः परं सपुष्पः प्रभवः कारणं यस्य सः तत्प्रभवस्तदात्मजः॥ ध्रुवो गौतानपादिना
उपमेयः ध्रुवश्चौतानपादिः स्पादित्यमरः॥ ध्रुवसंधिरुर्वाप्रपेदे॥ ज्यायसि श्रेष्ठे सत्यसंधे सत्यप्र
तिते॥ यस्मिन् ध्रुवसंधौ सन्नमतां अनुधतानां अरीणां संधिः संधानं ध्रुवः स्थिरोऽनृत॥ अतः सा
र्थनामेत्यर्थः॥३३॥ वंशेति॥॥ स्पृष्टं पतेति स्पर्शः विषयास्ते न्योनिवृत्तलौल्यः निवृत्तलौल्यः नए
ततः परं तत्प्रभवः प्रपेदे ध्रुवोपमेयो ध्रुवसंधिरुर्वा॥ यस्मिन् प्रज्यायसि सत्यसंधे संधि
ध्रुवः सन्नमतां नृपाणां॥३३॥ वंशस्त्विति वंशकरेण तेन संजायमाना वीस सखा
मघोनः॥ उपः स्पृष्टान् स्पृष्टानि वृत्तलौल्यस्त्रिपुष्करेषु त्रिदशत्वमाप॥३४॥
वमघोन इन्द्रस्य सखा मित्रं नावी न विष्यत्स्वर्गं जिगमिषुरित्यर्थः॥ स ब्रह्मिष्ठो वंशकरोण वंशप्र
वर्तकेन तेन पुत्रेण वंशस्त्विति कृत्व प्रतिष्ठां संजायमानं यद्यत्रिपुष्करेषु तीर्थेषु तीर्थविशेषेषु दि
क् संख्ये संज्ञायामिति समासः॥ उपस्पृष्टान् स्नानं कृत्वा त्रिदशत्वं देवत्वं यमाप प्राप॥ पुष्क
रंधी पतीर्था हि खगराजौ पद्मंतरे॥ त्र्यास्येऽसि फले कांडशुंडाग्रे स्वेजके बुज इति हेमः॥३४॥

रघुवं.टी.

१०

सुतइति॥॥मृगायताक्षोविशाळनेत्रोऽनसिंहःपुरुषश्रेष्ठःसध्रुवसंधिःदर्शित्ययेऽप्रतिमे
प्रतिपञ्चदशनिनेसुदर्शनाख्येसुतेशिशोसत्येवमृगयाविहारीसदसिंहात्विपदंमरणमवा
पयमनासक्तिरनर्थावहेतिभावः॥३५॥॥स्वरिति॥॥स्वर्गमिनःस्वर्गातस्यतस्यध्रुवसंधे
सुतेशिशोवेवसुदर्शनाख्येदर्शित्ययेऽप्रियदर्शनेसः॥मृगायताक्षोमृगयाविहा
रीसिंहादवापदिपदेऽनसिंहः॥३५॥स्वर्गमिनस्तस्यतमेकपुत्रममात्यवर्गःकुळ
तंतुमेकं॥अनायदीनाःप्रकृतीरवेक्ष्यसाकेतनाथविधिवच्चकार॥३६॥॥
रमात्यवर्गःअनायाःनाथहीनाःअतावदीनाःशोच्याःप्रकृतीःप्रजाःअवेक्ष्यकुल
तंतंकुळालंबनेकमद्वितीयंतंसुदर्शनिविधिवत्साकेतनाथमयोप्राधीश्वरमेकम
त्यक्तकार॥३६॥॥

सर्ग.१८

राम.
१०

नवेति॥॥अप्रौढनरेंद्रतदयोःकुलंनवेऽनाबालचंद्रेणनजसाव्योम्नाश्रयःशिशुरेकःसिं
होयस्मिन्॥पृथुकःशावकःशिशुरित्यमरः॥तेनकाननेनकुड्यलावस्थंयंकजंयस्मिन्तेन
तोयेनचोपमेयमुपमातुमर्हमासीत्॥नवेऽद्युपमानेनतस्यवर्धितुताशौर्यश्रीमत्त्वानि
नवेऽनातन्मजसोपमेयंशावैकसिंहेनचकाननेन॥रघोःकुलंकुड्यलपुष्करे
णतोयेनचाप्रौढनरेंद्रमासीत्॥३७॥लोकेननाबीपितुरेवतुल्यःसंजावितोमौलिप
रित्रहात्सः॥दृष्टोहिदृष्टवन्कलजप्रमाणोप्याशाःपुरोवातमवाप्यमेघः॥३८॥
सूचितानि॥३७॥लोकेनेति॥॥सबालःमौलिपरित्रहात्कीरीटस्वाकाराधीतोःपितुस्तु
ल्यः॥पितृस्वरूपएवजावीनविष्यतिलोकेनजनेनसंजावितर्कितः॥तथाहिकलजप्र
माणःकलजमात्रोपिमेघःपुरोवातमवाप्यआशाःदिशोविदृष्टवन्आच्छादयन्दृ
ष्टोहि॥३८॥

रघुवं. टा.

११

तमिति॥ ॥ राजवाण्यां राजमार्गे॥ अधिहस्तिहस्तिनं विनक्त्यर्थः व्ययानावः॥ यंतं गच्छंतं हस्ति
नमारुह्य गच्छंतमित्यर्थः॥ आधोरणालंबितं शिशुत्वात्मादिना गृहीतं॥ अग्नवे षमुदा
रने पथ्यं॥ षड्वर्षाणि जूतः षड्वर्ष॥ तद्विधितार्थे त्यादिना समासः॥ तमधीष्टो जूतो जूतो ना

सर्ग. १६

तं राजवाण्यां मधिधिहस्ति यंतं माधोरणालंबितं मध्यदेशं॥
षड्वर्षदेशीयमपि प्रभुत्वात् प्रेक्षंतं पौराः पितृगौरवेण॥ ३९॥

वीत्यधिकारे चित्रवति नित्यमिति तद्विधितं सलुकं॥ इषदसमाप्तः षड्वर्गः॥ षड्वर्ष
देशीयः॥ इषदसमाप्तादिना देशीयप्रत्ययः॥ तं षड्वर्षदेशीयमपि बालमपि तं सुद
र्शनं पौराः प्रभुत्वात् पितृगौरवेण प्रेक्षंतं पितरि यादृक् गौरवे तादृशैव दृश्यते इत्यर्थः॥
॥ ३९॥ ॥

राम
११

काममिति॥ ॥ ससुदर्शनः चैतकस्य सिंहासनस्य कामं सम्यक् प्रतिपूरणाय नाकल्यत॥ बा
लत्वाद्वापुं न पयसि इत्यर्थः॥ चामीकरपिंजरेण कनकगौरेण तेजो महिम्ना पुनस्तेजः सं
पदा तुष्टतात्मा विस्तारितदेहः सन्ततं सिंहासनं व्याप व्याप्तवान्॥ ४०॥ ॥ तस्मादिति॥ ॥

कामं न सो कल्यत चैतकस्य सिंहासनस्य प्रतिपूरणाय॥ तेजो महिम्ना पुनराविता
नेतव्याप चामीकरपिंजरेण॥ ४०॥ तस्मादधः किंचिदिवावतीणां विसंस्पृशंती तप
नीयपीठं॥ सालक्तकौटुपतयः प्रसिद्धैर्वंदितैर्मौलिजिरस्पदादौ॥ ४१॥

तस्मात्सिंहासनात् अपादानादधोऽधोदेशं प्रतिकिंचिदिवावतीर्षोऽपि ह्येवौ तपनीय
पीठं कांचनपीठमसंस्पृशंती अकल्पत्वादप्राप्तौ सालक्तकौलाक्षारसासिक्तौ अस्य सु
दर्शनस्य पादौ नृपतयः प्रसिद्धैरुन्नतैर्मौलिजिर्मुकुटैर्वंदितैरेव प्रणेतुः॥ ४१॥ ॥

रघुवंश-सं.

१२

मणाविति ॥ ॥ अल्पप्रमाणेपिमणोइंद्रनीलेप्रभावात्तेजेष्टत्वाधेतीर्महानीलइतिशब्दोयथा
मिथ्यानिरर्थकोनतथैवार्नकेत्रिशोअपितस्मिन्सुदर्शनेप्रतीःप्रसिद्धोमहाराजइतिश
ब्दोमिथ्यानयुयुजो ॥ ४२ ॥ पर्यंतेति ॥ ॥ पर्यंतयोः पार्श्वयोः संचारितेचामरेयस्यतस्य
बाबस्यसंबंधिनः कपोलपोलोलीउमौकाकपक्षौयस्यतस्मादाननाड्यारितोविवादो
मणोमहानीलइतिप्रभावादल्पप्रमाणेपियथानमिथ्या ॥ शब्दोमहाराजइतिप्रयु
क्तस्तथैवतस्मिन्पुयुजेर्नकेपि ॥ ४२ ॥ पर्यंतसंचारितचामरस्यकंपोललोचनयका
कपक्षात् ॥ तस्याननाड्यारितोविवादश्चसवालवेलास्वपिनाणविस्य ॥ ४३ ॥
वचनेअर्षवानांवेलास्वपिनचसवाल ॥ शिशोरपितस्याज्ञानंगोनासादित्यर्थः ॥ चप
लसंसर्गेपिमहांतोचलेतीतिध्वनिः ॥ उभयकाकपक्षादित्यत्रवृत्तिविषयेउभयपु
त्रइतिवडनशब्दस्त्वानेउभयशब्दप्रयोगइत्युक्तंप्राक् ॥ ४३ ॥ ॥

सर्ग-१४

राम.

१२

निर्वृत्तइति ॥ ॥ निर्वृत्ताजाताजांबुनदपट्टशोभाकनकमुकुटकांतियस्मतस्मिन्कृतकनकपट्ट
बंधेललाटेन्यस्तिलकंदधानः ॥ स्मेरमुखः स्मितमुखः सराजाइतिमुंदरीणांमुखानितेनैव
तिलकेनैवशून्यानिचकार ॥ अखिलमपिशत्रुवर्गश्चवधीदितिजावः ॥ ४४ ॥ ॥ न्यस्तिति ॥ ॥ अक्ष
रभूमिकायाअक्षरलेखनस्त्वलेपीतादौन्यस्ताक्षरारचिताक्षरपंक्तिरेखायासंलिपियं चाश्
निर्वृत्तजांबुनदपट्टबंधेललाटेन्यस्तिलकंदधानः ॥ तैर्नैवशून्यान्यरिमुंदरीणांमुखा
निसस्मेरमुखश्चकार ॥ ४४ ॥ न्यस्ताक्षरामक्षरभूमिकायांकाश्चनेनगृह्णातिलिपिनया
वत् ॥ तावत्फलानिष्कतरथयोगाद्यक्तानुपायुक्तसदांडनीतेः ॥ ४५ ॥ ॥ ॥
दृष्टमिकांमातृकात्स्येनयावल्लगृह्णातिसः सुदर्शनिस्तावत्श्रुतंरथयोगाद्विद्यारथसंस
गत्सिवाणिदंडनीतेनीतिशास्त्रफलानिउपायुक्तान्वजृत् ॥ प्रागेववृथफलस्यतस्यप
श्चादन्यस्यमानंशास्त्रंसेवादार्थमिवाजवदितिजावः ॥ ४५ ॥ ॥

रघुवं-टी-सं १३ शिरीषेति ॥ शिरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः कोमलांगोऽतएवसराजानृषणेनापिखेदमंयायाकृते।
 एवं नूतंसनितांतगुर्वमपिधरिआः धुरंचुवो नारं अनुजावातसामर्थाविजरांव नृववचार ॥
 श्रीक्रीरूपांस्तुवववेतिविकल्पादामप्रत्ययः ॥ ४६ ॥ ॥ उरसीति ॥ ॥ उरस्यपर्याप्नोनिवेशनो
 गोनिवासावकाशोयस्माः साऽतएवप्रौढीनविष्यंतवर्धियमाणं उदीक्ष्यमाणा प्रौढवपुष्मा
 शरीषपुष्पाधिकसौकुमार्यः खेदंसपायादपि नृषणेन ॥ नितांतगुर्वमप्यचानुजावा
 धुरंधरिआविजरांव नृव ॥ ४६ ॥ उरस्यपर्याप्नोनिवेशनो गा प्रौढीनविष्यंतमुदीक्ष
 माणा ॥ संजातलज्जेवतमातपत्रछाया छलेनोपजुगृह्यलक्ष्मीः ॥ ४७ ॥ ॥
 नूकदा ॥ नविष्यतीतिप्रतीक्ष्यमाणालक्ष्मीः संजातलज्जेवसाक्षादालिंगितुं लज्जितेव
 तंसुदर्शनमातपत्रछाया छलेने ॥ पजुगृह्यलालिलिंगच्छित्रछाया लक्ष्मीरूपेतिप्र
 सिधिः ॥ प्रौढांगनायाः प्रौढपुरुषालाज्जेनकाजवतीति ध्वनीः ॥ ४७ ॥ ॥

सर्ग-१८

राम-
१३

अनश्रुवानेनेति ॥ ॥ युगोपमानं युगसादृश्यं अनश्रुवानेनाप्राप्नुवता ॥ अवधमनुत्पादितं मौ
 र्वाकिणो ज्याघातं यथिरेवलांछनेन ॥ असृष्टः खड्गत्तरुः खड्गमुष्टिर्येन तेन ॥ त्स
 रुः खड्गादिमुष्टौ स्यादित्यमरः ॥ एवंविधेनापितस्य सुदर्शनस्य जुजेन नृमिः रक्षावती आसा

अनश्रुवानेन युगोपमानमवधमौर्वाकिणलांछनेन ॥ असृष्टखड्गत्तरुणापिवा
 सीरक्षावती तस्य जुजेन नृमिः ॥ ४८ ॥ न केवलं गच्छति तस्य काळेययुः शरीराव
 यवाविदधि ॥ वंशपाशुणाः खल्वपिलोककोताः प्रारंभस्तृक्ष्माः प्रथिमानमायः ॥ ४९
 तश्चिशोरपितस्य तेजस्तादृगिति नावः ॥ ४८ ॥ ॥ नति ॥ ॥ काले गच्छति तस्य केवलं शरी
 रावयवा एव विधिं प्रसारं नययुः किंतु वंशे नवा वंशालोककोताः जनप्रियाः प्रारंभे
 आदौ तृक्ष्मास्तस्य गुणाः शौर्यादायादयोपि प्रथिमानवष्टुत्वमायुः खलु ॥ ४९ ॥ ॥

रघुवं. टी.

१४

संति ॥ ॥ स सुदर्शनः पूर्वस्मिन् जन्मांतरे जन्मविशेषे दृष्टपाराः स्मरन्निव गुरुणाम क्लेशक
रः स न त्रयाणां धर्मार्थकामाणां वर्गः त्रिवर्गः तस्याधिगमस्य प्राप्ते मूलं तिस्त्रो विद्याः ॥ त्रयीवा
त्तदंडनीतिः ॥ पित्राः पितृसंबन्धिनीः प्रकृतीः प्रजाश्च जगद्वाहस्वायत्रीचकार ॥ अत्र कोटि

सर्ग १८

स पूर्वजन्मांतरदृष्टपाराः स्मरन्निवा क्लेशकरो गुरुणां ॥ तिस्त्र
स्त्रिवर्गाधिगमस्य मूलं जगद्वाहविद्याः प्रकृतीश्च पित्राः ॥ ५० ॥

त्यः ॥ धर्माधर्मो त्रय्यं त्रयानि यो वा त्रयानि न यानो दंडनीत्यामिति ॥ अत्र दंडनीतिर्न पद
राकाममूलमिति दृष्टव्यं ॥ आन्विक्षिक्या अनुपादानं त्रयं तत्रापक्षमाश्रित्या ॥ यथाह
कामदकः ॥ त्रयीवात्तदंडनीतिस्त्रिस्त्रो विद्यामनोर्मते ॥ त्रया एव विज्ञा गोपयेन सान्वा
क्षिकी मतेति ॥ ५० ॥ ॥

राम
१४

मृत्येति ॥ ॥ शास्त्रे धनुर्विद्यायां विनीयमानः ॥ शिक्षमाणोऽतएवोत्तरार्धं पूर्वकायं किंचि
दिव मृत्युविस्तारयस्त्रितः ॥ उत्तमधूतः ऊर्ध्वमुत्कृष्टबधकेशः ॥ अंचितमाकुंचितं समं
जानुयस्यसः ॥ आकर्षमाणसं सबाणधनुर्धन्वा येन सतथोक्तः स न व्यरोचताः शो

मृत्युस्त्रितः किंचिद्वोत्तरार्धमुत्तमधूतः अंचितसम्यजानुः ॥ आकर्ष
माणसं सबाणधन्वा व्यरोचतास्त्रेषु विनीयमानः ॥ ५१ ॥ अथ मधुव
नितानां नेत्रनिर्वेशयेयं मनसि जतरुपुष्पं रागबंधिप्रवालं ॥ ॥

नत ॥ ५१ ॥ ॥ अथेति ॥ ॥ अथ सुदर्शनो वनितानां नेत्रे निवेशनायं नोग्यं नेत्रपेयमित्यर्थः
निर्वेशो नति नोगयोरित्यमरः ॥ मधुक्षौद्रं रागबंधोऽदुरागसंतान एव प्रवालः पद्मवोय
स्य तन्मनसि जरावतरुस्तस्य पुष्पपुष्पमृतं ॥ ॥

रघुवंश-

१५

अरुतकविधिअरुत्रिमसंपादनं सवंगीयाप्रोतीतिसवंगीयं॥ तत्सवदेरित्यादिनाखप्रत्ययः॥ आ
कल्पजातं आनरणसमुद्भूतं आद्यविलसितपदं विलासस्त्रानं यौवनं प्रपेदे॥ विशिष्टमधुपुष्पाक
ल्पजातविलासपदत्वेन यौवनस्य चतुर्ध्रुकरणात् सविशेषणमालारूपकमेतत्॥ प्रतीति॥ ह
तीभिः कन्यापरिक्षार्थं प्रेषितानिः सदृशिताभ्यो हृति सदृशिताभ्यः प्रतिकृतीनां तूत्तिकादिलिखि
अरुतकविधिसवंगीणमाकल्पजातं विलसितपदमाद्यं यौवनं सप्रपेदे॥ ५२॥ प्रतिकृ
तिरचनाभ्यो हृति सदृशिताभ्यो समधिकतररूपाश्रुधसंतानकामैः॥ अधिविविड
रमात्पैराहतास्तस्य दूनः प्रथमपरिगृहाते श्रीचुबोराजकन्याः॥ ५३॥ ॥
तकन्याप्रतिमानोरचनाभ्यो वित्यासेभ्यः॥ पंचमाविभक्त इति पंचमी॥ समधिकतररूपाश्चि
त्रनिर्माणादपिरमणीयनिर्माणा इत्यर्थः॥ श्रुधसंतानकामैरमात्पैराहता आनीताराजक
न्यादूनस्तस्य सुदर्शनस्य संबन्धिभ्यो प्रथमपरिगृहाते प्रथमस्वीकृते श्रीचुबोश्रीश्वज्जुते अधिवि
विडरधिविनाः आत्मना सपत्नीभ्यां चक्रुः॥ कृतसपत्नीकाः चूदाः धिविना इत्यमरः॥ ५३॥

सर्ग-१६

राम
१५

इति पदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचलमद्विनाथस्वरिविरचिता

इति श्रीरघुवंशे महाकाव्ये कविश्रीकाळिदास
रुतौ वंशवर्षनो नामाष्टादशः सर्गः॥ १६॥

योरघुवंशटीकायां संज्ञाविनीसमारम्भोयामष्टादशः सर्गः॥ १६॥ ॥ श्री ॥

रघुवं.टी.से.

१६

सर्ग. १७

राम.

१६

रघुवं.टी.सं.
१

श्रीगणेशायनमः॥॥मनसोमनसंसारबंधमुद्धेतुमिच्छतः॥रामचंद्रपदंनोजयुगलंनिग
डायतां॥१॥॥अग्निवर्षमिति॥॥श्रुतवतांश्रुतसंपन्नानांअपश्चिमः॥प्रथमोवशापतंद्रियोरा
घवःसुदर्शनःपश्चिमेवयसिनाथकंस्वपदेस्थानेऽग्नितेजसंअग्निवर्षतनयंअग्निविच्यनैमि
अग्निवर्षमग्निविच्यराघवःस्वपदेतनयमग्नितेजसं॥शिष्टियेश्रुतवतामपश्चिमः
पश्चिमेवयसिनैमिषंवशां॥१॥तत्रतीर्थसलिलेनदीर्घिकास्तल्यमंतरितमृमि
निःकुशैः॥सौधवासमुदजैःसविस्मरन्संचिकायफलनिस्पृहस्तपः॥१॥
धनैर्महारण्यंशिष्टियेश्रुतवान्॥१॥तत्रेति॥तत्रनैमिषेतीर्थसलिलेनदीर्घिकाः॥विहा
रवापीःअंतरितमृमिनिःकुशैःस्तल्यंश्यां॥उदजेषुशालायांसौधवासंविस्मृतोविस्म
तवान्॥सःकर्त्तरिक्तः॥फलेस्वर्गादौनिःस्पृहःतपःसंचिकायसंचितवान्॥२॥

सर्ग.१९

राम.
१

लब्धेति॥॥ततःसुदर्शनपुत्रोऽग्निवर्षःलब्धपालनविधौलब्धस्यराज्यस्यपालनकर्मणिखेदे
नाप॥अकेशेनापालयदित्यर्थः॥कृतोहियस्माद्भुजनिर्जितदिपापुरुणापित्रामेदिनीअस्या
ग्निवर्षस्यनोक्तुमेवकल्पितारचिता॥प्रसाधयितुने॥प्रसाधनेकंदकशोधनमलेकृतिर्धन्यते
तथाचयथालेकृत्यनीतायुवतिःकेवलमुपभुज्यतेतद्वदितिभावः॥३॥॥सइति॥॥अभिकःक
लब्धपालनविधौनतत्सुतःखेदमापयुरुणाहिमेदिनी॥नोक्तुमेवभुजनिर्जितदिपा
नप्रसाधयितुमस्यकल्पिता॥सौधिकारमपिपःकुलोचितकाश्चनस्वयमवर्तय
शमा॥तन्निवेरपसचिवैद्यतःपरंस्त्रीविधेयनवयौवनोभवत्॥४॥॥
मुकः॥अनुकाकामुकाभीकःकमितेतिनिपातः॥कमकामयिताभीकःकमनःकामनो
भिकइत्यमरः॥सोऽग्निवर्षःकुलोचितमधिकारंप्रजापालनंकाश्चनसमाःकतिचित्॥वत्स
रामस्वयमवर्तयत्अकरोदतःपरंसचिवेषुतंनिवेशानिधायस्त्रीविधेयंस्वधीनंनवयो
वनंयस्यसोभवत्॥स्वासक्तोऽहदित्यर्थः॥४॥

कामिनीति ॥ ॥ कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य मृदंगनादवत्सुवेस्मस्वधिकर्षिः पूर्व
स्मादधिकसंनारः उत्तरः उत्सवः रुधिमंतं साधनसंपन्नं पूर्वमुत्सवपोहत ॥ अपानु
दत्त ॥ उत्तरोत्तराधिका तस्योत्सवपरंपरा हतेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ॥ इन्द्रिवेति ॥ ॥ सः अग्निवर्ष इन्द्रि
कामिनीसहचरस्य कामिनस्तस्य वेश्मसु मृदंगनादिषु ॥ रुधिमंतमधिकर्षि
रुत्तरः पूर्वमुत्सवमपोह उत्सवः ॥ ५ ॥ इन्द्रियार्थपरिश्रुत्य मक्षमः सोढुमेकम
पिसक्षणांतरं ॥ अंतरेच विहरन् दिवानिशं नव्यपैक्षतसमुत्सुकाः प्रजाः ॥ ६ ॥
यार्थपरिश्रुत्यं शब्दादिविषयरहितमेकमपि क्षणांतरं क्षणनेदं सोढुमक्षमो ज्ञात
सोऽग्निवर्षः दिवानिशं तरेच विहरन् समुत्सुकाः ॥ दर्शनाकांक्षिणीः प्रजानमपै
क्षतनापेक्षितवान् ॥ ६ ॥ ॥

गौरवादिति ॥ ॥ जातुकदाचिन्मंत्रिणां गौरवाद्गुरुत्वात्मात्मत्वाधेतो मंत्रिवचनानुरोधा
दित्यर्थः ॥ प्रकृतिभिः प्रजाभिः कांक्षितं यदपि दर्शनं ददौ ॥ तदपि गवाक्षविवरालं विना के
वळेन चरणेन चरणमात्रेण कल्पितं संपादितं न तु मुखावलोकनप्रदानेनेत्यर्थः ॥ ७ ॥

गौरवाद्यदपि जातु मंत्रिणां दर्शनं प्रकृतिकांक्षितं ददौ ॥ तऊ
वाक्षविवरावलं विना केवलेन चरणेन कल्पितं ॥ ७ ॥ तं कृत
प्रणतयो नुजीविनः कोमलांशुनखरागनूषितं ॥ नेजि
रेन वदिवाकरातपस्येष्टपंकजतुलाधिरोहणं ॥ ८ ॥ ॥

तमिति ॥ ॥ कोमलेन मृदुलेन आत्मनखानां रागेण आरुण्येन नूषितं क्षुरितमतएव न
वदिवाकरातपेन स्येष्टपंकजंतुला साम्यं तामधिरोहतीति तं चरणमुपज
विनः ॥ कृतप्रणतयः कृतनमस्काराः संतो नेजिरे सिधे विरे ॥ ८ ॥ ॥

रघुवं-रा-सं-

३

योवनेति॥॥विगाढमन्मथः॥प्रौढमदनःसोऽप्रिवर्णः॥योवनेनहेतुनाउन्नतानांविजासिनीस्तना
नांक्षौभेणआघातेनलोलानिचंचलानिकमलानियासांतास्तदंबुजिसासोदीर्घिकाणांअंबु
जिपूढानिअतर्हितानिमोहनगृहाणिसुरतनवनानियासुतादीर्घिकाःअगाहता॥स्त्रीभिःस
हदीर्घिकासुविजहारेत्यर्थः॥१०॥॥तत्रेति॥॥तत्रदीर्घिकासुअंगनाःसेकेनरुतंलोचनांज
योवनोन्नतविजासिनीस्तनक्षौभलोलकमलाश्चदीर्घिकाः॥मूढमोहनप्रहास्तदंबु
जिःसअगाहतविगाढमन्मथः॥१०॥तत्रसेकरुतलोचनांजनैर्धौतरागपरिपाट
लाधरैः॥अंगनास्तमपिकंमलोन्नयन्परितप्रकृतिकान्तिभिःसुखैः॥१०॥॥नेवककुलयेषां
तिरज्यतेऽनेनेतिरागोरागद्रमंलाक्षादिरागस्यपरिपाटलोचुणः॥एणेमुक्तादयःपुसीत्यमरः
धौतोरागपरिपाटलोचेषांतेतद्योक्ताअधरायेषांतेनिर्हृतसांक्रमिकरागेरित्यर्थः॥अतएवपरितप्र
कृतिकान्तिभिरजिभ्यजितस्वाभाविकरागेरित्यर्थः॥एवंचतैर्मुखैस्तमप्रिवर्णअपिकंमलोन्नयन्
प्रलोभितवत्यः॥१०॥

सर्ग-१९

राम-

३

घ्राणेति॥॥प्रियासरवःसोप्रिवर्णःघ्राणकांतेनघ्राणतर्पणोनमधुगंधेनकर्षिणीर्मनोहारि
णीःरच्यतेइतिरचनाःपानभूमयएवरचनाः॥रचिताःपानभूमयइत्यमरः॥वासितास
रवःकरिणीसहचरः॥वासिताकरिणीस्त्रियोरित्यमरः॥द्विपःपुष्पिताःकमलिनीरिवाभ्य
पद्यतानिगतः॥११॥॥सातिरेकेति॥॥अंगनारहोरहसिसातिरेकस्यसातिशयस्यमदस्य
घ्राणकांतमधुगंधकर्षिणीःपानभूमिरचनाःप्रियारतः॥अभ्यपद्यतसवासिता
सरवःपुष्पिताःकमलिनीरिवद्विपः॥११॥सातिरेकमदकारणंरहस्येनदत्तमत्रिले
पुंरंगनाः॥तानिरप्युरुपेतंमुखासवंसोपिबद्धकुकुलतुल्यदोहदः॥१२॥
मदनस्यकारणंतेनाप्रिवर्णेनदत्तंमुखासवमत्रिलेषु॥बद्धलेनतुल्यदोहदस्तुल्याजिजा
मः॥अथदोहदंइच्छाकांक्षास्यहेहातुडित्यमरः॥बद्धलडुमस्यांगनामद्यार्थित्वात्
तुल्याजिलाषत्वं॥सोपितानिरंगनानिरूपरुतंदत्तंमुखासवमपिबत्॥१२॥॥

अंकमिति॥॥ अंकपरिवर्तनोचिते उत्संगविहाराहे उने तस्याग्निवर्षस्योक्तं अश्रुतां दर्शितानि न्यतुः
के उने॥ हृदयंगमस्वनामनोहरध्वनिर्वह्नीकीवीणाचक्नुवाकमधुरनाभिणीवामलोचनावामाक्षी
हृदयंगच्छतीति हृदयंगमेति स्वच्छप्रकरणे सुपुष्पसंख्यानात्तवच्छप्रत्ययः॥ अंकाधिरोपितयोर्वी
णावामाक्ष्योवद्विद्यगीताभ्यामरं स्तेत्यर्थः॥ १३॥ स इति॥॥ कृती कुशलः स्वयं प्रहृतपुष्करो
अंकमेकपरिवर्तनोचिते तस्य नित्यतुरश्रुतामुने॥ वह्नीकीच हृदयंगमस्वनामं
जुवागपि च वामलोचना॥ १३॥ स स्वयं प्रहृतपुष्करः कृती लोलमात्यवल योहरत्न
नः॥ नर्तकी रत्ननया तिलेघिनीः पार्श्ववर्तिषु गुरुबलजयत्॥ १४॥ ॥

वादितवाद्यमुखः॥ लोमानिमात्यानि वलयानि च यस्य सतथोक्तः॥ मनोहरनर्तकी नामि
ति शेषः॥ सोऽग्निवर्षः अजिनया तिलेघिनी रत्ननयेषु सवलंती रित्यर्थः॥ नर्तकी लासिकारि
त्यनिष्टुतिरिति प्रत्ययः॥ पिङ्गोरादिभ्यश्चतिङीप्॥ नर्तकी लासिकी समे इत्यमरः॥ गुह्यनाय
चार्येषु पार्श्ववर्तिषु समीपस्थेषु सत्सु गवाः लज्जयत् लज्जां अगमयत्॥ १४॥ ॥

चार्विति॥॥ चारुसुन्दरं नृत्यविगमे लासावसाने परिश्रमान् नर्तप्रयासात्सेदेन निन्नतिलकं तन्मू
खं प्रेम्णा दत्तवदना तिले प्रवर्तितमुखमारुतेऽपि बन्धुबन्धुन कुर्वन्॥ अमराणामलकायाश्चेश्वरवि
द्वजवेरावन्वजीदतिक्रम्या जीवत्॥ ततोत्पुच्छजीवितश्चासादित्यर्थः॥ इन्द्रादेरपि दुर्जनमाहरे
सौभाग्यमिति जावः॥ १५॥ तस्मैति॥॥ उपहृत्या न्यत्र गत्वा काम्यवस्तुपुत्राद्यादीदृशार्थेषु स
चारुनृत्यविगमे च तन्मुखे सेदनिन्नतिलकं परिश्रमात्॥ प्रेमदत्तवदना तिलेऽपि बन्धु
न्वजीवदमरालकेश्वरी॥ १५॥ तस्य सावरणदृष्टसंधयः काम्यवस्तुषु न वेषु स
गिनः॥ वह्नीजातिरुपसृत्य चक्रिरे सामिनुक्तविषयाः समागमाः॥ १६॥ ॥
गिनः आसक्तिमतस्ततस्तस्य सावरणाः प्रच्छन्नाः दृष्टाः प्रकाशाश्च संधयः साधनानियेषु ते स
मागमाः वह्नीजातिः प्रेयसाभिः सामिनुक्तविषयाः अर्धोपभुक्तेन्द्रियार्थाश्चक्रिरे॥ अत्रोत्तरीयः
संधिर्द्विविधः॥ सावरणः प्रकाशाश्च सावरणोपि क्षकादिना॥ प्रकाशः स्वयमुपेत्य केनेति शतः स्वयमु
पसृत्य विशेषार्थतिव्रस्ति तौ पुनर्यस्य संधेय इति वा तस्यायनः॥ अन्यत्र नतः कथंचित् संधाय

रघुवं. रा. सं.

५

पुनरनुपगमाय ॥ धीषि नोगे नानि हत तसंच कुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ ॥ अंगुलीति ॥ ॥ साप्रिवर्षः प्रण
यिनाः प्रियसीर्वचयन् अत्यत्र गच्छन् ॥ अंगुल्यः किशलयानि ते पांमप्राणि ते सक्तं न वै त्सं न
नेदेन कटिले वक्रं वीक्षितं वीक्षणं चासक्तमेव लानि बंधनं चावाप ॥ अपराधिनो दंड इति
भावः ॥ १७ ॥ ॥ तेनेति ॥ ॥ सुरतस्य वारो वासरस्तस्य रात्रिषु हतीनां विदितं यथाष्टतः प्रि
अंगुली किशया प्रतर्जनं च विमंग कटिले च वीक्षितं ॥ मेखलानि रसक्तं च बंधनं
बंधयन् प्रणयिनी रवायसः ॥ १७ ॥ तेन हति विदितं निषेधुषाष्टतः सुरत वा
ररात्रिषु ॥ अक्रवे प्रियजनस्य कातरं विप्रलंन परिशं किनो वच ॥ १८ ॥ ॥
यजनस्य पश्चाद्वागे निषेधुषा स्थितवता तेन अप्रिवर्षे निविप्रलंन परिशं किनो विह
रहशं किनः प्रियश्चासौ जनश्च प्रियजनस्तस्य कातरं वचः प्रियानयनेन मोयाहीत्ये
वं मादिदीनं वचने शुश्रुवे श्रुतं ॥ १८ ॥ ॥

सर्ग. १९

राम.

५

लोत्यमिति ॥ ॥ गृहिणी परिग्रहा प्राज्ञीभिः समागमाधेतो न त्रकीषु वेरपा सुलजा सुसतापु
लोत्यमौत्सुक्यमेत्यप्राप्या युल्योः क्षरणेन स्वेदनेन सन्निवर्तिकः ॥ विगलितशलाकः ॥ सो
प्रिवर्षः तासां न त्रकीनां वपुस्तद्वपुः आलिरवन्वर्तते स्मावर्तते ॥ १९ ॥ ॥ प्रेम्णोति ॥ ॥ प्रेम्णा
स्वविषये प्रियस्यानुरागेण हेतुना गर्विते विषक्षे सपत्नी जने मत्सराद्देगदायता त्ररधान्
लोत्यमेत्यग्रहणापरिग्रहान्न त्रकीषु सुलजा सुतद्वपुः ॥ वर्तते स्म सकथं चिदा लिख
नंगुली क्षरणसन्निवर्तिकः ॥ १९ ॥ प्रेमगर्वितविषक्षमत्सरादायता च मदनाम्ह
क्षितं ॥ निस्तुरुत्सवविधि छलेन तं देव उक्तिरुषः कृतार्थतां ॥ २० ॥ ॥
दनाच्च हेतोर्देव्यो रास्यः उक्तिरुषः त्यक्तरोषाः सत्यः तं मही क्षतं उत्सवविधि छलेन
महोत्सवकर्मव्याजेन कृतोऽर्थः प्रयोजनं येन सः ॥ कृतार्थस्तस्य भावः कृतार्थतातां
नित्यः ॥ मदनमहोत्सवव्याजानीतेन तेन स्वमनोरथं कारयामासुरित्यर्थः ॥ २० ॥ ॥

रघुवंश-सं.

६

प्रातरिति ॥ ॥ सअग्निवर्षः प्रातरेत्यागत्यपरिजोगशोभिनादर्शनेन हेतुना ॥ दृशेयता ह्यमुट ॥
कृताखंडनव्यथायाजिस्तान्नयोक्तः खंडिता इत्यर्थः ॥ तातेन्यासंगिविकृतेखंडितेष्वाकषा
यितेति ॥ प्रणयिनीः प्रियाः प्रांजलिः प्रसादयन् ॥ तथापि प्रणयमंथरः ॥ प्रणयेन नत्रकाग
तेन मंथरोलसोऽत्रिथिलप्रयत्नः सन्नित्यर्थः पुनरुडनोत्पयतापयत् ॥ २१ ॥ ॥ स्वप्नेति ॥
प्रातरेत्यपरिजोगशोभिनादर्शनेन कृतखंडनव्यथाः ॥ प्रांजलिः प्रणयिनीः प्रसाद
यन्सोडनो ह्यहणमंथरः पुनः ॥ २१ ॥ स्वप्नकार्त्तिकविषक्षमंगनाः प्रत्यने सुरवदंत
एवतं ॥ प्रछदांतगलिताश्चुविंडजिः क्रोधजिन्नवलयैर्विवर्तनैः ॥ २२ ॥ ॥
स्वप्नेकार्त्तिकविषक्षः सपत्नाजनोयेन तमग्निवर्षं अवदंत एवत्वया गोत्रस्वलनं कृतमि
त्यनुपालंनमाना एव प्रछदस्यास्तारणपदस्याते मध्ये गलिताश्चुविंदवोयेषुतैः क्रोधे
नमिन्नानि नमनि वलयानियेषुतैर्विवर्तनैः पराश्विलुंवनेः प्रत्युत्तेसुः प्रतिचक्रुस्तिश्च
कुरित्स्थः ॥ २२ ॥

सर्ग-१९

राम
६

कृतेति ॥ ॥ सोग्निवर्षः हृतीभिः कृतमार्गदर्शिनः सन्नक्तपुष्पशयनाह्वतागृहानेत्यावरोधादंतः
पुरजानां जयेनयो वेपथुः कं पस्तुतं प्रक्षानंतत्प्रक्षानंतया तथापरिजनांगनारतं दासीरतं अन्व
भूत ॥ परिजनश्चासावंगनाचेति विग्रहः ॥ अत्र डी बंतस्यापि हृतीनाब्दस्य छंदो जंगमया प्रस्वरुत ॥
अपि माषं मषं कुर्यात् छंदो जंगम्यजेदिरामि सुपदेशात् ॥ २३ ॥ ॥ नो मेति ॥ ॥ मया ते वल्लभजनस्य प्रियज
कपुष्पशयनाह्वतागृहानेत्यहृति कृतमार्गदर्शिनः ॥ अन्वभूत्य रिजनांगनारतं सो वरो
धजयवेपथुतं ॥ २३ ॥ नाम बल्लभजनस्य ते मया प्राप्य जा ग्यमपितस्य कांक्षते ॥ लो
लुपंतमनो ममेति तं गोत्रविस्वलितमूचुरंगनाः ॥ २४ ॥ ॥
पितस्य वल्लभजनस्य यज्ञाय तत्परिहासकारणमिति शेषः ॥ तदपि काक्षते वतहंत मेमममनः लोलु
पंग ॥ इत्यनेन प्रकारेण गोत्रे नाम्नि विस्वलितं स्वलितं वतंतं तमग्निवर्षं मूचुः ॥ गोत्रे नाम्नि कुल
चले इति यादवः ॥ तन्नामलाने सति तज्जाग्यमपि कांक्षिणी मनसोऽहोतसेति सो ह्युवमुपालनं
त्यर्थः ॥ २४ ॥ ॥

रघुवं-रीसं

9

चूर्णेति॥॥चूर्णेबन्नुचूर्णेमानतकरणेऽधोमुखावस्तितायाःस्त्रियाश्चिकुरमलितैःकुंकुमादिर्ब
न्नुपिंगलं॥बन्नुःस्पासिंगलेत्रिधिसमरः॥लुलितस्त्रगाकुलं॥करिपदारव्यबंधेस्त्रियाः॥मिगतम
स्तकतयापतिनाजिलुलितस्त्रिगाकुलं॥छिन्नमेखलं॥हरिविक्रमकरणेस्त्रियाः॥उच्छितैकचरणत्वात्
छिन्नमेखलमित्यर्थः॥अलककांकितं॥धेनुकबंधेनतलनिहितकांताचरणलाक्षारगरूपितं॥शय
नंकर्तुंउत्थेतस्मशयनादितिशेषः॥विलासिनस्तस्याग्निरवर्षस्यविन्नमरतानिलीजारतानिसुर
चूर्णबन्नुलुलितस्त्रगाकुलं॥छिन्नमेखलमलककांकितं॥उत्थितस्मशयनं॥विलासिनस्त
स्यविन्नमरतान्यपादपोत॥२५॥ तबंधविशेषानित्यर्थः॥अपादपोतस्फुटीचकारा॥मानता
दीनांलक्षणंरतिरहस्ये॥मानतरतमिदंयदिप्रियास्यादधोमुखचतुःपदाकृतिः॥तत्कदिसं
मधिरुत्यवह्ननःस्यादृषादिपशुसंस्थितंस्वरः॥१॥नृगतस्तन्नुजास्यमस्तकमुन्नतःसयमधोमुख
स्त्रियाः॥कामतिस्वरमृष्टमेहनोवह्ननःकरिपदंतड्मते॥२॥योषिदेकचरणेसमुच्छितेजायतेहि
हरिविक्रमाकयः॥त्यस्तहस्तपुगलानिजेपदेयोषिदेकदितिरुद्वह्नजा॥३॥अप्रतोयदिशनेरधोमु
खाधेनुकंरषवड्मतेप्रियेति॥२५॥॥

सर्ग-१९

राम-
9

सइति॥॥सोमिवर्णस्वयमेवयोषितांचरणयोरागंलाक्षारसमादधेऽर्पयामासकिंचसयांशुकैःप्रि
यांगस्यशर्पादितिजावः॥नितंबिनिःनितंबवह्निः॥नघनैःपश्चान्नितंबःस्त्रीकट्याः॥कवेतुजघ
नंपुरइत्यमरः॥लोममाननयनः॥आकृष्यमाणदृष्टिःसन्तयासमाहितोऽवहितोऽनञ्चाद
धेययासम्यग्गारचनास्यादितिशेषः॥तासांजघनदर्शनेविक्रवत्वाद्यथाकथंचिहंदरंजप

सस्वयंचरणरागमादधेयोषितांनतुतथासमाहितः॥लोममाननयनःस्त्रयां
शुकैर्मेखलागुणापदेर्नितंबिनिः॥२६॥चुंबनेविपरिवर्तिताधरंहस्तरोधिरसना
विघट्टने॥विघ्नितेष्ठमपितस्यसर्वतोमन्मथेधनमभूद्धूरते॥२७॥॥

दितिजावः॥२६॥॥चुंबनइति॥॥चुंबनेप्रदत्तेसतिविपरिवर्तिताधरंपरिहृतोष्टं॥रश
नायाविघट्टनेयपिस्त्रिंशनेप्रसक्तसति॥हस्तपुगधिवारयतीतिहस्तरोधि॥इत्यं
वतःसर्वत्रविघ्नितेष्ठंप्रतिहतमनोरथमपिबंधूनांरतंसुरतंतस्याग्निरवर्षस्यमन्मथेधनं
कामोदीपनमभूत्॥२७॥॥

रघुकंठः
८

दर्पणोच्चिति ॥ ॥ सोमिवर्षः दर्पणेषु परिजोगदर्शिनीः संजोगचिह्नानि पश्यंतीः वधूर्नर्मपूर्वं
परिहासपूर्वं अनुष्टुप्तासां दृष्टाग्रेस्वितः सन्स्मितेन मनोज्ञया छाया दर्पणगतेन स
प्रतिबिंबेन क्रीडामीलितमुरलीलजावनतमुरवीश्वकारतमागतं दृष्ट्वा लज्जिता इत्यर्थः ॥ २४ ॥
कंठेति ॥ ॥ प्रियाः शयनादुत्थितं तमग्निवर्षं कंठसक्तं कंठार्पितं मृदुबाहुबंधनयस्मितं
दर्पणेषु परिजोगदर्शिनीर्नर्मपूर्वमनुष्टुप् संश्रयः ॥ छायायास्मितमनोज्ञया वधू
क्रीडामीलितदृष्ट्वाकारसः ॥ २४ ॥ कंठसक्तमृदुबाहुबंधनयस्मितापादतलमग्रपा
दयोः ॥ प्रार्थयंत शयनोत्थितं प्रियास्तं निशात्ययविसर्गचुंबनं ॥ २५ ॥ ॥
दययादयोः स्वकीययोः न्यस्तेपादतले यस्मिंस्तन्निशात्यये विसर्गो विसृज्य गमनं तत्र य
चुंबनं तत्प्राथम्यं ॥ इहियाचीत्यादिनादिकर्मकत्वे ॥ अत्र गोनर्हीयः ॥ रतावसाने यदि
चुंबनादिप्रयुज्यया यान्मदनोऽस्वाससति ॥ २५ ॥ ॥

सर्ग-१९

रामः
८

प्रेक्ष्यति ॥ ॥ युवासोमिवर्षः अतिशक्तं यथा तथा शोभमानं अतिशयशोभि नंदर्पणतलस्त्वमुक्त
रसं कांतं राजवेषं प्रेक्ष्य तपानपि प्रिये ॥ न तु तोषयथा व्यक्तलक्ष्मप्रकटचिह्नं परिजोगमंडनं
सुरतमंडनं न खक्षतादिकं प्रेक्ष्य पि प्रिये ॥ ३० ॥ मित्रेति ॥ ॥ मित्रकृत्यं सुहृत्कार्यं अपदिश्य
वाजीकृत्य पार्श्वतः प्रस्थितमन्यतो गंतुमुद्युक्तं ॥ अनवस्थितं अवस्थातुमक्षमं तमग्निव
प्रेक्ष्य दर्पणतलस्त्वमात्मनो राजवेषमतिशक्तशोभि नं ॥ पि प्रिये न स तथा युवाय याम
क्तलक्ष्मपरिजोगमंडनं ॥ ३० ॥ मित्रकृत्यमपि दिश्य पार्श्वतः प्रस्थितं तमनवस्थितं प्रि
या ॥ विद्यते शठपलायनछलान्यं जसेति रुरुधुः कचग्रहैः ॥ ३१ ॥ ॥
प्रियाः हे शठप्रियकारिन् ॥ गृहविप्रियकृत् इति दशरूपके ॥ ॥ तव पलायनस्य छ
लान्यं जसा तत्त्वतः ॥ तत्त्वत्वं धां जसा दयमित्यमरः ॥ विद्यते जानीमः ॥ विदोलटो वेति वैके
मादेशः ॥ इत्युक्तेति शेषः ॥ ॥ कचग्रहैः केका कर्षणैरुरुधुः ॥ अत्र गोनर्हीयः ॥ कृतुता

रघुवं. २०. सं.
९

भिगमनेमित्रकार्येतथापदि॥ त्रिधेतेषुप्रियतमः क्षंतयोवारगम्ययेति॥ विरक्तलक्ष्मणप्रस्ता
वेवात्स्यायनः मित्रंरुत्तंवापदिश्याम्यत्रशेतइति॥ ३१॥ ॥ तस्येति॥ ॥ निर्दयरतिश्रमेणाल
सानिश्रेष्ठायोषिताः कंठस्त्रमाङ्गिनविशेषमपदिश्याजीकृत्ययोवरस्तनान्यावि
लुप्तचंदनं॥ प्रमृष्टांगरागंतस्यामिवलस्यरहद्भुजांतरंरुदयमध्यशोरत॥ वक्षःस्थ

तस्यनिर्दयरतश्रमालसाः कंठस्त्रमपविध्ययोषितः॥

अध्यशोरतरहद्भुजांतरंपीवरस्तनविमलेचंदनं॥ ३२॥

लेशोरतेस्म॥ कंठस्त्रलक्षणं॥ यत्कुर्वतेवक्षसिवल्लनस्यस्तनानिघातंनिविडोपसृत्य।
परिश्रमार्थंशानकैर्विदग्धास्तत्कंठस्त्रंप्रवदंतिसेतः॥ १॥ इदमेवरतिरहस्ये॥ स्तनाङ्गिन
मित्युक्तं॥ तथाहि॥ उरसिकमितुरुच्चैरादिशंतीवरागीस्तनयुगमुपधत्तेयत्स्तनाङ्गिने
तदिति॥ ३३॥

सर्ग. १९

राम.
९

संगमायेति॥ संगमायसुरतार्थंनिशिगूढमज्ञातंचरतीतिइष्टग्रहंगुह्यतीतिगूढचारीतं
चारुदृष्टिकथितंचरंतीतिचाराः॥ गूढचारिण्यः॥ ज्वलितसंकेतेमोणइतिगुप्रत्ययः॥ च
रश्चक्षुश्चचारुदृष्ट्याभिः कथितंनिवेदितंतमग्निवर्षाङ्गनाः पुरोऽग्रेगताः अवरुधमा

संगमायनिशिगूढचारिणंचारुदृष्टिकथितंपुरोगताः॥

वंचयिष्यसि कृतस्मोवतः कामुकेतिचक्षुस्तमंगनाः॥ ३३॥

योषितामुडुपतेरिवाङ्घ्रिजांस्यशनिर्वतिमसावनाभुवन॥

गीः सत्यइत्यर्थः॥ हेकामुकतमसारतो गूढः सन्कृतोवंचयिष्यसिइत्युपालन्येतिशेषः।
चक्षुः स्ववासंनित्युरित्यर्थः॥ ३३॥ ॥ योषितामिति॥ ॥ उडुपतेरिदोरङ्घ्रिजासासामिव॥ ज्वा
नासोर्नपुंस्यविरित्यमरः॥ योषितास्यशनिर्वतिस्यशंसुखंअनाभुवन॥ ॥

रघुवं-२० सं
१०

किंचरात्रिषु जागरपरो विनिद्रः ॥ दिवा दिवसेषु शोते स्वपितीति दिवा शयः ॥ अधिकरणे शोते रि-
त्यच प्रत्ययः ॥ असावग्निवर्षः कुमुदाकरस्योपमां साम्प्रसारुहो ह प्राप ॥ ३४ ॥ वेणुनेति ॥ ॥ द-
शतैः पाडिताधरादहोरात्रः ॥ नखपदैर्नखस्तैरेकितीरवश्चिह्नितोत्सगाः ॥ व्रजिताधरोरुत्वाद-
क्षमा इत्यर्थः ॥ तथापि वेणुना वीणया चेत्सुनयेनाधरोरुपाडाकरेणेत्यर्थः ॥ वेजिताः पाडिताः

आरुहो ह कुमुदाकरोपमां रात्रिजागरपरो दिवा शयः ॥ ३४ ॥
वेणुना दशनपाडिताधरा वीणयानखपदैरेकितीरसः ॥ शि-
ल्यकार्यजनयेन वेजितास्तं विजितनयनामलोजयन् ॥ ३५ ॥

शिल्यं वेणुवीणावाद्यादिकं कुर्वतीति शिल्यकार्ये गायकाः ॥ कार्मण्यणित्यण् ॥ टिटाणजि-
त्यादिना शिप् ॥ विजितनयनाः कुटिलदृष्टयः ॥ स्वंचेष्टितं जानन्नपि वृथानः पाडयतीति सा-
निप्रायं पश्यंतीत्यर्थः ॥ तं अलोजयन् ॥ तथा विधालोकनमपितस्या कर्षकमेवानृत्य इत्यर्थः ॥ ३५ ॥

सर्ग-१९

राम-
१०

अंगेति ॥ ॥ अंगं हस्तादि ॥ सत्वमंतकरणं वचनं गेयं चाश्रयः कारणे यस्य तदंगसत्ववचनाश्र-
यः ॥ आंगिकसात्विकवाचिकरूपेण त्रिविधमित्यर्थः ॥ यथा ह नरतः ॥ सामास्यानिनयो नाम ज्ञे-
यो वागंगसत्वज इति ॥ नत्रमभिनयमिथो रहसि श्रीस्त्रीषु नर्तकीषु उपधाय निधाय दर्शय-
न्मित्रसन्निधौ सहचरसमक्षं प्रयोगेऽभिनये निपुणैः कृतिरिति नयान्चार्यैः सह संजह-
अंगसत्ववचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन् ॥ सप्रयोगनिपुणैः प्रियो-
क्तिभिः संजहर्षसहमित्रसन्निधौ ॥ ३६ ॥ अंसलंबिकुटजार्जुनस्रजस्य नीपरजसा-
गरागिणः ॥ प्रावृषिप्रमदबर्हिणो ध्वजस्तुत्रिमाद्रिषु विहारविचित्रमः ॥ ३७ ॥ ॥
षट्कृतवान् ॥ ३६ ॥ इतः प्रकृतितत्र हत्तचितविहारप्रकारमाह ॥ ॥ सैर्जेति ॥ ॥ प्रावृषि-
सलंबिन्यः कुटलानामर्जुनानां ककुभाणां च स्रजो यस्य तस्य नीपाणां कदंबकुसुमानां र-
जसां अंगरागिणो रागवतः तस्याग्निवर्षस्य प्रमदबर्हिणो ध्वजस्तुत्रिमाद्रिषु वि-
जयोऽभवत् विहाररावविचित्रमोविलासः ॥ ३७ ॥ ॥ पू

विमलः ॥ देति ॥ प्राह विस्मयतुष जने ॥ सोऽग्निवर्णो विग्रहात्प्रणयकः कळहाच्च शयने पराङ्मुखः
 बलात् ॥ तु न तत्त्वरे ॥ न त्वरितवान् ॥ किंतु घनशब्देन गजितेन विक्रवाश्चकिता अतएव विह-
 तः ॥ नवान्निमुखीन्त्यनुजोतरं विशतीः प्रविशतीः ॥ आच्छीनघोदुमिति नुमागमविकल्पः ॥
 जवला आचकांक्षयग्रहादेवसांमुख्यमैच्छदित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥ कार्तिकीधिति ॥ ॥ कार्तिकस्येमा-
 विग्रहाच्च शयने पराङ्मुखी ननु वेतुमबलाः सतत्त्वरे ॥ आचकांक्षघनशब्दविक्रवास्ता-
 विहृत्य विशतीर्जुजोतरं ॥ ३६ ॥ कार्तिकीषु सवितानहर्म्पजाक्यामिनीषु ललितो गना-
 सरवः ॥ अन्वयुक्तसुरतकामापहामेघमुक्तविशदाः सचंद्रिकाः ॥ ३९ ॥ ॥
 कार्तिक्यः ॥ तस्येदमित्यणप्रत्ययः ॥ ताषु यामिनीषु शरप्राविशित्यर्थः ॥ सवितानानि उपरि-
 वस्तीवृत्तानि ॥ हर्म्पणि न जतीति सवितानहर्म्पजाकः ॥ न जेर्ण्विप्रत्ययः ॥ हिमनिवारणाद्यं
 सवितानमुक्तं ॥ ललितो गना सरवः सोऽग्निवर्णः सुरतश्रमापहामेघमुक्तावसाविशदा चत-
 वज्रलग्रहणात्सविशेषा समासः चंद्रिकामन्वयुक्तं ॥ ३९ ॥

सैकतमिति ॥ ॥ हंसा एव मेखलायस्पतत्सैकतं पुलिने श्रोणिबिंबमिव विहृण्वती मतरावस्वप्रि-
 याविलसितानि अनुकरोतीति तद्विधं सरयुर्नदी सोऽधस्य हर्म्पस्य जालानि गवाक्षास्तान्येव विह-
 राणि अवकाशास्तेऽर्थलोकयत् ॥ ४० ॥ ॥ मर्मरैरिति ॥ ॥ मर्मरैः संस्कारविशेषाच्छब्दा यमानैः ॥
 अथ मर्मरः स्वनितेव स्वपप्सनामित्यमरः ॥ अगुरुधूपगंधिभिः व्यक्तहेमरशने लोल्याह-
 सैकतं च सरयुर्विहृण्वती श्रोणिबिंबमिव हंसमेखलं ॥ स्वप्रियाविलसितानुली ॥ का-
 रिणी सोऽधजालविवरैर्व्यलोकयत् ॥ ४० ॥ मर्मरैरगुरुधूपगंधिभिर्व्यक्तहेमरसनास-
 सैकतः ॥ जक्रुः कुराग्रयनमोक्षलोलुपं हेमनेर्विवसनैः सुमध्यमाः ॥ ४१ ॥ ॥
 क्ष्यमाणकवकमेखलागुणो हेमनेर्हेमं तेन वै ॥ सर्वत्राणचतलोपश्चेति हेमंतशब्दा-
 दणप्रत्ययस्तलोपश्चानिवसनैरंशुकैः सुमध्यमाः स्त्रिय एकतो नितं वै कदेशोऽत्राग्र-
 यनमोक्षयोर्नीवीबंधविश्रसनयोल्लुपमासक्तं जक्रुः च कर्षु ॥ ४१ ॥ ॥

अर्पितेति॥॥निवातरहिताःकृक्षयोःस्यंतराणियेषांतेषुगर्जवेमसुगृहांतर्गृहेषुअर्पितादन्ना
 स्तिमितानिवातत्वानिश्चलादीपाएवदृश्योयानिस्त्रा॥अत्रानिषेधदृष्टित्वंचगम्यते॥सर्वसु
 रतांतरक्षमास्तापस्वेदायनोदत्वात्दीर्घकालत्वाच्चसर्वेषांसुरतनेदानांक्षमाःक्रियाही
 शिशिररात्रयःतस्याग्निवर्षस्यसाक्षितांययुः॥विविक्तकालदेशत्वाद्यथेष्टविजहारेत्य
 अर्पितस्तिमितदीपदृश्योगर्जवेमसुनिवातकृक्षिषु॥तस्यसर्वसुरतांतरक्षमाःसाक्षितां
 शिशिररात्रयोययुः॥४२॥दक्षिणेनपवनेनसंजतंप्रेक्ष्यन्तकसुमंसपह्नवं॥
 अन्वनेषुरवधूतवियहासंडरुत्सहवियोगमंगनाः॥४३॥॥
 पः॥४३॥॥दक्षिणेनेति॥॥अंगनाःदक्षिणोनपवनेनमलयानिलेनसंजतंजनितंस
 पह्नवंचतकसुमंप्रेक्ष्यावधूतविरोधास्यक्तवैराःसत्यःडरुत्सहवियोगंडःसहविर
 हंतंअन्वनेषुः॥तद्विरहमसहमानाःस्वयमेवतुनीतवत्यत्यर्थः॥४३॥॥

ताइति॥॥ताअंगनाःस्वमंकंस्वकीयमुत्संगंअधिरोप्यपरिजनेनायविधयाप्रेषितयारेण
 यामुक्तरक्तुत्तुक्तदीलास्तत्रंयथातथाप्रेषयन्चालयन्॥नयच्छलात्पतनभयमिषाद्वा
 कुनिरंगनाभुजैर्निबिडंरुक्वंधनमवाप॥स्वयंगृहाश्लेषसुखमन्वभूदित्यर्थः॥४४॥
 ताःस्वमंकमधिरोप्यदोलयाप्रेषयन्परिजनप्रवृधया॥मुक्तरक्तुनिबिडंनयच्छळा
 र्क्वंधनमवापबाह्वनिः॥४४॥तंपयोधरनिषिक्तचंदनैर्मौक्तिकश्रित
 चास्तृष्णैः॥ग्रीष्मवेषविधिनिःसिधेविरेश्रोणिलंबिमणिमेखलैःप्रियाः॥४५॥॥
 तमिति॥॥प्रियाःपयोधरेषुसनेषुनिषिक्तंरुक्षितंचंदनंयेषुतैः॥मौक्तिकैःश्रितानिप्रोता
 निचास्तृष्णानियेषुतैर्मुक्ताप्रायाजरणैरित्यर्थःश्रोणिलंबित्योमणिमेखलामणिप्रचु
 ररत्नानाःयेषुनैःग्रीष्मवेषविधिनिःग्रीष्मचितनेपथ्यकरणैःशीतलोपायैरित्यर्थः॥तमग्निवर्ष
 सिधेविरै॥४५॥॥

रघुवं-टा
१३

यदिति ॥ ॥ सोऽग्निवर्षः नमः सहकारश्च तपस्वकोयस्मिंस्तरक्कपाटलस्पपाटलकुसुमस्यस
मागमोयसतं आसवं मद्यं पपावितियत्नेनासवपानेन मधुनिर्गमादसंतापगमात् रुशोमं
दवीर्यः तस्य चित्रयोनिः कामः पुनर्नवः प्रबलोऽभवत् ॥ ४६ ॥ ॥ एवमिति ॥ ॥ एवमनेगवा
यत्स नम्रसहकारमासवं रक्कपाटलमसेवता सकृत् ॥ तेन तस्य मधुनिर्गमात्
रुशश्चित्रयोनिरभवत् पुनर्नवः ॥ ४६ ॥ ॥ एवमिन्द्रियसुखानि निर्विशलन्यकार्यविमु
खः स पार्थिवः ॥ आत्मलक्षणनिवेदितान् नृत्नान्यबाहयदने गमोहितः ॥ ४७ ॥ ॥
हितः कामप्रेरितोऽत्यकार्यविमुखः स पार्थिवः इन्द्रियाणां सुखांतराणि शब्दादीनि निर्वि
शान्तनुनवन आत्मनो लक्षणेः कुटजस्रग्धरणादिचिक्ते निवेदितान् अपमृतुरिदानीं व
र्त्तति इति ज्ञापितान् कृतून् वपदीनस्य बाहयत् अगमयत् ॥ ४७ ॥ ॥

सर्ग-१९

राम
१३

तमिति ॥ ॥ प्रमत्तं वसनासक्तं अपितं नपं अत्यपार्थिवा आक्रमितुमभिनवितुं न शोक्न शक्ताः व
नृवुः ॥ रतिरागसंभवा आमयो व्याधिसुक्षय रोग इत्यर्थः ॥ दक्षस्य दक्षप्रजापतेः शापात्वं
मिवाक्षिणोत् अकर्षयत् ॥ शापोऽपिरतिरागसंभव इति ॥ अत्र दक्षः किलायाः स्वकन्या उपेक्ष्य
दिण्या मेवरममाणं राजानं सोमशशापः ॥ स शापश्चाद्यापि क्षयरूपेण तक्षिणोतीत्युपाख्याय
तं प्रमत्तमपि न प्रभावतः शोकराक्रमितुमत्यपार्थिवाः ॥ आमयस्करतिरागसंभवो द
क्षशाप इव चंद्रमक्षणीत् ॥ ४८ ॥ ॥ दृष्टदोषमपि तलसोत्यजसंगवस्तु निषजामनाश्रवः
ते ॥ ४८ ॥ ॥ दृष्टेति ॥ ॥ निषजां वैद्यानां अनाश्रवः ॥ वचने स्थित अश्रव इत्यमरः ॥ अवि
धेय इत्यर्थः ॥ दृष्टदोषमपि रोगजननादिति शेषः ॥ संगस्य वस्तु संगवस्तु स्त्रीमद्यादि
कं वस्तुना त्यजच्च ॥ तथा हि इन्द्रियगणः स्वाडुनिर्विषये हृतिस्तु हृतश्चेन्न तस्ते सो वि

रघुवं.टी.
१४

जयेत्योऽः खं रुद्धेण वार्यते हि ॥ यदि वार्यते इति शेषः ॥ ५३ ॥ स्वजाः खलु विषया इत्य-
र्थः ॥ ४९ ॥ ॥ तस्येति ॥ ॥ तस्य राज्ञः पांडुवदना अत्यभूषणा परिमिता तरणा साव-
लंबं दासादिहस्तावलंब सहितं गमनं यस्यां सा मृडस्वनाहीनस्वराराजः सोमस्य यक्ष-
साडनिश्च विषयि इति स्ततोऽः खमिंद्रियगणो हि वार्यते ॥ ४९ ॥ तस्य पांडुवदना लभ-
षणा सावलंबगमना मृडस्वना ॥ यक्षणात्मपरिहानिराययौ कामयानसमवस्थया तु-
राजयक्ष्माक्षयरोगस्तेन या परिहानिरात्मनः क्षीणा वस्त्रा कामयानशब्दादि-
धोनादिश्चेति ॥ तस्य समवस्थया कामुका वस्त्रया तुलां साम्यमाययौ प्राप ॥ का-
ळकृतो विशेषो अवस्थाविशेषः कालिको वस्त्रा इत्यमरः ॥ ५० ॥ ॥

सर्ग-१९

राम-
१४

यो मेति ॥ ॥ रातिक्षयातुरे सति तत्कुलं रघुकुलं पश्चिमकलायां स्थितं इदं स्थितिस्तत् ॥ कला-
वशिष्टे इदं योमवा योमेव ॥ वाशब्द इवार्थः ॥ यथा ह देवी ॥ इव वदाम्यथा शब्दा इति ॥ पंकशेषं
मपल्वलमिव ॥ वामनाच्चिरत्यशिरं दीपनाजनमिव दीपनात्रमिव नवतः ॥ ५१ ॥ वाट-
योमपश्चिमकलास्थिते इव त्वं कैशेषमिव धर्मपल्वले ॥ राति तत्कुलं ममूत-
क्षयातुरे वामनाच्चिरिव दीपनाजनं ॥ ५१ ॥ गृहमेधुदिवसेषु पार्थिवकर्मसाध-
यति पुत्रजन्मने ॥ इत्यदर्शितरुजोऽस्य मंत्रिणः शश्वद्वचुरघशंकिनीः प्रजाः ॥ ५२ ॥
मिति ॥ ॥ वाटं सत्यं रोषुदिवसेषु पार्थिवः पुत्रजन्मने पुत्रो दयार्थं कर्म इत्यादिकं साध-
यतीत्येवमदर्शितरुजो निरुहिरोगाः संतो अस्माराजो मंत्रिणः अघशंकिनी र्सनशं-
किनीः प्रजाः शश्वद्वचुः ॥ ५२ ॥ ॥

रघुवंश-सं.

१५

सइति॥॥सोमिवर्णःनेकवनितासरःसन्निपाविनीपितृकृणमोचनीसंततिमनवलोक्षपुत्र
मप्राप्येत्यर्थः॥वैद्ययत्नपरिभाविनंगदंरोगप्रदीपोवायुमिवनात्यगात्॥नातिचक्रामममा
रेत्यर्थः॥५३॥॥तस्मिन्निति॥॥पश्चिमक्रतुविदांशंतेष्टिविधितेनपुरोधसासंगताःसमेताः

सत्त्वनेकवनितासखोपिसन्पावनीमनवलोक्षसंतति॥वैद्ययत्नपरिभाविनंगदं
नप्रदीपइवायुमत्यगात्॥५३॥तंगृहोपवनेरावसंगताःपश्चिमक्रतुविदापुरो
धसा॥रोगशान्तिमपदिश्यमंत्रिणःसंनृतेरिखिनिगृहमादधुः॥५४॥॥

मंत्रिणःगृहोपवनेरावगृहाराभाएव॥आरामःस्यादुपवनमित्यमरः॥रोगशान्तिमप
दिश्यशान्तिकर्मवपदिश्यतमन्निवर्णसमिधेदीप्तेशिखिनिअग्नौगृहमग्नप्रकाशंआद
धुर्निदधुर्निदधुर्ग्निसंस्कारंचक्रुरित्यर्थः॥५४॥॥

सर्ग-१९

राम-

१५

तेरिति॥॥आशुशोभंरुतःप्रकृतिसुख्यानंपोरजनपदप्रधानानांसंग्रहःसन्निपातनयेस्तेमं
त्रिभिःसाधुनिपुणंदृष्टशुभगर्भलक्षणापरीक्षितशुभगर्भचिह्नातस्मात्प्रिवर्णस्यसहधर्म
चारिणीप्रियानराधिपश्रियंप्रत्यपद्यतराज्यलक्ष्मीप्राप॥५५॥॥तस्मादिति॥॥तथाविधया

तैःरुतःसैप्रेतिमुख्यसंग्रहैराशुतस्यसहधर्मचारिणी॥साधुदृष्टशुभगर्भलक्ष
णाप्रत्यपद्यतनराधिपश्रियं॥५५॥तस्मात्तथाविधनरेंद्रविपत्तिशोकादु
ल्लेखिलोचनजलैःप्रथमान्नितप्तः॥निर्वापितःकनककुंभमुखोक्किते
नवंश्यानिषेकविधिनाशिशिरेणगर्भः॥५६॥॥नरेंद्रपत्न्यायःशोकस्तस्मा

दुल्लेखिलोचनजलैःप्रथममन्नितप्तस्यागर्भःकनककुंभानांमुखेद्वारैरुक्कितेन
त्यक्तेनशिशिरेणसुखकरेणवंश्यानिषेकविधिनावक्ष्ययाअनिषेकजलेननिर्वा
पितआप्पापितः॥५६॥॥

रघुवं. रा. सं.
१६

तमिति॥ ॥ प्रसवोगर्भविमोचनफलंचविवक्षितं॥ स्यात्सादेफलेपुष्पेप्रसवोगर्भमोचनइत्यमरः
तस्ययः समयस्तदाकांक्षिणीनां प्रजानां जायन्तये॥ जावोलीलाक्रियाचेष्टाकृत्यभिप्रायजं
तुष्टुइतिपादवः॥ क्षितिरंतर्गूढं नो बीजमुष्टिमिव आवणमासि उप्तो बीजमुष्टिरिति नावः॥
मुष्टिशब्दोद्विलिङ्गः॥ अक्तीवो मुष्टिमुस्तकवितियादवः॥ अंतर्गूढं मंतर्गतं गर्भं दधाना हेमसि
तं कृत्यं प्रसवसमयाकांक्षिणीनां प्रजानां मंतर्गूढं क्षितिरिव बीजमुष्टिं दधा
ना॥ मौलैः साधंस्त्वविरसचिवे हेमसि हासनस्वाराजी राज्यं विधिवदशिष्य
तुरमाहताज्ञा॥ ५७॥ हासनस्वात्र व्याहताज्ञाराजी मौलैर्मूलेन वेमूलादागतैर्वात्रा
प्रेरित्यर्थः॥ स्वविरसचिवेर्दधामात्यैः साधं नर्तुः राज्यं विधिवद्विध्यहं यथाशास्त्रं इत्यर्थः
अर्हाद्येवतिप्रत्ययः॥ अशिष्यत्वास्तिस्म सार्तिर्निशास्मर्त्तिन्यश्चेति त्वेरादेशः॥ शा
सद्दङ् हलोरिंतीकारः॥ ५७॥ ॥

सर्ग. १९

राम.
१६

इति श्रीपदवाक्यप्रमाणपारावारीणश्रीमहोपाध्यायकोलचलमहिनाथसूरिविर
चितायं रघुवंशटीकायां संजीवनीसमारम्भायामेकोनविंशतितमः सर्गः

इति श्रीरघुवंशमहाकाव्ये कविश्रीकाळिदासरुतौ अग्नि
वर्णशृंगारवर्णनो नाम एकोनविंशतितमः सर्गः समाप्तः॥ १९॥

१९॥ ॥ समाप्तोयं रघुवंशसंजीवनीटीका ॥ ॥ श्रीरक्त ॥ ॥ श्री ॥

रघुवंशीये
१७

करकृतमपराधं क्षतुमर्हति संत इति वैवस्वत मनोर्वंशपोदालिपोऽनूपोत्तमः ॥ २ ॥
घुवंशो महाकाव्यं काळिदासपञ्चो वपुः ॥ १ ॥ रघुश्चाजोदशरथः श्रीरामश्च कुशो
तिथिः ॥ अतिथेर्निषधो जातो नलस्तस्मान्नलान्नः ॥ २ ॥ पुंडरीकः क्षेमधन्वा देव
नीकस्ततः परं ॥ अहीनयुः पारियात्रोदलः शीलमहापतिः ॥ ३ ॥ उन्नाजो नृपति
स्तस्मादज्जनाजो न वेत्ततः ॥ खंडनो हरिदश्चाश्वस्ततो विश्वसहः स्मृतः ॥ ४ ॥
हिरण्यनाजो कौशल्याबलिष्ठः पुष्पसंयुतः ॥ ध्रुवसंधिर्ध्रुवंतस्माध्रुवश्चैव सु
दर्शिनः ॥ ५ ॥ सुदर्शनोऽग्निवर्णश्च इत्येते रघुवंशजाः ॥ दीलिपाद्यामहा
पालाः कालिदासेन कीर्तिताः ॥ ६ ॥ ॥ श्रीमनुः ॥ दीलिपः ॥ रघुना ॥

सर्ग-१९

राम-
१७

जः ॥ दशरथः ॥ रामः ॥ कुशः ॥ अतिथिः ॥ निषधः ॥ नलः ॥ नन्नः ॥ पुंडरीकः ॥ क्षे
मधन्वा ॥ देवानीकः ॥ अहीनयुः ॥ पारियात्रः ॥ उन्नाजः ॥ वज्रनाजः ॥ विश्व

९६	७५	७०	९५	७६	८६	७९	९८	९३	८७
१	२	३	४	५	६	७	८	९	१०
११	१२	१३	१४	१५	१६	१७	१८	१९	२०
२३	२०५	८३	८७	२०४	८८	८९	५५	५७	श्री

सह ॥ हिरण्यनाजः ॥ कौशल्याः ॥ पुष्पः ॥ ध्रुवः ॥ सुदर्शिनः ॥ अग्निवर्णः ॥
इमे सूर्यवंशीयाः ॥ १ ॥ ॥ भगवदृष्टि कटिग्रीवाबधदृष्टिरधोमुखं ॥ कथेन लिखि

रघुवंश-

१८

तीग्रंघोयत्नेनपरिपालयत्॥१॥यावद्ववणसमुद्रोयावन्नक्षत्रमंडितोमेरुः॥या
वच्चंद्रादित्यौतावदिदंयुक्तकंजयतु॥२॥तैलाद्रक्ष्यंजलाद्रक्ष्यंरक्ष्यंशिथिल
बंधनात्॥मूर्षहस्तात्सदारक्ष्यंनैवंसीदतिपुस्तकं॥१॥अविसर्गंतिपूर्वार्ध
स्त्वर्गंतिरपंचमः॥स्तुतिलिद्वर्जितःश्लोकःशुकनेषुश्रुभावहः॥२॥
संभ्रष्टं सदयत्यवत्यरकराद्रक्ष्यंचसुक्षेत्रवत्संशोध्यंत्राणितांगवत्प्रतिदि
नंवीक्ष्यंचसन्निवत॥बध्यंबध्यवदक्ष्यंचनहिपुनःस्मर्यंहरेर्नामवन्नेवं
सीदतिपुस्तकंकिलकलाप्येतद्गुरुणावचः॥ ॥श्रीकृष्णायनमः॥ ॥

सर्ग-१९

राम

१८